

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1996

A TARTALOMBÓL

Bene Sándor: A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben

Szilasi László: „környékezi már minémű kétség” (Arany János: A nagyidai cigányok)

Milbacher Róbert: Kísérlet A nagyidai cigányok (újra)értelmezésére

Tverdota György: Bűnbakkeresés József Attila utóéletében

*

Völgyesi Orsolya: Kölcsey Országgyűlési naplójának keletkezése és megjelenése

*

Szemle

*

Keresztury Dezső emlékezete (Németh G. Béla)

Vargha Balázs példája (Szili József)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1996. C. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kőszeghy Péter
Kulcsár Péter

Tverdota György
Veres András

*

Kádár Judit
a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

<i>Bene Sándor: A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben</i>	369
<i>Szilasi László: „környékezi már minémű kétség” (Arany János: A nagyidai cigányok)</i>	395
<i>Milbacher Róbert: Kísérlet A nagyidai cigányok (újra)értelmezésére</i>	415
<i>Tverdota György: Bűnbakkeresés József Attila utóéletében</i>	442

Kisebb közlemények

<i>Tomiš, Karol: Petőfi Dalaim című költeményének két szlovák fordítása</i>	469
<i>Latzkovits Miklós: Igazítás az Argumentum és prologus a régi magyar drámában című dolgozatomhoz (ItK 1995. 586–595.)</i>	473

Textológia

<i>Szabó G. Zoltán: Kölcsey verseinek eddig ismeretlen kéziratái az Országos Széchényi Könyvtárban</i>	474
--	-----

Műhely

<i>Szakály Ferenc–Dávid Géza: Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez</i>	481
<i>Völgyesi Orsolya: Kölcsey Országgyűlési naplójának keletkezése és megjelenése</i>	490

Szemle

<i>Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészetkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században (Tüskés Gábor)</i>	504
<i>Bényei Miklós: Reformkori országgyűlések a sajtósabadságról (Gálgó Gábor)</i>	507
<i>Eötvös József: Az 1848^{iki} forradalom története – Müncheni vázlat (Gergely András)</i>	508
<i>Vargha Balázs: Arany János játékai (Szili József)</i>	514
<i>Bogoly József Ágoston: Ars Philologiae. Tolnai Vilmos és az irodalomtudományi pozitívizmus öröksége (Lőrinczy Huba)</i>	516
<i>Czigány Lóránt: Gyökértelen, mint a zászló nyele. Írások a nyugati magyar irodalomról (Borbándi Gyula)</i>	521
<i>Lakatos Éva: A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778–1948) (Fried István)</i>	526

Krónika

<i>Keresztury Dezső emlékezete (Németh G. Béla)</i>	529
<i>Vargha Balázs példája (Szili József)</i>	532
<i>Huszadik századi íróink személyi bibliográfiái (Botka Ferenc)</i>	536
<i>Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1996. február 5-i üléséről (Kelevész Ágnes)</i>	541

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest
Ménesi út 11–13.

A HÍR ÉS A KÖZVÉLEMÉNY KONCEPCIÓJÁNAK FORMÁLÓDÁSA
ZRÍNYI MIKLÓS MŰVEIBEN

Ha magyar párhuzamot keresünk a barokk színház-toposz morális allegóriájának politikai metaforává való átalakulására, a Világszínháznak (*Theatrum Mundi*) vagy az emberi élet színházának (*Theatrum vitae humanae*) *Theatrum politicum*-má válására, annak a folyamatnak szemléltetésére, amelynek során a politikus, az isteni bölcsesség letéteményese, a keresztény Fejedelem színésszé, nevelője és tanácsadója, a filozófus, a humanista *institutor morum* az állami adminisztrációba beépülő szakemberré, az örökkévalóságnak dolgozó történetíró pedig a kíváncsi nézősereget politikai célok érdekében manipuláló *publicistává* lesz – keresve sem találhatunk paradigmatisabb példát a költő és politikus Zrínyi Miklósénál. A hosszú készülődés után, az itáliai idillköltészet „reménytelen szerelmes” – szerepe, a szigeti Zrínyi heroikus mintája, a „vitéz hadnagy” absztrakt hadvezér-ideálja, a politikusi és hadvezéri nagyságot együtt kínáló Mátyás-szerep tanulságainak érvényesítése, a kísérletező szerepjáték végén¹ ő a 17. századi magyar politika talán legjelentősebb alakja, aki megpróbálkozik vele, hogy egy személyben egye- sítse az országmentő politikus vonásait, aki „nem csak csinál az íróknak kívánságot dicséreteket írnia, de sőt nevel benne ékessen szöveget” – és magát az „ékessen író historicust”, a „panegyristát”². Az alábbiakban arra próbálunk választ keresni, milyen dicséretre gondolt Zrínyi, miféle dicsőséget, kinek és hogyan közvetíthetett szerinte a történetíró és a költő – azaz végső soron a közvélemény fogalmát és a közvélemény-formálás problémáját vesszük szemügyre műveiben.

Az emberi történet talán szomorú („panaszolkodik” is Zrínyi, hogy „evvel az geniummal, evvel az hazájja] szolgálatjához való készséggel, végezetre evvel a jó igyekezettel, ebben a magyar romlásnak seculumjában helyhezette” őt a „Magyar Fatum”,³ s ambícióihoz mérten kevés alkalma nyílt rá, hogy tárgya legyen a dicsőítő írásoknak) – a kutató dolgát azonban megkönnyíti, hogy egy életművön, s lényegében változatlan terminológia keretei között vizsgálhatja a tradicionális szemlélet módosulását, az értékhierarchia átrendeződését, a hagyományos fogalmi készlet közvetítette jelentések radikális átalakulását. S tehetjük mindezt egy keretmetaforán, a színház metaforáján belül maradva – lévén hogy hősünk maga is mindig szívesen alkalmazta. A *Szigeti veszedelem* döntő összecsapását például mágikus emberáldozat készíti elő:

„Alderán elröpül az fekete lovon,
Helyt keres magának erdő közt egy sikon.

¹ Zrínyi szerepkövető, metamorfózisra való hajlandóságáról az *Arianna sírása* kapcsán meggyőzően írt Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*. Bp., 1985. 196–211. Úgy véljük, érvelésének logikája a művön túlra, a lírikus (és politikus) személyiségére, általában vett szellemi alapállására is kiterjeszthető.

² *Mátyás király életéről való elmélkedések*. In Zrínyi Miklós, *Összes művei*. I. Kiad. KLANICZAY Tibor. Bp., 1958. 591.

³ *Dedicatio*. In Zrínyi, i. m. 1. 408.

Tizenkét keresztyén ifiat ő titkon
 Táborbul kihozat, melyek voltak láncon.
 Ezeknek gégéjét nagy késsel megmetszi,
 Ártatlan véreket medencében teszi,
 Több társait osztán magátul elküldi,
 Az nagy teátrumon csak magát szemléli.”⁴

A *Mátyás-elmélkedésekben* a Vitéz János-féle összeesküvés felszámolásának egyes állomásai a sorstragédia felvonásainak kegyetlen logikájával követik egymást:

„Mátyás király penig elvégezvén ennek a tragediának első actusát és a többbit, az utolsóira jöve, az érseket nyakon kapatá s fogságban küldé [...] Tudta jól király, hogy ennek az actusnak utolsónak kell lenni, mert előbb magának tett volna kárt.”⁵

A humanista nagykirály rendezői vénája Wrocław ostrománál is megmutatkozik:

„...a király, hogy annyival inkább kivesse az ellenségnek reménségét szívéből, nagy theátrumokat csináltata a város mellett, ahol ő nagy vendégségeket és táncokat szereztetett [...] az ellenség bosszantására, aki éjjel-nappal láthatja vala ezt a vigasságot, holott ő éheznek s koplal vala.”⁶

A későbbiekben még idézendő *Nádori emlékiratban*, a II. Rákóczi Györgyhez intézett 1653. évi levélben pedig már egyértelműen politikai összefüggésben kerül elő a toposz: ha a spanyol király örökös nélkül hal meg – írja Zrínyi – „akkor az egész európai status felfordul, szintén mint az comédián való scéna...”⁷

⁴ *Szigeti veszedelem*, XIV. 20–21. (Zrínyi, i. m. I. 318.) A motívum előképe Marino kiséposza, a betlehemi gyermekgyilkosságot feldolgozó *La strage degli innocenti*, amelynek harmadik énekében Heródes készíti elő a „kegyetlen ünnepre alkalmas színházat” („Opportuno teatro a l'empia festa”): „Quivi su d'un balcone sublime, et erto / A riguardar l'uccision funesta, / E de le morti altrui le varie guise, / Giudice, e spettator lieto s'accise.” Giovanni Battista MARINO, *La Strage de gli Innocenti*, III. 6. Venetia, 1633. 85. A párhuzamra felhívta a figyelmet KARDOS Tibor, *Zrínyi, a költő a XVII. század világában*. Bp., 1932. A Marino-imitáció kérdéseit eddig a legalaposabban (a régebbi szakirodalom eredményeit is összefoglalva) vizsgálta KOVÁCS, S. L., i. m. 115–127. („A Marino-kérdés” c. fejezet.) A ’vértapad’, ’vesztőhely’ jelentésben álló teátrum a későbbi magyar közköltészetben is előfordul: „Nem tudsz-e tanulni a nem régi példán, / Magad nemzetével történt tragédián, / Mely nagy magnatesek hóhérok teátrumán / Ezért pallos által mentek egymás után?” (Ismeretlen költő verse, *A megnyomortottakra ne mérd még több csapást*. In *Magyar költők 17. század. A kuruc kor költészete*. II. Kiad. KOMLOVSZKI Tibor. Bp., 1990. 245.)

⁵ *Mátyás király életéről való elmélkedések*. In Zrínyi, i. m. I. 609. A szélesebb értelemben vett teátrum-toposz alkalmazása ebben a funkcióban másutt is igen gyakori; gondoljunk csak Bethlen Miklós *Önéletírására*, ahol az egyes eseménysoroknak (például Bély Pál, Bánffy Dénes „összeesküvéseinek”) végigvitt metaforája a „tragoedia”.

⁶ Uo. 612.

⁷ Zrínyi Miklós, *Összes művei*. II. Kiad. CSAPODI Csaba–KLANICZAY Tibor. Bp., 1958. 186. Az úgynevezett „Nádori emlékirat” provenienciájáról a közelmúltban figyelemre méltó új megfontolásokat vetett fel VÁRKONYI Gábor, *Emlékirat a nádorság ügyében*. Irodalomismeret, 1995. 1–2. 40–47. Gondolatmenetével itt mégsem vitatkozom, hiszen akár maga Zrínyi mondta tollba a szöveget, akár egy titkos tárgyalás utólagos (a mai diplomáciai gyakorlatban „emlékeztető” néven ismert) feljegyzéséről van szó, amelyet esetleg valaki más készített a fejedelem számára, annyi kétségtelen, hogy a végső forrás csakis Zrínyi lehetett; amit már csak az is bizonyít – si licet parva –, hogy a Vittorio Siri kortörténeti munkájára tett utalások a Zrínyi-könyvtár *Mercurio*-köteteinek pontos címléírását idézik.

A színpadi tér természetesen minden esetben más és más, a metafora kiterjeszthető az erdei tisztástól a várostromlók táborán keresztül az emberi nyomorúság vagy az európai nagypolitika „scénájáig”, önmagában tehát nem mond semmit, üres keret; az analógiák szaporíthatók volnának, ám más következtetésre nemigen juthatnánk belőlük, mint hogy a korabeli *koiné* közhelyéről, olyan toposzról van szó, amelyet Zrínyi magától értetődő természetességgel használt, annak ellenére, hogy személyes színházélménye eddigi tudomásunk szerint nem sok lehetett. A továbbiakban, a színek cserélődésének törvényszerűségeit kutatva, vezérfonalként a „színész”, a főszereplő gesztusrendszerének szervező motívumát, a *sikert* választottuk. A „Zrínyi-színház” szóhasználatában centrális helyet elfoglaló, a ’si-kernek’ megfelelő terminusok – a *jó hírnév, tisztesség, dicsőség* – ugyanis folyamatos, és feltevéseink szerint törvényszerű jelentésváltozáson esnek keresztül az 1640-es évektől az utolsó nagy műig, az *Áfiumig*, s a jelentések módosulásának elemzése talán értelmet adhat a toposzkutatásnak, segítségével nyomon követhető egyfajta belső fejlődés, amely az eposz keresztény értelmétől az utolsó levelek végzetet „ultra provokáló” görögös fátum-hitéhez, a szellemi és nemzeti történelmet sorstragédiaként szcenizáló hatalmas Zrínyi-vízióhoz vezet.

A *Szigeti veszedelem* nyitóképe még a barokk világdráma hagyományos forgatókönyvéhez igazodik:

„Az nagy mindenható az földre tekinte,
Egy szem fordulásból világot megnézé,
De leginkább magyarokat eszben vette,
Nem járnak az úton, kit Fia rendelte.”⁸

Isten a dramaturg, a kereszténység és a nemzet üdvéért bemutatott áldozat véres spektakuluma sugalmazó szerző – ám a „gépezet” mozgásba hozása, Szulejmán seregének és alvilági segítőinek harcba indítása után visszahúzódik páholya mélyére, onnan figyelni tovább az eseményeket. A rendező szerepét maga a főhős, a szigeti Zrínyi Miklós veszi át: a várkápolna háromszor meghajló feszületéhez imádkozva kinyilatkoztatást kap Krisztustól; hősi halálát ettől kezdve saját maga állítja színre. Az eredetileg Eger ellen induló török hadat provokálja, hogy Szigetvár ellen forduljon; az ostrom előtt vitézeihez szónoklatot intéz:

„Ez a hely s ez az vár légyen dicsőségünk,
Avagy madár gyomra mi koporsóhelyünk.
Mindenképpen emberek s vitézek légyünk,
Ugy marad meg örökkén az mi szép hírünk.”⁹

A vár teátruma *theatrum mortis*-szá, halálszínházzá és *theatrum gloriae*-vé, a dicsőség színpadává magasztosul, a hátborzongató előadás publikuma pedig jelképesen az egész keresztény világ:

„Mindenfelől ránk néz az nagy keresztényiség,
Mi vitéz kezünkön van minden reménség;

⁸ *Szigeti veszedelem*, I. 8. (ZRÍNYI, i. m. I. 36.)

⁹ Uo. V. 34. (Id. kiad., 126.)

Soha még mireánk nem jött rút szégyenség;
Azért rakva hirünkkel föld, tenger és ég.”¹⁰

A nagyjelenet, a kirohanás előtt „szigetnek Hectora” a nagy színész tudatosságával cserél jelmezt:

„Egy dolmánt, egy mentét választ csak magának,
Az mely legszebb vala mind közte azoknak;
Ebbe szokta mutatni magát udvarnak,
Ebbe menyegzőknek és triumfusoknak.”¹¹

S hogy az ütközet kavargodásában se lehessen senkinek kétsége a főszereplő kilétéről:

„Két arany peracet választá azután,
Evvel jelt csinála vitéz uri karján.”¹²

A földi publikum mellett az égiek közönsége is összegyűlik a bemutatóra:

„Ül vala Isten abban az székiben,
Az honnan világot nézi kegyelmesben,
Méltóság tisztesség nagy áll körületben,
Tronussa helyheztetve nagy örökségben.
[...]
Ilyen méltóságbul nagyon parancsola,
Az az jó, az az igaz, az nagy Jehova,
Hogy minden musika egyszersmind hallgatna,
És hogy öszvegyülne mennyei udvara.”¹³

A bán halála után a zárókép apotheózisa a barokk udvari spektakulumok színpadtechnikai *meraviglia*-ira (trükkjeire) emlékeztet:

„Angyali legio ott azonnal leszáll,
Dicsérik az Istent hangos musikával.
Gábrriel bán lelkét két tized magával
Földről felemeli gyönyörű szárnyával.
És minden angyal visz magával egy lelket,
Isten eleiben így viszik ezeket.”¹⁴

Talán nem tűnik önkényesnek vagy erőltetettnek ez a „teátrális” olvasat, ha arra gondolunk, hogy a korabeli szóhasználatban a színházmetafora szinte min-

¹⁰ Uo. V. 24. (Id. kiad., 124.)

¹¹ Uo. XV. 13. (Id. kiad., 340.)

¹² Uo. XV. 14. (Id. kiad., 341.)

¹³ Uo. XV. 18. és 23. (Id. kiad., 341., 342.)

¹⁴ Uo. XV. 107–108. (Id. kiad., 359.)

den elképzelhető területre kiterjed. A század talán leggyakrabban használt metaforájáról van szó,¹⁵ olyan keretről, amely igen széles rétegek világlátását határozta meg, vizuálisan is megragadható modellt kínálva a személyes érintkezés technikáinak alakításához, a múlthoz való viszony meghatározásához, a tudományos ismeretek klasszifikálásához, s végül az ember világegyetemben elfoglalt helyének kijelöléséhez is. Anélkül, hogy ehelyütt kitérnénk a toposz történetének ismertetésére, meg kell említenünk alkalmazásának, működésének egy fontos sajátosságát. A felsorolt kommunikációs szintek csaknem mindegyikéhez hozzárendelhető a teátrum-toposznak két modusa, egy „optimista” és egy „pesszimista” változat. Az interperszonális kapcsolatban önmagunk bemutatása, „színrevitele” szolgálhatja a ciceroi *amicitia*-eszmény megvalósítását¹⁶ – ugyanakkor a baráti kapcsolat érdekek mozgatta alkalmi szövetség, része saját, a közösség felé mutatott képünk kialakításának, ez a diskurzus pedig folyamatos színlelésre és leplezésre épül, megkívánja a másik fél előadásának állandó elemzését és önmagunk éber ellenőrzését. Tasso már 1592-ben közhelyként fogalmazza meg tapasztalatát: „a hízolgó szinte a barátság tragédiájának színésze”.¹⁷ A 16. század második felétől már egyre inkább ez a felfogás az uralkodó, s mint látni fogjuk, ez vezet majd a „politikaszínház” megalapozása felé.

A históriával folytatott dialógusban közismert a „történelemszínház” (*theatrum historicum*) toposza, ahol a kegyes olvasó szeme előtt „mint egy színdarab szereplői” vonulnak el a hajdanvolt századok és a jelenkor hősei.¹⁸ De fontos megjegyezni: a 17. században is él (és egyre erősebbé válik) a szkeptikus-pesszimista megközelítés, amely szerint a forgószínpad megfigyeléséből valójában semmiféle közvetlenül hasznosítható ismeret nem származik. A múlt nem vonatkoztatható a jelenre, a jelen pedig interpretáció kérdése.

„Nemhogy a régiek példájával nem kell élnünk, de az újabbakkal sem. Túl sok körülménynek kell egyeznie, hogy egybeesésről beszélhessünk, és túl nagy számra van szükség belőle, hogy szabályt formálhassunk. [...] A történelem-könyvek legfeljebb arra jók a politikusoknak, hogy ítélőképeségüket fejlesszék [...] Nevetséges volna az a politikus, aki azt tartaná, hogy a mai államokat a római köztársaság mintájára kell irányítani. Csalódik, aki azt hiszi, hogy

¹⁵ A teátrum-toposz szakirodalma hatalmas; itt csupán a megközelítésemet közelebbről érintő munkákra hivatkozom: ANGYAL Endre, *Theatrum Mundi*. Bp., 1938. (Minerva-könyvtár, 118.); Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948. 146–152.; Mario COSTANZO, *Il 'Gran Teatro del Mondo'. Schede per lo studio dell'iconografia letteraria nell'età del Manierismo*. Milano, 1964.; Frances A. YATES, *Theatre of the World*. London, 1969.; Giuseppe CENGAROTTI, *Il teatro del mondo*: Comenio e la cultura praghese dell'età di Rodolfo II. Studi storici, 1992. 809–832.

¹⁶ Cicero sztoikus alapvetésű, platonizáló koncepcióját (a legtömörebben kifejtve: *Laelius sive de amicitia*, 27. c., MARÓTI Egon fordítása. In CICERO, *Válogatott művei*. Bp., 1987. 416.) elhelyezi a barátság-elméletek antik fejlődéstörténetében Luigi PIZZOLATO, *L'idea di amicizia nel mondo classico e cristiano* (Torino, 1993.) monográfiája. A toposz humanista használatáról: GINETTA AUZZAS, „*Quid amicitia dulcius?*”. In *Miscellanea di studi in onore di Vittore Branca*. II. Boccaccio e dintorni. A cura di Armando BALDUINO et al., Firenze, 1983. 181–205. A Castiglionét követő átértékelődésről: BENE SÁNDOR, *Theatrum gloriae*. Pompei, megj. előtt.

¹⁷ Torquato TASSO, *Il Manso overo de l'amicizia*. In Uő., *Dialoghi*. II. 2. A cura di Ezio RAIMONDI. Firenze, 1958. 846.

¹⁸ Az idézet forrása: Andreas HONDORFFIUS, *Theatrum historicum, sive promptuarium exemplorum*. Francofurti, 1598. 4. (A művet latinra fordító Philip LONICER ajánlásából.)

miután elolvasott valamely dicséretes példát a régiekről, azt azonnal alkalmazhatja is...”

Így ír a század nagy gondolkodója, Virgilio Malvezzi (1595–1653) az *Il ritratto del privato politico cristiano* (1635) című munkájában,¹⁹ s még számtalan hasonló kijelentést idézhetnénk. Érjük itt be Zrínyiével:

„Mert a hadi tanuságok, kiket az emberek mint egy tudománt [Zrínyi itt egyértelműen a históriára gondol – B. S.]²⁰ rendben szabtak, bern vannak ugyan elménkben foglalva, de oly homályba keverve, hogy csaknem lehetetlen azokat próbára és cselekedetre fogjunk és alkalmaztatnunk. Sokszor a helyett, hogy az emberből tudóst csináljanak, tudatlanná teszik. [...] Nincs két dolog a hadakozásban, kinek két szüene ne légyen, kinek két ellenkező magyarázatja ne találtsassék, és annak mindenikének történt példája lehet, kit követhetnénk.”²¹

A tudományos diskurzus színház-metaforája feldolgozott terület, a memória-színházaktól²² a „theatrum chemicum”-ok, „theatrum anatomicum”-ok, a „theatrum artis pictoriae”-k, „theatrum artis scribendi”-k és „teatro poetico”-k²³ stb. arzenálján át az egyetemes tudásanyagot rendszerező enciklopédikus „színházakig”.²⁴ A színház-metaphora, erős képszerűsége révén, kitűnő szisztematizálási elv; szemléltető példaként Tommaso Campanella egy Galileihez írott, 1614-i leveléből idézünk:

„Valójában nem lehet anélkül filozofálni, hogy ne rendelkezniénk biztos és kipróbált rendszerrel a világok felépítéséről [...] Szeretném, ha ezt Istentől venné, és úgy haladna a színházak és színek megismerésében, ahol az Örök Bölcsesség mutatja be forgó kerekeinek nagy látványosságát.”²⁵

A megismerhetők univerzumát áttekinthető rendbe szervező enciklopedista szemlélet, akár katolikus (Athanasius Kircher), akár protestáns (Comenius,

¹⁹ Idézi: Rodolfo De MATTEI, *Dal premachiavellismo all'antimachiavellismo*. Firenze, 1959. 103.

²⁰ Ugyanabban a diskurzusban olvassuk: „...az emberi elme mind vitézi mesterségre, mind más minden dologra sohonna annyi segítséget nem vészen, mint [...] a história-olvasásból”. In ZRÍNYI, i. m. I. 437.

²¹ *Vitéz hadnagy*, I. diskurzus. Uo. 435–436. Itt szándékosan olyan idézetet választottunk, ahol Zrínyi fordít (Jean de SILHON, *Le Ministre d'État*-jából, vö. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*. Bp., 1964. 412–414.), hiszen ez is mutatja lépéstartását a nemzetközi „szakirodalommal”, s egyszersmind tájékozódását, irányzathoz tartozását. De megtalálhatjuk a gondolatot saját, erőteljesebb fogalmazásában is (49. centuria, uo. 584–585.): „Ihon az emberi bölcsesség, ihon az értelem, ihon mit kell magamnak vallanom, hogy ez az én öszveszedett munkám nem egyéb hanem bolondság. Adjunk regulákat a hadakozásnak; értsük a vitézseget; légyen olyan bátor szívünk, mint az oroszlánnak, de mindezekkel együtt megtébolyít az mindenható, az az eszköz által, kit mi szerencsének hívunk. Megtébolyít, akit akar, minden okosságával és értelmével, esmég felvisz másokat, akiknek nics egyéb fejekben bolondságnál. Ez az ő megfoghatatlan providentiája, akit Fatumnak mondanak emberek.”

²² Frances A. YATES, *The Ciceronian Art of Memory*. In Uő., *Medioevo e Rinascimento. Studi in onore di Bruno Nardi*. II. Firenze, 1955. 873–903.; Uő., *The Art of Memory*. London, 1966.; Paolo Rossi, *Clavis universalis. Arti mnemotechnice e logica combinatoria da Lullo a Leibniz*. Milano, 1960.

²³ A metafora eluralkodásáról l. ANGYAL, i. m. 46–47.

²⁴ Általános vonatkozásban: Cesare VASOLI, *L'enciclopedia del Seicento*. Napoli, 1978.

²⁵ Idézi COSTANZO, i. m. 42.

Alstedt) vonulatát tekintjük,²⁶ az örök modell megragadásával, az irracionális, a kiszámíthatatlan tényező kiiktatásával, a csoda keretek közé szorításával a koron eluralkodó általános létbizonytalanságra, intellektuális és egzisztenciális szorongásra kínált receptet, védelmet a pánszófia bizakodó ideáljában.²⁷ A „színházban” minden előre tervezett, kész forgatókönyv alapján működik; ha a szereplők maguk nem is látják, a „váratlan” a Szerző számára előrelátható, az „irracionális” nagyonis ésszerű, a „csoda” kodifikálható.

S itt már a transzcendenssel folytatott kommunikáció határán járunk. A színház-metaphora (*Világsszínház*) ebben a diskurzusban hordozójává válik egy kifejtett morális allegóriának, amely ismét csak két olvasattal rendelkezik. Az első az „optimista” tradícióhoz, a teátrum-metáforával az ember végtelen lehetőségeit illusztráló, tökéletesedésének útját kijelölő humanista gondolatkörhöz, Pico della Mirandola és Juan Luis Vives bizakodó látomásaihoz kapcsolódik.²⁸ A másik, pesszimista vonulatot az *Ikaromenipposz* lukianoszi motívumát²⁹ átformáló Erasmus indította ismét útjára a 16. század elején, a *Balgaság dicséretében*:

„Nos, mi más az emberi élet, mint egy nagy színdarab, melyben mindenki önmagától elűtő álarcot borít magára, és úgy járkál és játsza a választott szerepet, amíg a nagy színigazgató le nem szólítja a színről?”³⁰

Bármelyik ágát is tekintjük azonban a hagyománynak, a metafora sugallta kép szerkezete megegyezik. Ebben a konstrukcióban az égi dicsőség *nem szorul mediációra*, hiszen adományozója egyúttal tetteink hiteles tanúja, a Mindenható:

²⁶ A strukturális egybeesésről: Cesare VASOLI, *Gli enciclopedisti del Seicento e il libertinismo*. In Tullio GREGORY et al., *Ricerche su letteratura libertina e la letteratura clandestina nel Seicento*. Atti del Convegno di studio di Genova 1980. Firenze, 1981. 189–211.

²⁷ Vö. COSTANZO, i. m. 34–46.

²⁸ A színész maszk-, ill. szerepváltásának metaforájával már Plótinosz is a tökéletesedő lélek útjának állomásait szemlélte (*Enneades*, III. 2., 15., id. Stephen GREENBLATT, *Sir Walter Raleigh. The Renaissance Man and his Roles*. New Haven – London, 1973. 26.). Ezt a szálát – a metafora pozitív felhasználását – veszi fel PICO DELLA MIRANDOLA (*Oratio de dignitate hominis*, 1486.): „Ki ne csodálná ezt a mi kameleonunkat? Az Ember ő, akiről Aszklépiosz, jelleme változékonyságát és önalakító képességét vizsgálva, azt mondta, Próteusz jelképezi a mítoszokban.” (Az általam használt kiadás: *On Dignity of Man*. In *The Renaissance Philosophy of Man*. Ed. Ernst CASSIRER, Paul Oskar KRISTELLER, John Herman RANDALL. Chicago, 1956. 226.) Az ő nyomán halad Juan Luis VIVES (*Fabula de homine*, 1518.): mikor a csodálatos alakváltó képességgel megáldott ember az istenek szerepébe bújik, az olümposziak „...megdöbbenek, hogy ők maguk is színre vihetők és ily meggyőző utánzással ábrázolhatók; azt mondták, magát a sokalakú Próteuszt látják, az Óceán fiát. Híhetetlen tapsviharban törtek ki, felmentve a nagy színészt a további játék alól.” (Uo. 389.)

²⁹ Menipposz a holdról nézi az apró-cseprő ügyekben halálos komolysággal, sietősen forgolódo, nyüzsgő, szenvedő és háborúzó balga emberi gyülekezetet; LUKIANOSZ, *Ikaromenipposz vagy az úrhajós*. In Uő., *Összes művei*. II. Bp., 1974. 150. skk.; I. még *Az álom vagy a kakas színház-hasonlatát*, uo. 129.

³⁰ Kardos Tibor fordítása; ERASMUS, *A balgaság dicsérete*. Kiad. KARDOS Tibor. Bp., 1987. 92. Az antik és középkori források (Seneca, Petronius és Tertullianus) itt is azonosíthatók. A sztoikusok a külvilág hívságos voltát jelzik a színház-metáforával (vagy hasonlattal), az emberi nagyság hiú ürességét (pl. Seneca, *Epistulae morales*, LXVI.). Az egyházatyák (Tertullianus, *De spectaculis*), majd a középkori teológusok (John of Salisbury, *Policraticus*) ezt az irányt folytatják, a *contemptus mundi* jegyében (a szövegeket idézik: Jonas A. BARISH, *The Antitheatrical Prejudice*. The Critical Quarterly, 8. évf. 1966. 330–331.; GREENBLATT, i. m. 29.). A hivatkozás forrása mindkét esetben Petronius (*Satyricon*, 80.): „Mint a színészek a pódiumon: apa-mezben az egyik, / ez fiu ott, az dúsgazdag a tiszte szerint: / ám a szövegkönyv végét jelzi vídám szerepüknek, / arcuk igaz színt ölt, és a komédia kész.” (HORVÁTH István Károly fordítása. In PETRONIUS, *Satyricon*. Bp., 1972. [Bibliotheca classica].)

„Az istenek a nézők, a Föld a szín,
S magunk csupán a rajta nyüzsgő komédiások.”³¹

Az egyik legjelentősebb és legnagyobb hatású 16. század végi emblémagyűjtemény, Boissard *Theatrum vitae humanae*-ja például címét a *Vita humana est tanquam Theatrum omnium miseriarum* című emblémáról vette; az ábrázoláson az uralkodói páholy két oldalán elhelyezkedő nézősereg gyűrűje szemléli a színpadot („az emberi élet olyan, mint a cirkusz vagy egy nagy színház”); a világszínházban a kísértések, a bűn, a halál és a Sátán gyötrik a kínlódó emberi génuszt,³² „aki”, ha jól alakítja szerepét a földi nyomorúság teátrumán, jutalmul az égbe emelkedik, Jehova, a „legfőbb néző”, a „taps vezére” színe elé.³³

Akárcsak a szigeti hős várvédő, önfeláldozó küzdelme után. A *Szigeti veszedelem* heroikus modellje nyilvánvalóan a morális allegória funkciójában álló Világszínházban, méghozzá annak „heroikus-optimista” vonulatában helyezkedik el: itt pedig a magasztos „jó hírnév” értelmében felfogott *Fama* egyértelműen pozitív kategória. Szülője a *Virtus*, azaz – Zrínyi terminológiájában maradván – a „jóságos cselekedet” és a „vitészség”,³⁴ gyermeke (bár sokszor az azonosságig összemosódik vele) a földi dicsőség és a mennyei jutalom, az égi dicsőség. Feltéve persze, ha a vitézi tettek jó célt szolgáltak, hiszen a fáma, a jó hír kritériuma, hogy csakis a keresztény morál jegyében, a hazaszeretet és istenfélelem vezérelte cselekedeteket jutalmazza valódi glóriával, csak ekkor „marad meg örökkén az mi szép hírünk”. Lássunk néhány példát a fáma működésére.

A vakmerő vállalkozással a török táborba induló Juranicsnak és Radivojnak „ád az jó hír-név nekünk erre szüvet, / Mellyet irigy üdő tőlünk el nem vehet...”³⁵ Ebben reménykedik Juranics, mikor így szól társához: „Éltemet halállal én is megcserélem, / Mikor hozzá adatik örök jó hirem”.³⁶ Az ostrom megindulása előtti szónoklat legszebb szavai a katonákat buzdító Zrínyi szájából:

„Mastan megnevelnünk kell az mi hirünket,
Avagy tisztességgel végeznünk éltünket;
El nem rontja üdő cselekedetünket,
Valamig világ lesz, és lát ember eget.”³⁷

Szolimán megölése után, közvetlenül halála előtt pedig így fordul vitézeihez:

„Eddig éltünk vitézek, tisztességéjért
Annak, ki körösztán holt szabadságunkért:

³¹ „Son li Dei spettator, la terra é scena, / Et noi siam gl'histrioni ond'ella é piena.” Luigi ALAMANNI versét idézi COSTANZO, i. m. 17.

³² „Vita hominis tanquam circus, vel grande theatrum est: / Quod tragici ostentat cuncta referta metus. / Hoc lasciva caro, peccatum, morsque, Satanque / Tristi hominem vexant, exagitantque modo.” Idézet és illusztráció: YATES, i. m. 23. tábla.

³³ Thomas HEYWOOD, *An Apology for Actors* (London, 1612) c. művéből idézi YATES, i. m. 164–165. (A „The Theatre as Moral Emblem” c. fejezetben.)

³⁴ A virtus-fogalom összetett jelentéséről Zrínyinél: KLANICZAY, i. m. 451–452.

³⁵ *Szigeti veszedelem*, IX. 38. (Id. kiad., 213.)

³⁶ Uo. IX. 22. (Id. kiad., 210.)

³⁷ Uo. V. 25. (Id. kiad., 124.)

Ma meghaljunk örömet, és jó hírünkért
Vitézül meghaljunk azért mindezekért.”³⁸

A törököknek, még a legvitézebbjének is, természetesen csak az elmulandó világi hír, a földi dicsőség juthat osztályrészül.³⁹ A hírnév fokozatosan emelkedik, csúcspontra ér, de el is lehet veszíteni:

„Különben is, jó Zrini, hogyha cselekszel,
Váradat s szolgálodat bizony vesztet el;
De semmi ez, életed az jó hirtel
Szigetvár hamujában temetődik el. [...]
Van már legmagassabban az te jó hirtel;
Nincsen már hely az hová feljebb vihessed,
Csak azon mesterkedjél, hogy azt jól őrizzed,
Arról sikos helyről, hol van, el ne ejtsed.
Futnod már kell néked szerencse próbáját,
Az ki szakaszthatja jó hirtelnek nyakát...”⁴⁰

figyelmezteti a megadásra szólító török követ, Halul bég, a szigeti hőst. A Hír értéként ugyan a jelenben is érezteti áldásos hatását, de lényege szerint a halál után érvényesül igazán, földön és mennyben is. Okosan kell gazdálkodni vele; veszélyeztetői az antik hagyománynak megfelelően a Szerelem és az Irigység – hozzájuk csatlakozik Zrínyinél, mint láttuk, a végzet irracionális ereje, a „gonosz szerencse”.

A fáma evilági közvetítésére, a közvélemény problémájára ez a modell, mint jeleztük, nem fordít különösebb gondot. A szigeti vitézek minden fontos döntésről közvetlenül, kapitányuk szóbeli közléséből értesülnek. A földi hírnév visszaigazolójának köre, „referenciacsoportja” pedig általában is a vitézek közössége: a végvárok népe között automatikusan, torzítás nélkül terjed a dicső tettek híre, s érkezik jutalmuk, a tisztesség, becsület. Zrínyi tehát, igazi humanista gesztussal, szemérmesen elleplezi a jó hírnév (*fama bona*) közvetlen atyafiságát a ’hír’, ’információ’ jelentésű és (mert az emberek véleményében, az *opinio*-ban adott)

³⁸ Uo. XV. 102. (Id. kiad., 358.)

³⁹ Néhány jellemző példa, a teljesség igénye nélkül: a szultán „Kivánja hallani azért titületek, / Mi mód kelljen veszni ennek az Szigetnek / Kár s török vér nélkül, és hogy az üdönek / Hosszasága ne ártson ő nagy hírének” (Szokolovics Mehmet a divánban, uo. VIII. 24., id. kiad., 190.); „Legjobb lesz: bujjunk el, vessük el kardunkat, / Hagyjuk veszni hírünket, vegyünk kapákat / Vitéz kezeinkben, így ront kurokat / Győzhetetlen császár, így vesz meg várakat. // [...] Nem ásó, nem kapa az mi győzedelmünk, / Hanem rettenetes acélyos fegyverünk; / Evvel Szigetvárát hamar porrá tesszük, / Evvel nevelkődik hírünk s vitézségünk. (Delimán válasza a divánban Rustánnak, uo. VIII. 48. és 54., id. kiad., 194., 196.); „Bizony nagy részét hírünknek elvesztettük; / Hogy visszanyerhessük, azon mesterkedjünk” (Petráf a divánban, uo. VIII. 77., id. kiad., 200.); „Az mely szorgalmatos viselsz rám gondokat, Tedd le, s engedj jóhírért szenvednem halált” (Delimán Szolimánnak, uo. VIII. 94., id. kiad., 204.); „Hon van kaur véren nyert jó hirtel-neved? / Talán kész vagy azokat mind elvesztened?” (Férhát követségben a Cumillával időző Delimánnál, uo. XII. 72., id. kiad., 284.); „Megnyitád nyelvedet szabadon, Al: mire, / De magad sem tudod, hanem én hiremre; / Gyalázní akarnál, de fordul fejedre, / Nem ragad ebugatás az derült égre” (Delimán válasza a tanácsban Al bégnek, uo. XIII. 50., id. kiad., 303.); „Hon van jó hirem, / Kí sok veszedelemmel régen szőrzöttem? / Jobb lett volna nekem Vid miát elvesznem, / Hogysem császár hiti-szegésével élnem.” (Demirhám magánbeszéde, uo. XIII. 60., id. kiad. 305.)

⁴⁰ Uo. VI. 25. és 33–34. (Id. kiad., 144., 145–146.)

manipulálható fámával. A ciceroi *fama bona* – *fama popularis* ellentétpár⁴¹ második tagja nem bocsáttatik be az eposz emelkedett univerzumába.⁴² A közvetítés problémája nem a jelen, hanem az utókor, a *posteritas* tekintetében merül fel. Ebben az esetben a költészet a hagyományozó, a hírnevet dicsőséggé transzformáló közeg. A *Peroratio* ugyanazokkal a szavakkal jósol hervadhatatlan dicsőséget a költő Zrínyinek, mint a szigeti Zrínyi orációja a várvédő vitézeknek: „... minden szem reám néz, / Hírrel, böcsülettel, valamíg világ lesz”.⁴³ A hírnévörökítés menetrendjéről (jóllehet, ezzel már kilépünk a kötetben összegyűjtött művek köréből) az Izsák halálát sirató *Elégia* (1659) ad ennél is pontosabb képet:

„Így számlálom vala az én jövőndömet,
Hogy sok idő mulván ez megvált engemet,
Hogy követi, meg is haladja versemet,
És szegény hazánkért igyekezetemet.
S zengőbb trombitával magyar vitézséget,
Fogja énekelni erős kar erejét.
És hogy ú is osztán érdemeljen illyet,
Kinek énekelhessék cselekedetét.”⁴⁴

A vérségi azonosuláson túl itt egyértelműen a hős és dalnok harmonikus együttműködését sugalló homéroszi modellel állunk szemben: sok egyéb ok mel-

⁴¹ Cicero terminológiája világos határt von a *fama bona* és a *fama popularis* között. Az előbbi szüli a valódi dicsőséget („a jó emberek jó hírét, mert csakis ezt nevezhetjük igazi dicsőségnek” – „...bonam famam bonorum quae sola vere gloria nominari potest”, *Pro Sestio*, 139.), amelynek értékét a *virtus*ről efogulatlan ítéletet alkotók egyetértése szabja meg („a dicsőség a kiemelkedő erényről helyesen ítélők tisztességes véleménye” – „Gloria est [...] incorrupta vox bene iudicantium de eccellente virtute”, *Tusculanae disputationes*, III. 2.); a makulátlan dicsőség végső soron tehát nem más, mint az érdemszerző tettekről elterjedt hír („a család, a haza vagy az egész emberiség javát szolgáló számos és nagy érdemről elterjedt fényes hír” – „Gloria est illustris ac pervulgata multorum et magnorum vel in suos, vel in patriam, vel in omne genus hominum fama meritorum”, *Pro Marcio*, 8.). Ezzel szemben az olcsó népszerűség, a *fama popularis*, a rosszra hajló és oktalan aljanép „konszenzusára” épül, amely a csöcselék hibáinak és bűneinek dicsérete útján szerezhető meg („Nem beszélek a buta és elvetemült emberek egyetértése által gerjesztett kiválóságról és népszerűségről; itt a népszerűség jelenti a dicsőséget és megbecsülést, melyet ki-ki ravasz mesterkedéssel, a nép hibáinak dicséretével keresett magának” – „Ommitto nobilitatem famamque popularem stultorum improborumque consensu excitatam: ubi fama popularis est gloria, existimatio, quam quis malis artibus, laudando populi vitia, sibi comparavit”, *Tusculanae disputationes*, V. 16.). Az effajta népszerűség a legveszélyesebb ellensége az igazi hírnévnek, hiszen „a becsület színlelésével beszennyezi a hírnév szépségét” – „...simulatione honestatis famam eius pulchritudinemque corrumpit”, *Tusculanae disputationes*, III. 4.

⁴² Zrínyi persze – főként levelezésében – az eposz írásának idején is használja az ’információ’ jelentésű ’hírt’ – de mindig élesen elválasztva a ’jó hírnév’ jelentéssíkjától. Néhány jellemző példa: „Hírek semmi olyasok nincsenek, az olaszországi posta minden jót hozott, az talán azért nem volna kedvünk szerént, hogy ha velencések törökkel megbékélnének, az mint kézzel-lábbal rajta is vannak.” (Batthyány Ádámnak, 1646. júl. 1. In Zrínyi, i. m. II. 56.) „Kérvén azon Kegyelmedet szeretettel, jó hírekből kikkel talán bővelkedik, Kegyelmed, részesítsen engemet is, és tudósítson.” (Batthyány Ádámnak, 1646. júl. 20. Uo. 57.) „...ha Kegyelmednek valami hírei lesznek, kérem adja tudtomra, az Kegyelmednek szóló leveleket Kegyelmednek visszaküldtem...” (Batthyány Ádámnak, 1647. őszén. Uo. 66.) „Kérem Kegyelmedet, ne scandalizáltassék Kegyelmed, és ne botránkozzék, hogy annyi török híreket írok Kegyelmednek. Isten látja, hogy nem örömet írnék Kegyelmednek heában, de az ellenség dolgát nem tudhatni olyan bizonyosan, mint a magunkét...” (Batthyány Ádámnak, 1653. szept. 21. Uo. 173–174.)

⁴³ Zrínyi, i. m. I. 396.

⁴⁴ *Elegia*, 12–13. In Zrínyi, i. m. I. 403–404.

lett⁴⁵ talán ez is magyarázza, hogy a Syrena-kötet ajánlása (Az olvasónak) éppen Homérosz nevével kezdi az első mondatát.

A Syrena-kötetkompozíció tanulságait értékelve figyelemre méltó további mozzanat: a *gloria terrena*, a mulandó világi dicsőség átválthatósága a mennyei nézősereg elismerése biztosította égi dicsőségre. A Syrena-kötetet záró *Peroratio* szerint a nagyhírű munka nem csupán a halálon, de a véges emberi időn is diadalmat vesz, belép az örökkévalóság, a mozdulatlan isteni idő szférájába. A költői tudatosságot a *Peroratio* elhelyezése is mutatja: a kompozíciós mintaként nagy valószínűséggel szöbajóvő Petrarca-féle Trionfi-kötet lélekállapot-változásokat követő sorozatát (*Amore – Castità – Morte – Fama – Tempo – Divinità*), ahol a hírnév az őt megillető rendszertani helyre kerül (legyőzi a halált, de alulmarad az idővel szemben) a Syrena-kompozíció átrendezi: a Szerelemre (Idilliumok), Vitézségre (eposz), Halálra (siratóversek, epigrammák), Istenre (Feszület-himnusz) utaló egységeket követi, s így a hierarchia csúcsára kerül a Hírnév triumfusát zengő *Peroratio*.⁴⁶ Zrínyi ezzel a gesztussal, szellemi alapállással⁴⁷ hosszú tradíció végpontján áll. Az Ágostonnal vitázó humanista traktátusirodalom központi kérdése volt majd' két évszázadon át a *gloria terrena* beillesztése a keresztény értékrendbe. Dante *Convivio*-jától, Petrarca *Secretum*-ától kezdve Boccaccio Dante-életrajzán és Erasmus *Institutio*-ján keresztül a kései humanista Hieronymus Osorius *De gloria*-jáig húzódik az a vonulat, amelynek szerzői a dicsőség megvetését is megvető (mert azt is kérkedő hiúságnak tartó) Ágostonnal szemben a dicsvágyat, a *gloriae cupiditas*-t nem csupán a praxisban, a dicsőítő irodalom területén, hanem teoretikus szinten is legitimálták. (Tehát nem a bűnbeeséshez kapcsolták, hanem a teremtésig visszavezetve eredetét, végső soron isteni adománynak tételezték.)⁴⁸

Zrínyi számára a kérdés természetesen elsősorban nem teológiai vagy filozófiai, hanem költői vonatkozásban merült fel, s valószínű, hogy éppen a képalkotó fantázia, a szigeti hőroszok áldozatát mennyei páholyukból figyelő égiek képzete (színházmetafora?) segítette a megoldásra. Kérdés ugyan, hogy mennyiben beszélhetünk önálló képalkotásról: a költő tulajdonában levő emblémagyűjteményekben nem találtunk analógiát, ám a motívum annyira elterjedt volt, hogy szinte bizonyosra vehetjük, hogy Zrínyi is ismerte: könyvtára legalábbis tele volt a teátrum-metafórát felhasználó művekkel, Ortelius, Beyerlinck, Kunrath, Kircher, Hondorff és a többiek munkáival.⁴⁹ Az Isten által közvetlenül hitelesített hírnév koncepciója eredeztethető persze Tasso eposzából és a szellemi vonzáskörébe kapcsolható irodalomelméleti munkákból, mint azt Király Erzsébet teszi,⁵⁰ vagy a

⁴⁵ A Homérosz-imitáció összetett kérdéséről L. SZÖRÉNYI László, *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány*. In Uő., *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Bp., 1993. 15–24.; a Syrena-kötet bevezetőjének legalaposabb elemzését KIRÁLY Erzsébet monográfiája adja: *Tasso és Zrínyi. A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei*. Bp., 1989. 59–129. (Humanizmus és reformáció, XVI.)

⁴⁶ KIRÁLY György, *Zrínyi és a renaissance*. In Uő., *A filológus kalandozása*. Bp., 1980. 207–216. (első megjelenés: Nyugat, 1920.) gondolatát felelevenítve, korrigálva: KOVÁCS, S. I., i. m. 85–91.

⁴⁷ A kevéssel a kötet megjelenése után keletkezett Zrínyi-ciklus (*Az Idő és a Hírnév*) kompozíciója ugyancsak ebbe az irányba mutat; részletes elemzése: KOVÁCS, S. I., i. m. 277–297.

⁴⁸ Az idekivánczó terjedelmes jegyzetanyag mellőzésével itt a kérdést részletesen taglaló dolgozatomra utalok: *Égi és földi dicsőség. A közvélemény és manipuláció toposzainak fejlődésvázlata a 17. század első feléig* (kandidátusi disszertáció kézírata, 1995.).

⁴⁹ A jelenségre már idejekorán felhívta a figyelmet egy azóta sajnos feledésbe ment, rendkívül invenciózus tanulmány: ZOLNAI Béla, *Zrínyi világa. Előhang egy tanulmányhoz*. Bp., 1938. Különnyomat a Magyar Szemle 1938 februári számából.

⁵⁰ KIRÁLY E., i. m. 32., 89–90.

Balassi és Rimay közvetítette humanista *Fama*-elképzelésből és apotheózis-gondolatból, de akár a végvárak népének értékrendjét hitelesen visszaadó Tinódi-féle históriás énekek kontextusából is, ahogyan azt a hazai hagyomány elsőbbségét hangsúlyozó Klaniczay Tibor javasolta; s kiegészíthetnénk még a sort a művészet-történeti kutatások által azóta feltárt számtalan képi párhuzammal, amelyek közül jónéhánnyal bizonyára Zrínyi is találkozott, itthon és külföldön egyaránt. Annyi kétségtelen, hogy a kor egyik nagy közhelye a *Szigeti veszedelemben* rendkívüli jelentőséget nyer. Klaniczay Tiborral szólva: „nem egyszerű motívumról vagy költői fogásról van szó, hanem olyan mozzanatról, amelynek központi szerepe van az eposz struktúrájában, amely egyike a cselekményt csodás régióba emelő tényezőknél”.⁵¹ A kor szellemi áramlatairól hű képet nyújtó „Bibliotheca Zrinyiana” anyagát elemezve azonban felbukkan egy másik színház is: a *Theatrum politicum*, a nyilvános társadalmi diskurzus, a politika „színháza”. Ennek a metaforának a fentebbivel való egyeztetése, a különböző hírnév- és dicsőség-elképzelések összehangolása pedig nem csupán Zrínyi számára jelentett komoly problémát és kihívást.

A nézőt is résztvevővé avató, színház és külvilág kapuit összenyitó barokk Világszínház képzetébe ugyanis nehezen integrálható a politika területe. A színház-metafora itt először abban az irodalomban jelenik meg, amely a hatalom szféráján belül elhelyezkedő közönséghez fordul. A „földi” Udvarban illendő mozgást, tett- és gesztusrendszert, gondolkodás- és viselkedésmódot tárgyaló kézikönyvek, Erasmus, Castiglione, Guevara, Guazzo, Gracián szabálygyűjteményei már a 16. század elejétől a rendezői utasítások nyelvén igyekeznek kiképezni olvasóikat a társadalmi érvényesülés technikáira. Céljuk, hogy a legapróbb részletekig kidolgozzák (a nyelvhasználat, a tánc, a játékok, a járás, a testtartás, a mimika és a beszédtechnika, az étkezés, az öltözködés területén) a leplezés (*dissimulatio*) és a színlelés (*simulatio*) eljárásait, annak a sajátos kommunikációnak a normarendjét, amelynek jelhasználat a szó legszorosabb értelmében a színpadi jelhasználatnak felel meg. A színpadi jel pedig félrevezető jel: nem azért, mert hazug jel, vagy olyan jel, amely nem létező dologra utal, hanem azért, mert azt igyekszik elhitetni magáról, hogy nem jel, hanem a természetes viselkedés direkt gesztusa. A vágyott ideál, a tökéletes udvari ember, aki „ura a mozdulatainak, tekintetének, arckifejezésének”, aki a Castiglione-i *sprezzatura*, a könnyed fesztelenség segítségével képes az őszinte természetesség benyomását kelteni. Az udvari kommunikáció – majd a 16–17. század fordulója után egyre inkább az alattvalókkal, az udvaron kívüli publikummal folytatott „politikai” kommunikáció is – az elhitetés problémakörében mozog: végső soron egy retorikai (a mesterségbeli fogások elrejtését célzó) feladatot akar megoldani a társadalmi nyilvánosság szintjén. Amit leplezni szükséges, az titok: *arcana principis, arcana imperii, arcana hominis aulici*. Az udvari ember, a hatalom, a fejedelem titka pedig nem más, mint az érdek, és az érvényesítésére szolgáló technikai fogások ismerete. A személyes érdek, a fejedelem érdeke, az államérdek: a *ragion di stato*.⁵² A hatalom birtokosa – s a ranglétrának minél alacsonyabb fokán áll, annál inkább – színlelésre kényszerül. A fejedelmi erények, a *virtutes regales* élén már nem az igazságosság, kegyesség,

⁵¹ KLANICZAY, i. m. 90.

⁵² Az „ellentábor” egyik legjelesebb szerzőjének tömör definícióját idézzük: „Nem rosszul találja a dolgot, aki azt mondja: a *ragion di stato* titok: azaz kizárólag az uralkodók és a politikusok számára fenntartott titkos tanács.” Wilhelm Ferdinand EFFEREN, *Manuale Politicum Christianum de Ratione Status*. Passau, 1634. 3.

szelidség, istenfélelem stb. keresztény értékei, nem is a humanista (neoplatonista) filozófus-fejedelem „spekulatív erényei” (bölcsség, tudomány, művészet) állnak, hanem a korábban kevésbé hangsúlyos *Prudentia* (okosság), a hatalom, a siker megszerzésének és megőrzésének eszköze. A vallás maga is *instrumentum regni*-vé, hatalmi eszközzé, a politikus, az udvari ember pedig színésszé válik. A *ragion di stato* nagy teoretikusának, Giovanni Boterónak és követőinek idevágó fejtegetéseit a politikai tanulmányirodalom és a jelenkortörténet-írás szerzői váltják aprópénzre a 17. század első felében, bőven alkalmazva az elkoptatott színház-metaforát, méghozzá igen gyakran bíráló, elítélő hangnemben.

A színlelésre épülő udvari élet kritikáját legszemléletesebben talán a 17. század első felének rebellis gondolkodója, Zrínyi egyik kedves írója, Traiano Boccalini fogalmazta meg a *Ragguagli di Parnasso*-ban: „A fejedelmi udvarok nem mások, mint maskarák zsibvásárai, ahol csalásra fabrikált hamis holmit árúsítanak.”⁵³ „Színpad az udvar, ahol egy személy több szerepet igyekszik alakítani, hogy megsokszorozott nagyságában még nagyobbnak látsszék” – visszhangozza a század közepén Giuseppe Maria Maraviglia, az ünnepelt padovai író.⁵⁴ A kriptokálvinizmussal gyanúsított velencei szervita, a tridenti zsinat diplomáciai manővereinek leleplezője, Paolo Sarpi már szélesebb értelemben él a metaforával: „Álarcot hordok, és kénytelen vagyok azt hordani, mert nélküle már senki sem élhet biztonságban Itáliában.”⁵⁵ Pio Rossi, a jámbor piacenzai szerzetes a hataimasok sorszerű büntetéseként festi le a nyilvános szereplés terhét: „A sok egyéb nyomorúságnál, amelyek a nagyságot kísérik, nem alábbvaló, hogy a nagy emberek színházba való életet élnek, hiszen folyton a nézők sokasága előtt kell fellépniük” –, majd általánosabb érvénnyel is visszatér a teátrum-képhez: „századunk a tűnékeny látszat kora, s egész évben maskarát hordunk”⁵⁶

Az 'Udvar – Színház' asszociáció azonban a legteljesebb természetességgel fordul át a 'Világ – Színház' azonosításba, akár egy szövegen belül is. Lássuk például az egyik legjobb tollú 17. századi udvaronc, a ferrarai Fulvio Testi sorait:

„Az udvari rosszakarat [...] az a rosszakarat, amely az irigység anyja s az erény ellensége [...] amely mint a veszett kutya ugat, harap és szaggat minden ok, vég és válogatás nélkül, az a rosszakarat, amely hogy súlyosabban és biztosabban sebezhesen, a barátság mezét ölti magára, és a jóakarátú buzgalom álorcáját hordja – a legtöbbször a kegyesség szerepét deklamálja a világ színpadán.”⁵⁷

A politikus, az udvari ember kilép a rivaldába, s a nagyvilág színpadán folytatja játékát. Közönsége, a „nép” pedig – hogy a hírhedt libertinus Gabriel Naudé

⁵³ Traiano BOCCALINI, *Ragguagli di Parnaso*. I. A cura di Giuseppe RUA. Bari, 1912. 103–110. (Scrittori d'Italia)

⁵⁴ Giuseppe Maria MARAVIGLIA, *Degli errori de'savi consagrati a Minerva*. Venetia, 1662. 293. A szerzőről és a Zrínyi-fivérekhez fűződő kapcsolatáról l. BENE Sándor, *A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján* (Velencei karnevál). ItK 1993. 658–659.

⁵⁵ Idézi Rosario VILLARI, *L'elogio della dissimulazione. la lotta politica nel Seicento*. Bari, 1987. 22.

⁵⁶ Pio ROSSI, *Convito morale* (1639); idézi: Albano BIONDI, *Il 'Convito' di Don Pio Rossi: società chiusa e corte ambigua*. In *La Corte e il 'Cortigiano'*. II. *La scena del testo*. A cura di Carlo OSSOLA. Roma, 1980. 98. és 107.

⁵⁷ Testi leveleiből Marina CASTAGNETTI a szerzőt bőven citáló tanulmánya nyomán idézek: *L'epistolario di Fulvio Testi*. Studi secenteschi, 14. évf. 1973.

utánozhatatlan képzavarát idézzük – ugyancsak „...színházzá válik, amelyben a demagógok, prédikátorok, hamis próféták, szélhámosok, ravasz politikusok, rebellis lázadók, bosszúszomjazók, babonások és nagyravágók [...] játsszák vad és véres tragédiáikat”.⁵⁸

A moralizáló udvarbírálat ne tévesszen meg. A fenti megnyilatkozásoknak persze fontos tanulsága az is, hogy a klasszikus humanista illetve az erasmusi allegorikus világszínház mellett létezik egy másik *theatrum mundi* is, amely végső soron a társadalmi nyilvánosság (udvar), a politika színházának kozmikus méretűvé növelt tükörképe, kivetítése az Univerzum egészére. Ebben a „színházban” nincs anyagi kar, nincs mindent látó égi közönség, sem morális követelmények: mindenki játszik (még ha nem is akar), és mindenki értelmezi a másik előadását, az értékmérő pedig egyedül a siker. Vaskos, de talán helytálló általánosítással: ami az udvar bírálatát illeti, az Udvartól szabadulni képtelen, de az Udvaron belül szerepzavarral küszködő, skizofrén későhumanista értelmiség „bosszújáról” van szó, amelynek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az a gesztus, amellyel a hatalom szűkebb szféráján belüli, az ünnepélyes reprezentáció mögött élő értékrendet és érvényesülési technikákat (*adulatio, simulatio, dissimulatio*) kiviszik a Világba, fellebbentik a fátylat az addig neoplatonista ideák övezte Titokról, felszabadító erejű gesztus: az új típusú társadalmi nyilvánosság létrejöttének, a politikai közvélemény kialakulásának, a hatalmat ellenőrző-befolyásoló modern eszközök és eljárások formálódásának útját egyengeti.

A hatalom maga (többnyire az ellenreformációs propaganda) persze szívesen alkalmazza meggyőzésre, céljai előmozdítására a menyei nézősereg előtt zajló spektakuláris képzetét. Maga a politika színháza azonban más törvényszerűségek alapján működik, mint a morális allegória világszínpadá vagy a Comenius-féle pánuszofikus álmok enciklopédia-színháza. A politika teátruma mindenekelőtt a hatalom, az erő játéktere. Ahogy Francesco Guicciardini, a modern politikai gondolkodás Machiavelli melletti másik alapító atyja már idejekorán megfogalmazta:

„Minden állam, ha jól megfontoljuk, erőszakos eredetű, s a köztársaságokon kívül (de ez csak központjukra és nem távolabbra értendő) nem létezik egyetlen legitim hatalom sem. [...] e szabály alól a papok sem kivételek, akik kettős erőszakkal élnek: hogy hatalmuk alatt tartsanak bennünket, egyaránt bevetik a lelki és a világi fegyvereket.”⁵⁹

A színlelés és titoktartás céljának, az érdek érvényesítésének ugyanakkor (az erőszak mellett) hatékony eszköze az információ manipulálása. Az információé, amely maga a *Fama*, immár megfosztva magasztos morális dekórumától.

A titok körül forgó politikai színházban a hír, az információ a legfőbb érték: a saját magunkról elterjedt jó hír „szinte királlyá tesz” – írja Baltasar Gracián az *Oraculo manuál*-ban.⁶⁰ A jó hír pedig a Castiglione tanácsolta *arte*, a jelenlét és

⁵⁸ Az eredetileg 1639-ben Rómában megjelent mű későbbi kiadását használtuk: Gabriel NAUDAE, *Bibliographia politica et Arcana status*. Cura Lupi FECIALIS. Halae Magdeburg, 1712. 380.

⁵⁹ *Dialogo del reggimento di Firenze* (1521–1525); idézi Maurizio VIROLI, *Dalla politica alla ragion di stato*. Roma, 1994. 122.; néhány szó eltéréssel ugyanez a *Ricordi*, II. 48. maximájában, in Francesco GUICCIARDINI, *Scritti politici e Ricordi*. A cura di Roberto PALMAROCCHI. Bari, 1933. 265. (Scrittori d'Italia. Francesco Guicciardini, *Opere*. VIII.)

⁶⁰ Baltasar GRACIÁN, *Az életbölcesség kézikönyve*. Bp., 1984. 79. (97. § „Mások megbecsülésének kivívása és megtartása: a hírnév kihasználása”.)

távollét játékával, a színrelépés előkészítésével szerezhető meg.⁶¹ A követendő eljárás az üzleti reklám technikája, a jó szlogen bevezetése:

„Az ügyesség főként a jó hír megszerzésében áll, akár portékád feldicsérésével, mert a dicséret felkelti a megszerzés vágyát, akár valami jó elnevezéssel, ami fokozza a kelendőséget.”⁶²

A hírnévvel azonosított dicsőség végeredményben itt is pusztá sikerré változik, miután elvesztette erkölcsi megalapozását:

„A jóindulaton keresztül szerezhető meg a jó vélemény. Némelyek annyira megbíznak értékükben, hogy elhanyagolják a jóindulat meghódítását; hozzáértők azonban tudják, hogy az érdem útja nagy kerülő, ha nem rövidíti meg a vonzalom” – olvassuk ugyancsak a spanyol moralista kézikönyvében.⁶³ Ha pedig a siker alapja a vonzalom, a jóindulat, az „emberek” (a többség) jó véleménye, ha az információk torzítása folytán a vélekedés sosem válhat igaz ismeretté, akkor elég „...ha hírért veszed a legjelesebb panegyristáknak, s jól meg is jutalmazod őket, hogy azután telehíntés árkuisait dicséretteddel. Így néhány könnyedén odavetett sor híresebbé és megbecsültebbé tesz majd, mintha vaskos kötetekkel próbálkoznál, amiket senki sem venne meg a nagy költség miatt, és sajnálnák a fáradságot elolvasásukra.”⁶⁴

A dicsőség tehát megvásárolható, mint a színházi taps. Hogy a korábban alkalmazott terminológiánál maradjunk: ha a politikus *gloriája* „az nagy Jehova” ítélete helyett a vélekedésre (*opinio*) alapozódik, akkor értelmét veszti a *fama bona* és a *fama popularis* közötti distinkció: a népszerűség válik az egyetlen igazi (és az egyetlen létező) értékmérővé. Ennek megszerzéséről és tudatos politikai felhasználásáról pedig alapos útmutatást nyújtanak a 17. század teoretikusai, mindenekelőtt Virgilio Malvezzi, Diego Saavedra, Gabriel Naudé és a többiek.⁶⁵ Érdemes azonban megjegyezni, hogy a modern közvéleményformálás, a politikai propaganda technikái (jóllehet még mint titkos technikák) már a nagy firenzeiek, Machiavelli és Guicciardini munkáiban is megjelennek. Utóbbi konkrét példával is szolgál a „hogyan” tekintetében?

„Midőn Spanyolországban Aragóniai Ferdinándnál, ennél a bölcs és dicsőséges uralkodónál voltam követ, megfigyeltem, hogy ő, valahányszor új vállalkozásba vagy más fontos dologba akart fogni, nem úgy járt el, hogy előbb közhírré tette, s azután igazolta, hanem éppen ellenkezőleg: ügyes mesterséggel úgy intézte, hogy mielőtt szándéka napvilágra került volna, elterjedjen, hogy a királynak ilyen és ilyen okokból ezt és ezt kellene cselekednie; így aztán, mikor kiderült, hogy azt akarja tenni, ami már korábban is mindenki számára jogosnak és szükségesnek tűnt, hihetetlen, mekkora támogatásra és dicséretre találtak döntései.”⁶⁶

Ezen a ponton pedig már vissza is tértünk Zrínyihez. Közismert tény, hogy Klaniczay Tibor, aki az ötvenes években írott monográfiájában talán a kelleténél is nagyobb jelentőséget tulajdonított Machiavelli Zrínyire gyakorolt hatásának, a

⁶¹ A kérdésről alapvető tanulmány: Giulio FERRONI, 'Sprezzatura' e simulazione. In *La Corte e il 'Cortigiano'*. II. 56. j.-ben id. kiad., 119–147.

⁶² GRACIÁN, i. m. 106–107. (150. § „Tudd jól eladni portékádat”).

⁶³ Uo. 84. (112. § – „Nyerd el mások jóindulatú vonzalmát”).

⁶⁴ *Breviario dei politici secondo il Cardinale Mazzarino*. A cura di Giovanni MACCHIA. Milano, 1989. 112–113.

⁶⁵ Részletesen: Égi és földi dicsőség. A közvélemény..., id. kézirat.

⁶⁶ Ricordi, I. 51. (Id. kiad., 249–250.)

hetvenes évek végén készült nagy Zrínyi-tanulmányában,⁶⁷ módosítva saját korábbi álláspontját, felhívta a figyelmet Guicciardini Machiavellién messze túlnövő szerepére, s kimutatta, hogy a *Vitéz hadnagy* centuriáinak jelentős hányada (szám szerint tizenhét) szöszerinti vagy parafrazeált fordítás Guicciardini itt idézett *Ricordi* című maximagyűjteményéből.⁶⁸ A következőkben ezt a megfigyelést próbáljuk „továbbgondolni”, az eddig is követett módszerrel, a hírnév és dicsőség toposzainak elemzése útján. A Klaniczay Tibor által összeállított szövegegyezések alapján ugyanis az övétől eltérő következtetésre jutottunk; ti. arra, hogy itt korántsem problémátlan rátalálásról és mintakövetésről van szó. Ellenkezőleg. A *Vitéz hadnagy* diskurzusai, Tacitus-locusokat kommentáló aforizmái és a centuriák „széllal látott, hallott, olvasott” tanulságai egy, a szerző szemléletétől, szellemi habitusától rendkívül távol álló, „laikus”, sőt, istentelen gondolatrendszerrel folytatott belső küzdelem mementói; Zrínyi saját tájékozódása során jut el az 1650-es évek elejére Guicciardini látásmódjának kényszerű elfogadásáig, majd a hatvanas évek elején, halála előtt nem sokkal a belső azonosulás és a teljes elutasítás már-már skizofrén állapotáig.

A bizonytalanság, a kétely már a *Szigeti veszedelem* két fontos pontján felbukkan. A szigeti Zrínyi, aki hősi halálra s a vele járó dicsőségre vágyó fia lelkesedését igyekszik lehűteni, így elmélkedik a *Fama* természetéről:

„Édes tisztességnek az ő gondolatja,
S némely magát örömet avval csalatja.
Kevés ki igazán ezt alkolmaztatja,
Az ki jót jó hírrel öszvecsinálhatja.”⁶⁹

A jó hírnév erkölcsi alapja szilárd, ám Zrínyi itt, ritka kivételként az eposz folyamában, a *hírt* 'információ' jelentésben, „földi” hírnévként használja – s rögtön kérdésessé válik a „jóságos cselekedet”, a virtus elfogulatlan, hiteles közvetítése. A mások locus még árulkodóbb. Szokolovics Mehmed a dívánban eképp kommentálja Zrínyi hírnevét:

„Itt van az az Zrini, melynek széles hire
Még tengeren túl is érkezett fülünkbe,
Igaz-é vagy hamis az ő vitézsége,
Nem tudom; elég, az népek közt van hire.
Hírrel viseltetnek az hadakozások;
Nem, mint mi gondoljuk, szók legkisebb dolgok;
Ettől rontatnak hatalmas táborok,
Evvel vesznek, nyernek világi császárok.”⁷⁰

A probléma megjelenése szinte törvényszerű. Zrínyi ugyanis már az eposz írásának idején tökéletesen ismeri és alkalmazza is az információ manipulálásának technikáit, elsősorban katonai területen. Ebből a szempontból kiemelkedő jelentőségű a Batthyány Ádámmal 1648. július 5-én írott hosszú levele, amelyben a

⁶⁷ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában*. In Uő., *Pallas magyar ivadékai*. Bp., 1985. 153–211.

⁶⁸ KLANICZAY, *Zrínyi helye*, 155–160.

⁶⁹ *Szigeti veszedelem*, V. 92. (Id. kiad., 137.)

⁷⁰ Uo. VIII. 33–34. (Id. kiad., 191–192.)

harmincéves háború lezárultát követő eseményeket elemzi, és a maga lehetséges szerepét vázolja az elkövetkező időszakra.⁷¹ Az alapgondolat: háborút kell *provokálni* a török ellen, mert „michoda vesz el benünket, mint ez az rossz békeségnek füsti, melinek árniéka alat rabol, éget, ront az török benünket?” Csakhogy ez nem könnyű vállalkozás, hiszen „ű fölsége két rendbeli levelében is keménien parancchol contrariumot és az törökis nem ad semi oly okot”. A javasolt megoldás: Batthyányi, mint dunántúli főkapitány, parancsolja meg néhány Kanizsa vonzáskörzetébe eső falunak, hogy „semi adót az töröknek ne agianak és egy általán végel ne hoduljanak”. A reakció nyilván török támadás lesz, akkor pedig Zrínyiék katonai fellépése már igazolható önvédelemnek és megtorlásnak minősül majd. Ezzel „hálózhatnánk be ő fölsége előtt [...] az mi chelekedetünket”. Ezt a tervet persze csak „okossággal” és „mentül titkosabban” lehet végrehajtani, különben lelepleződik a mögöttes szándék.

A levél iskolapéldája lehetne annak, hogyan sajátította el Zrínyi a legmagasabb szinten az általa olvasott katonai és politikai tanulmányirodalom (*precettistica*) tanítását. *Prudenza, segretezza, simulazione, dissimulazione* – a politika színházának alapterminusai nemcsak nyelvtanilag, hanem gyakorlatilag is könnyen fordíthatóknak bizonyulnak a tehetséges tanítvány kezén. Ugyanakkor szembeötlő, hogy – ekkor még – egymás mellett használja a „hír” fogalom különböző, mint láttuk, összeegyeztethetetlen jelentéseit. A modern, kezelhető hír titkos és gyors („édes Batiam uram ha mi valami iot akarunk vegezni, ezt az dolgot remediálnunk kell, mert mind ebben ál az dereka az hadakozásnak hogy hüvségel és hamarsagal az hir hordoztasék” – oktatja ki tisztelettel a „generálist”); ugyanakkor az igazi aggodalom tárgyát az képezi, hogy ha nem sikerül s kitudódik a szándék, „raitunk maradna az hire mind öröké még az historiákban is”, tehát az örök hírnév, amely „dichiretessé tenné az világ előtis” a tervezett akciót. A klasszikus mintájú hír, amely „valami derék dolognak véghöz viteléből” származik: „Mi nem kichin emberek vagiunk [...] nagy vizben kel halásznunk, és nagy fába kel vagnunk az feiszénket, az meli ellenségünk romlásával és nagy hirrel düliön le” – írja a becsvagyó fiatal horvát bán. A következetlenség egyelőre nem okoz problémát, ám az elméleti kérdésen tovább töpreng Zrínyi a *Vitéz hadnagyban*.⁷²

A katonai praxis ugyanis – akárcsak az Udvar mikrotársadalma – zárt, modellalkotásra kitűnően alkalmas terep. Zrínyi ezen a terepen járja be – gyakorlatban, olvasmányaival párhuzamosan, de mindenesetre önállóan is – a „politika színházába” vezető utat. Figyelmének fókuszában éppen a hír szerepe és hatása áll a harcok idején. Az aforizmák sorát (véletlen-e?) a *Fama* című rövid fejtegetés nyitja meg:

„Az jó hír olyan mint a vas lánc, amely nem egy karikából lészen meg, sem hárombul, sem tízből, hanem sokbul; így egy cselekedettel nem mindjárt nyerhetsz jó hírt és nevet, sem egynéhánybul, hanem sokbul és ha nyersz is, s veszteg heversz, elvész a híred, mint vas láncot a rozsdá megeszi; eljön egy más új ember, az ki első cselekedetivel elfordítja rólad a világ szejait önmagára.

⁷¹ A kulcsfontosságú levélre R. Várkonyi Ágnes irányította rá a figyelmet a jelen tanulmány előadásváltozatának 1996. február 28-i vitáján az MTA Irodalomtudományi Intézetében, amit ezúton is köszönök. Az eldugott helyen (Körmendi Füzetek, 2. évf. 1942. 172–176.) IVÁNYI Béla kiadásában megjelent misszilit a *Zrínyi-dolgozatok*, IV. 1987. 290–294. közölte újra.

⁷² Érdekes volna megvizsgálni a levél szövegszerű egyezéseit is a *Vitéz hadnaggal* (különösen a VI. diskurzussal.)

Hitemre vagyon úgy, ha az ellenség te felőled és hadad felől sokat tart, nagy grádiccsal feljebb az te dolgod; viszont, ha semminek alít, az a *confidentia sui* a ki ő benne vagyon, vitézséget és bátorságot nevel ő benne.”⁷³

Az aforizma első része a cicerói *fama bona*-konceptió humanista értelmezését adja vissza: a hírnév mulandó, megszerzése fáradságos, gyarapítása komoly erőfeszítést kíván, s halálunk után menthetetlenül elenyészik.⁷⁴ A második mondatban kifejtett hír-konceptiója a reneszánsz irodalmi toposzok helyett inkább a tömeglélektan rendszerében értelmezhető, retorikai szempontból pedig a *vox, rumor* kategóriájáról van szó, amely manipulálható, s Zrínyi szerint a jó cél érdekében manipulálandó is.⁷⁵

A *Vitéz hadnagy* egyéb helyein is fel-felbukkan a tradicionális *fama-gloria* – gondolat („Sokféle jószágos cselekedetek vannak; némelyek akik nyilvánvalók, jó hírt, becsületet, tisztességet szereznek és nem sokaktul láttatnak, és ezek azok, akik az embernek szerencsét csinálnak”);⁷⁶ lehetséges a fogalmak alárendelése, a Fortuna-kategóriába olvasztása („Csak jó szerencsét adjon hát az Isten, semmit többet nem kell kívánnunk; ebben értésünk, értelmünk, vitézségünk, hírünk-nevünk ebben foglaltatik”);⁷⁷ de a tapasztalati anyag egyértelműen felülkerekedik: a mű döntő hányada a modern értelemben vett hír, az információ manipulálásának technikái körül forog. Lássunk néhány példát!

„Minden ujság, minden történet a hadi állapotban nagy változást csinál; egy szó, az kit nem jó érthetnek a vitézek, negy zenebonát szerezhet és veszedelmet. Volt immár oly dolog is, hogy a várnak belső kapuját rontották volna a vitézek, de a szorosságtul hogy nem férhetett hozzá, aki rontotta, kiáltotta a társainak:

⁷³ *Vitéz hadnagy*, 1. aph. In ZRÍNYI, i. m. I. 467–468.

⁷⁴ A klasszikus hely: FRANCISCUS PETRARCA, *De remediis utriusque fortunae*. In Uő., *Prose*. A cura di GUIDO MARTELLOTTI. Milano – Napoli, 1955. 632–636. (La letteratura italiana. Storia e testi, 7.). Magyarul KARDOS Tiborné fordításában: FRANCESCO PETRARCA, *Orvosságok jó és balsors idejére*. In *Reneszánsz etikai antológia*. Szerk. VAJDA Mihály. Bp., 1984. 42–43. Megjegyzendő, hogy itt Petrarca „nyilvános” használatra szánt, klasszikus (cicerói, s különösen a *Somnium Scipionis*-t hasznosító) fama-konceptiójáról van szó, arról, amelyet az *Africa*-ban és a fentebb hivatkozott *Trionfi*-ban is kifejtett. Ezzel teljes ellentétben áll az irodalmi hírnévre vonatkozó elképzelése, amely levelezéséből és mindenekelőtt a (mint címe is mutatja) belső, „céhbeli” terjesztésre készült *Secretum* c. dialógusából bontakozik ki. (Vö. erről ALBERTO ASOR-ROSA, *La fondazione del laico*. In *Letteratura italiana. V. Le questioni*. Dir. ALBERTO ASOR-ROSA. Torino, 1986. 66–72.; valamint HANS BARON monográfiáját: *Petrarch's Secretum. Its Making and its Meaning*. Cambridge, Mass., 1985., különösen 123–151.) Kézenfekvő (bár a kérdés általam áttekintett szakirodalmából hiányzó) következtetés, hogy a 16–17. század politikai diskurzusa, az itt követett manipulációs technikák az udvari traktátusirodalom közvetítésével egyenes örökösei Petrarca gondolatainak az irodalmi propagandáról, az önreprezentáció sajátos eljárásairól. (L. erről *Égi és földi dicsőség. A közvélemény...* c. id. kézirat.)

⁷⁵ A 'hogyan' kérdését illetően Zrínyi részletesebb leírást is ad a 49. aforizmában: „Az hír olyan, mint a hegyről gördülő hó, az mely mind többet ragad magához. A hír messzéről ha jön, mindenütt nevelkedik: valaki száján általmegyen, mindeniknek az ő passióját magához veszi. És ennek hadi dolgokban van inkább hatalma. [...] Azért, azon légy, hogy a híredet neveld minden mesterségeddel, hadd nőjön felőled rettenetes hír az ellenség fülében. Viszont, meg ne rettenj, ha az te ellenségednek nagy hírt hallod, mert talám hamis, és ő akartva neveli. Továbbá azt is tudnod kell, hogy azt a hírnek hamisságát, ha tudod is te, talám az te egész hadad nem tudja: és azért elébb hogysem mindjárt kockára tedd az népedet, mutasd meg néki, hogy hamis az amit felőle hirdetnek [...] Vide plura Aphoris. 1.”

ZRÍNYI, i. m. I. 503–504.

⁷⁶ Uo. 6. disc. (Id. kiad., 462.)

⁷⁷ Uo. (Id. kiad., 466.)

hátrább álljatok, ebből oly kiáltás támad, hogy mindnyájan hátrát kiáltanak és futni kezdenek.”⁷⁸

„Szükség néha a hirt maga felől nevelni, hogy az ellenség rettenjen, néha pedig eltitkolni, hogy véletlen találjad, és együtt hozni a hirt magával; amiképpen sok effectusa van a híreknek, úgy sokféleképpen kell vele élni.”⁷⁹

„Kapitánnak szükséges az kegyesség és kegyelmesség, nemcsak jó hírért, névért, hanem haszonért is.”⁸⁰

„Szükséges azért, hogy a kapitán ne reszketve és halován orcával, hanem serényen, bátran mondja ki a szót, hogy azt mit a nyelve mond, az orcájának színe meg ne hazudtolja. [...] És kényszerítetem mondani, hogy minden dologban rossz a képmutatás és az fictio; de az ilyen occasiókban nemcsak nem rossz, sőt inkább szükséges; mert ha félsz is, nem kell mutatni magadat, hogy félsz, hanem viszont bátorságot és fiduciát.”⁸¹

A hírek és rémhírek pszichológiai hatáselemzése, a színlelés és leplezés, a titoktartás, a kémek használata, a kegyesség pragmatikus célzatú igénybevétele – a *Vitéz hadnagyban* mind az ideális katonai vezető sikerközpontú, taktikai és stratégiai eljárásai. „Lefordíthatók”, értelmezhetők azonban a politika kontextusában is, mind elméleti, mind pragmatikus szinten.

A *Mátyás király életéről való elmélekedésekben* Zrínyi a machiavellista, a vallással szemben a politikai szempont elsőbbségét érvényesítő uralkodó ideálját rajzolja meg, természetesen aktualizáló céllal. Mátyás a leszármazás alapján történő trónutódlás legitimitásával nem rendelkezik; hatalomra az *idoneitás*, az alkalmaság elve alapján kerül, a közvélemény nyomására. S ha valahol, akkor itt, a megválasztás körülményeiről írott sorokban szövegszerűen is tettenérhető a *Vitéz hadnagy* következtetéseinek politikai hasznosítása:

„Nagy dolog azért jó tisztviselőt tudni választani; néha azért, akit mi nem ismerünk is, a vox populi megmutatja; a kapitánnak kell osztán megítélni, hogy egyez-e a községnek ítéletével: mert nem mindenkor, hanem aliquando, fama eligit.”⁸²

„...előbb hogysemmint elválaszták, egynehány nappal a pesti gyermekek csoportonként kiáltják vala Mátyás király nevét; heában ellenzették ezt a kiáltást az ellenkező urak, mert annál inkább kiáltják vala. [...] Sokszor csudálkoztam magamban a históriák olvasásában, honnan lehet az, hogy néha nagy történeteket az emberek és a község közönségesen elébb tudják meg, hogysem történnek jóval is. Portugalliában, előbb, hogysem mostani János királyt, az ki akkor Dux Bragantiae vala, választották volna, egynehány esztendővel egy manifestum jött ki az egész Európában széllel: de jure Ducis

⁷⁸ Uo. 5. cent. (Id. kiad., 562.)

⁷⁹ Uo. 81. aph. (Id. kiad., 532.)

⁸⁰ (Ha ti. kegyetlen ember hírében áll, az ellenség nem adja meg magát, inkább utolsó csepp véréig harcol, hiszen kegyelemre nem számíthat.) Uo. 60. aph. (Id. kiad., 518.)

⁸¹ Uo. 28. aph. (Id. kiad., 490–491.)

⁸² Uo. 117. aph. (Id. kiad., 556.)

Bragantiae in regnum Lusitaniae, pedig még akkor sem ő néki, sem senkinek eszébe az változás nem vala [...] Mi okokból legyenek ezek, senki nem tudja, és sem philosophiánk, sem theológiánk nem ér addig, hogy ezt meg tudnánk fejteni. Így Mátyás királynak is választását előbb vigadták meg, hogysem lett volna. Talám az magyarországi genius, aki akkor hatalmasabb volt az többinél, valamely láttat által hirdettette ki az emberekkel. Talám az Isten azt az kiáltást is grádicsnak csinálta a választásra, s ez az argumentom is használt a visszavonó urak között: vox populi vox Dei.”⁸³

A fáma rejtélyes hatalmáról szőtt gondolat sor egyrészt a *vox populi*, a közvélemény politikai hasznosságára-hasznosítására veti a hangsúlyt, másrészt, a portugál példa felhozásával, konkrét politikai analógiát sugall: János herceget az elnyomó spanyol Habsburgok ellen fellázadt portugál nemzet emelte királlyá 1640-ben. Zrínyi természetesen nem véletlenül elmélkedik a kérdésről az 1650-es években. A kortársaknak címzett célzás egyértelmű: az alkalmatlan uralkodó eltávolításáról és az Isten által választott király hatalomátvételéről szóló sorok igencsak aktuálisak a királyi Magyarország formálódó „ellenzéki” táborában. Az argumentáció, amely korábban szinte mindig protestáns oldalon jelent meg (gondoljunk csak például a Báthoryt váltó Bethlen Gábor „Deo electus” voltára!)⁸⁴ éppen a portugál ügy kapcsán kerül felhasználásra katolikus részről. Hagyjuk itt most függőben a kérdést, hogy vajon Zrínyi maga mennyire vette komolyan saját – meglehetősen protestáns ízü – érvelését (ti. hogy a „közvélemény” a történeteket közvetlenül irányító Isten akaratának közvetítője volna), s fordítsuk figyelmünket a szóban forgó részlet forrására, Vittorio Siri *Il Mercurio*-jára, ahol Zrínyi a portugál felkelés legjobb korabeli összefoglalóját olvashatta.⁸⁵ Ebben bizony éppen hogy az övétől eltérő szemlélet jegyében kerül bemutatásra a közvélemény propagandisztikus, manipulatív felhasználása. A hatalomváltást legitimálni akaró lisszaboni püspök

„...fényes körmenetet rendezett a városban, részint, hogy lelkesítse a népet, részint hogy szilárdan megerősítse meghozott döntésében, az új király választásában; s nagyon okosan odahatott, vagy inkább kihasználta, hogy a feszültről véletlenül leesett az egyik kar, amelyet kezébe fogott, s így hitelesítette a felkelést egy vallásos gesztussal, hogy bizonyítsa a népnek: mindent Isten különös gondviselése intézett, s a braganzai herceg ügyének védelmezésével Isten ügyét védelmezik. E hiszékenység megerősítésére ősi próféciaikat és újabb csodás jelenéseket is felhasználtak...”⁸⁶

A „csodák” részletezése után a szerző ismét megerősíti: ezeket „azért terjesztették, hogy állhatatossá tegyék hűségében az alacsonysorú népet”. A szervezők, élükön a püspökkel, nem tettek mást, mint hogy levonták a szükséges követke-

⁸³ Mátyás király életéről való elmélkedések. In ZRÍNYI, i. m. I. 595–596.

⁸⁴ L. erről részletesen HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp., 1994. (Humanizmus és reformáció, XXI.), különösen az Alvinczi és a Bethlen Gábor körül csoportosuló értelmiségiek publicisztikai tevékenységéről szóló fejezetek, i. m. 100–161.

⁸⁵ A forrásra felhívta a figyelmet KLANICZAY, *Zrínyi helye*, 194–195.

⁸⁶ Vittorio SIRI, *Il Mercurio ovvero historia de'correnti tempi*. I. Casale, 1644. 128. A jóslatok politikai hasznosításáról l. Ottavia NICCOLI, *Profeti e popolo nell'Italia del Rinascimento*. Roma – Bari, 1987.

tetést a *ragion di stato* irodalmának korabeli bestsellerében, Virgilio Malvezzi Tacitus-diskurzusaiban olvasható megfigyelésből:

„...aki a népet felhasználva akar felemelkedni [...] ne adjon neki időt a megfontolásra, hanem amint megőzte, azonnal kockáztasson. A nép ha időt kap, amint tudatára ébred, mit tett, tüstént megbánást tanúsít, és aszerint cselekszik. Ez mindig általános érvényű szabályként szolgál majd: ha valakit akár ékesszólással, akár jutalommal, akár bármi egyéb mesterkedéssel ráve-
szünk, hogy természete ellenében cselekedjék, a hatás addig tart [...] ameddig nem jut egy kevés ideje a meggondolásra. [...] Ha tehát valaki a népet a mondottak értelmében fel kívánja használni, gyorsan tegye, és úgy, hogy ne maradjon idő a megbánásra.”⁸⁷

Amint azt Gabriel Naudé is tanácsolta a portugál felkelés előtt egy évvel meg-
jelent, sok szempontból ugyancsak „Malvezzi köpönyegéből” kinőtt alapművében:

„A fejedelmeknek és tanácsosaiknak azon kell buzgón fáradozniuk, hogy beszédükkel meggyőzzenek, hamis szín alatt félrevezessenek, és prédikátorok vagy csodatételek által, a szentség ürügyével jussanak közelebb céljukhoz; vagy pedig alkalmazzanak szakembereket, akik titkos iratok, apológiák és nyilatkozatok szakszerű elkészítésével és kiadásával tévesszenek meg.”⁸⁸

Nos, Zrínyi ez utóbbi munkát ismereteink szerint nem olvasta, az előbbi vi-
szont annál inkább megjegyzelte – így legalábbis kételkedhetünk benne, hogy a
Mátyás-tanulmány fentebb idézett sorai „egy az egyben” azt jelentik, amit állíta-
nak. Annál is inkább, mert az információk manipulálásának a Naudééhoz hasonló
modern teóriájával mind Siri idézett munkájának ajánlásában, mind a Siri által
gyakran hivatkozott Agostino Mascardi írásaiban is találkozhatott. (Ez utóbbiak
természetesen szintén megvoltak könyvtárában.)⁸⁹ A II. Rákóczi Györgyhez inté-
zett emlékiratában bőven hasznosítja a belőlük adódó következtetéseket – de ér-
telmezhetjük ezt akként is, hogy olvasmányélményei csupán megtámogatták a
Vitéz hadnagyban követett gondolatmenet tanulságait. A „Nádori emlékirat” min-

⁸⁷ Come possono i Principi acquistarsi l'aura Popolare. Come il privato debba valersi del favore del Popolo, e che parte habbia a dare il Principato. Discorso decimoterzo. In Virgilio MALVEZZI, *Discorsi sopra Cornelio Tacito*. Venetia, 1635. 95. és 99–100.

⁸⁸ Gabriel NAUDAE, *Bibliographia politica et Arcana status*. Cura Lupi FECIALIS. Halae Magdeburg, 1712. 383. Az első kiadásról vö. 58. j.

⁸⁹ Agostino MASCARDI, *Prose vulgari*. Venetia, 1630. A Siri-féle Mercurio-előszó részletesebb elemzése nélkül, legyen szabad itt az illusztráció kedvéért egyetlen párhuzamot említeni. Zrínyi így ír a Mátyás-tanulmányban: „Arra tanítja a discretio a historicusokat, hogy a nagy fejedelmek fogyatkozások mikor írjuk, ne írjuk mint vétkeket, hanem sicut virtutes imperfectas...” (Zrínyi, i. m. I. 600.) A közhely ugyan közhely marad, de a Zrínyi-könyvtár ismeretében megkockáztathatjuk, hogy talán mégis a következő helyről merítette Zrínyi a „discretio” tanítását: „...mivel a fejedelmek cselekedeteit tekintve igen nehéz, ha nem lehetetlen, hogy életük minden pontban megfeleljen annak a tökéletességnek, amely megkívántatnék: azokban a dolgokban, amelyek érdemesek a dicséretre, az igazságot hasonlat formájában kell előadni; ha viszont úgy adódik, hogy valamely nem teljesen tökéletes dolgot cselekedett, nem kívánatos, hogy azt nagy szorgalommal megszépítsük: hanem a fejedelemség iránti tisztelettől vezéreltetve, inkább az erény tökéletlenségének, mint a rosszindulatból eredő hibának kell itélnünk”. Vittorio SIRI, *Il Mercurio ovvero historia de'correnti tempi*. I. Casale, 1644. „Lettore” (sztlan.)

denesetre a politikai praxis szintjén összegzi a *Vitéz hadnagy*ból kibontható hír- (hírnév-) koncepciót.

Tudjuk, hogy Zrínyi az ötvenes években komoly reményeket fűzött Rákóczi esetleges királlyá választásához, az Erdélyből kiinduló országegyesítéshez. A fejedelem ambícióival, politikai céljaival egyetértett – azok képviselésével (ha úgy tetszik: „szcenírozásával”), a külföldi közvélemény elhanyagolásával már kevésbé. Az elhunyt Pálffy nádorról írott sorok valójában Rákóczi okítására szolgálnak:

„...kivántatott volna ugyan palatinusban is, önagyságában az dolgoknak véghezvitelében egy kevés patientiái, mert az igazság, noha kívánja tőlünk, hogy hirdessük és fogjunk mellette kiállással is, mindazonáltal nem mindenik idő alkalmas arra is, s az mikor disszimulációval vihetünk többet végben, az igazság szereteti kényszerít minket, hogy disszimuláljunk.”⁹⁰

A disszimuláció itt (akárcsak az Új-Zrínyivár építése körüli vitában)⁹¹ a hatalom szűkebb berkeiben folytatott politikai harc eszköze. Am az „igazság szeretete” legitim eljárásá teszi a szélesebb publikum meggyőzésében is, amint azt a Montecuccoli ellen írott röpiratban is megfigyelhetjük, ahol Zrínyi érvelése (mivel az udvart közvetlenül támadni nem akarja) az udvar utasításainak engedelmeskedő tábornok ellen irányul. (Aki egyébként ugyancsak nem értett egyet az őt Erdélybe rendelő bécsi döntéssel.)⁹²

A „Nádori emlékirat” konkrét javaslatot is tesz a nemzetközi közvélemény kedvező irányba történő befolyásolására:

„...noha Nagyságos Uram, az fejedelmek az magok cselekedetiről senkinek nem másnak, hanem az egy Istennek adnak számot, mindazonáltal az jó és dicsőséges fejedelmek találták meg azt magokban, hogy az ő cselekedetek és vitézi győzedelemek nagyobb tündökléssel marad meg ez világon és jobban elszaporodik, ha az ő hadakozásinak okait és módjait, úgy mint az győzedelemeket is, jó historikusoknak adják kezében, akik osztán jövőendő saeculumoknak is adják értékekre, azért az én uram [ti. Zrínyi] minduntalan gondolatjában forgatja, hogy miként ezek az Nagyságod dicsőséges győzedelemei olyan fényesen fennmaradjanak, az mely tündöklőül véghez vitettettek, és hogy sem moly, sem rozsda, sem irigység kárt ne tegyen benne, az minthogy kétség nélkül igyekszik, jutott eszébe egy európás historicus úr, az mely jóllehet olaszul ír, de res gestas a mi országunkban deákul teszi bé könyvébe, legfőképpen ha mi levélbeli instrumentum jó kezében, úgymint *causae belli*, *pacis conditiones*, *litterae principum*, *manifesta*, és más olyanokat.”⁹³

Nos, az „európás historicus úr” nem más, mint maga Vittorio Siri, aki az emlékirat szerint személyes ismeretségben állt Zrínyi Miklóssal.⁹⁴ Siri pedig nem

⁹⁰ II. Rákóczy Györgynek, 1653. november. In ZRÍNYI, i. m. II. 178.

⁹¹ Legújabb: PERJÉS Géza, *Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború*. In ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*. S. a. r. IVÁNYI Emma, szerk. HAUSNER Gábor. Bp., 1989. 25–99.

⁹² A röpirat propagandisztikus érveléséről, Perjés Géza kritikájának (A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita. Századok, 1961. 507–533. és uo. 1962. 25–45.) eredményeit is hasznosítva: KLANICZAY, Zrínyi Miklós, 721–729.

⁹³ ZRÍNYI, i. m. II. 189–190.

⁹⁴ A korábbi irodalmat összefoglalva: KOVÁCS, S. I., i. m. 95–101.

akárki: a korabeli publicisztikus törtéíráás legnagyobb hatású művelője, Mazarin kardinális egykori titkára és „panegyristája”, aki *Mercurio*-sorozatával valósgos rettegesben tartja az európai udvarok vezető politikusait.⁹⁵ Őt kellene megfizetni, ehhez ajánlja segítségét a jó kapcsolatokkal rendelkező Zrínyi. Annál is inkább lépni kellene, mert ellenkező esetben mások teszik meg ugyanezt:

„Bűn volna, Nagyságos Uram, ezeket a Nagyságod szép győzedelmeit [...] valami rossz penna megmocskolná. Avagy ha Nagyságod irígyi ugyanennek a fő historicusnak másformán és nem igazán adnák leírnia, az minthogy kétségkívül extenuálni igyekezni fognak.”⁹⁶

A technika egyszerű:

„...jó volna, ha Nagyságod ez szép cselekedetet valami jó deák pennával leíratná és minden állapotját, circumstantiáját, az kit Nagyságod akar, describáltatná és bár csak az én uramnak [ti. Zrínyinek] küldené Nagyságod egy meghitt szolgálja által; őnagysága osztán Olaszországban maga szolgálja által beküldené ahhoz az historicus úrhoz, akivel immár is őnagyságának vagyon valami ismeretsege és őnagyságának vagyon obligatiója hozzá...”⁹⁷

De nem csupán a történetíróót érdemes tájékoztatni – Zrínyi a firenzei nagyhercegnek is továbbítaná a propagandairatot:

„...avval az úttal, mikor uram őnagysága beküld a florentiai fejedelemhez, oda is osztán ezeket az aktákat beküldené, aki nagyságodnak és a magyar névnek becsületire volna.”⁹⁸

A javaslat jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni.⁹⁹ Zrínyi fáma-konceptciójának utolsó fázisát mutatja: a hírverés által célzott közönség „az nagy kereszténység”, illetve „föld, tenger és ég”, a „mennyei udvar” helyett immár a francia és az itáliai udvarok mértékadó körei. A fáma terjesztésének célja nem az égiek által hitelesített örök glória megszerzése, hanem (pontosan kidolgozott politikai tervhez igazodva), a fejedelem nemzetközi pozícióinak erősítése. Különösen nagy figyelmet fordít Zrínyi a közvetítés problémájára. A *Szigeti veszedelem* a priori adott „referenciacsoportja”, a vitézi közösség helyett csak a (köz)vélemény, az *opinio* igazolhatja vissza a hírnevet, és biztosíthat (politikai) sikert – a közvélemény befolyásolására pedig tekintélyes, az arra legalkalmasabb iskolához tartozó publicistát („fő historicust”) kell megnyerni.

A modern szempontokat követő elképzelés, a manipuláció tudatos alkalmazása ugyanakkor – s efelől a művek és a levelezés ismeretében nem sok kétségünk lehet

⁹⁵ L. róla Sergio BERTELLI, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*. Firenze, 1973. 218.

⁹⁶ Zrínyi, i. m. II. 190–191.

⁹⁷ Uo. 191.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Jóllehet, nem tudjuk, Rákóczy élt-e vele? (Siri *Mercurio*-jának kötetei egyre nagyobb késéssel jelentek meg – az utolsó, a tizenötödik, csak 1684-ben hagyta el a nyomdát – így a várt hatást már semmiképpen nem érhették el. Mindazonáltal eddig senki nem vizsgálta meg, írt-e Siri Rákóczi György hadjáratairól, s ha igen, milyen források alapján tette ezt.)

– mérföldekre esett Zrínyi lelki alkatától, habitusától, mélyen hívő és erkölcsös meggyőződésétől.

„Nyomorúság, de mit tehetünk róla: az eszes hadnagynak mindenfelé kell lenni történet ellen felfegyverkezettnek, és késznek; néha karddal, néha ésszel, néha ravaszsággal és néha bolondsággal kell előállanunk erre a világi scénára. Az ki csak egyféle personát hordoz és nem transformálhatja magát másra, lassan viheti a maga dolgát előre” – írta már a *Vitéz hadnagyban*,¹⁰⁰ tehát igen korán levonta a következtetést a kétféle „színház” összepáztításának lehetetlenségéről. Emberi számításal-erővel az istentelen *raison di stato* érvelése és az abból következő értékrend nem cáfolható, sem nem távozatható el, legalábbis „erről a világi scénáról” nem. Ilyen a világ, a politika világa – elfogadjuk a szabályait vagy kivonulunk belőle: *tertium non datur*. A probléma kiemelt helyen jelenik meg a kor politikával foglalkozó vallásos gondolkodóinál, olyanoknál is, akiknek munkáit Zrínyi forgatta-olvasta, mint például Nicolas Caussin-nál vagy Wilhelm Efferennél. Az utóbbi *Manuale politicum*-ából idézünk:

„...az ateizmus [ebben a kontextusban. a *raison di stato* „hamis politikája” – B. S.] azért is kedves az embereknek, mert miközben az értelem és a hit minden alapelvét tagadja, az ördög sugallatától segítvén könnyen védelmezi magát; nehéz tettenérni; nem ismeri el bűnös voltát; szabad utat enged minden aljasságnak, bűnnek és kegyetlenségnek; az igazat és igazságtalant, a kedvezőtlen és kedvezőt az emberi dolgokban mind a szerencsének tulajdonítja, és bármely vallást [...] hasznossá tesz (vagy annak állít be) a maga számára. Ő, bárcsak Isten eltávoztatná ezt a rosszat a keresztény világból, amit annál is inkább óhajtanunk és kérnünk kell, mert a hitelvek tagadóival és a szerencse erejének követőivel szemben elégtelen az emberi igyekezet.”¹⁰¹

Klaniczay Tibor joggal írta, hogy ezeknek a szerzőknek Zrínyi „műveire gyakorolt hatásának [...] semmi nyoma”.¹⁰² Szerintünk sem közvetlenül igazolhatóan a művekre, inkább Zrínyi egész, hasonló ellentmondások közt őrlődő tragikus személyiségére gyakoroltak komoly hatást; állításaik „benne voltak a levegőben”. A kor kihívására adott válasz és a belső meggyőződés ellentéte törvényszerűen vezetett Zrínyi életének utolsó éveiben egyfajta skizofrén állapothoz. A kettős értékrend megjelenése már jóval korábban dokumentálható. Emlékezzünk csak a Mátyás-tanulmány idézett soraira a próféciák és előjelek transzcendens eredetéről, és állítsuk melléjük a *Vitéz hadnagy* ötödik diskurzusának már-már cinikus kiszólását¹⁰³ a jóslatok értékéről és politikai hasznosításáról:

„Mert hallgatok amaz köz prófétiákrul, akit mind török, mind keresztyén a nyelveken forgatnak, hogy közel vagy on az török hitnek romlása; azok né-

¹⁰⁰ *Vitéz hadnagy*, 94. aph. In ZRÍNYI, i. m. I. 543–544.

¹⁰¹ EFFEREN, i. m. (1634.) 8.

¹⁰² KLANICZAY, *Zrínyi helye*, 187.

¹⁰³ A szó szoros értelmében „kiszólásról” van szó: hiszen Zrínyi itt hagyja el az addig szinte szó szerint követett-fordított forrását, Jean de SILHON, *Le Ministre d'État* c. művét (l. KLANICZAY, *Zrínyi Miklós*, 412. skk., Uő., 1985. 162–175.), és kezd önálló eszmefuttatásba (KLANICZAY, *Zrínyi Miklós*, 417.) a török elleni hadjárat szükségességéről.

kem kevés impulsust adnak, jöllehet Julius császár annak is hasznát vette volna.”¹⁰⁴

Am a jelenség az életrajz tényeinek szintjén is visszaigazolható, méghozzá egyre szembeötlőbben. Az újabb történeti kutatások kétséget kizáróan bizonyították, hogy az 1661–1664-es időszak Zrínyi politikai pályafutásának csúcsa volt. Soha nem látott tudatossággal, a koncepciózus államférfi elszántságával és a képzett diplomata ravaszságával vetette bele magát a mindent eldöntő összecsapásba. Tévedés ne essék: nem a török elleni harcról van szó, hanem a regensburgi birodalmi gyűlés diplomáciai ütközetéről – itt dőlt el, lesz-e elég pénz, politikai támogatás, megfelelő katonai vezetés a háború sikeres megvívásához.¹⁰⁵

Az irodalomtörténet-írás ugyancsak megalapozott sejtése szerint ugyanebben az időszakban egy új eposz terve foglalkoztatta Zrínyit: a magyarság pusztulását akarta megírni, a nemzethalál réme és a személyes végzetvárás kínja között őrlődött – a „Szörnyű idő” víziója rémlett fel képzeletében. Elkomoruló világképében a „Fátum” immár nem az emberek számára néha kiszámíthatatlan isteni gondviselés megfelelője, hanem „valami gonosz, kegyetlen hatalom”.¹⁰⁶ Erdélyi barátjának írta egyik utolsó „irodalmi” levelében:

„Úgy látom, az gonosz Fátum minden jó tanácsokat az inevitabilis necessitással excludál mitőlünk, szegény magyaroktól. Imo venit summa dies et ineluctabile fatum Pannoniae, minden más applicationk, úgy tetszik, bolondság, contra stimulum calcitrare [...] készen várom, az Isten mit ad és mit disponál felőlem, és annyira contemnáltam minden rettenetességeket, hogy ultro provocálok az Fátumot. Una salus victis, nullam sperare salutem.”¹⁰⁷

Provokálta is. Érdemes felfigyelni 1663–64. évi katonai és diplomáciai akcióinak belső ellentmondásaira. A távlatokban gondolkodó, János Fülöppel és XIV. Lajossal levelező, ragyogó helyzetfelismerő képességgel megáldott politikus, alapos hadelméleti felkészültsége ellenére, hibát hibára halmoz a harctereken. Nehezen

¹⁰⁴ *Vitéz hadnagy*, 5. disc. In ZRÍNYI, i. m. I. 455. A 16. században végig jelentős próféciailrodalom kapcsolódik a török kiűzésével – esetleg megtérítésével – összefüggő ideákhoz, l. pl. A. OLIVIERI, *Il significato escatologico di Lepanto*. In *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*. A cura di Gino BENZONI. Firenze, 1974. 257–277.; Carlo GINZBURG, *Due note sul profetismo cinquecentesco*. Rivista storica italiana, LXXVIII. évf. 1966. 211.; az elképzelés nem veszt erejéből a századfordulón és a 17. század első felében sem, l. C. D. ROUILLARD, *The Turk in the French History, Thought and Literature (1520–1660)*; Paolo PRETO, *Venezia e i turchi*. Firenze, 1975.; más kérdés, hogy a műveltek szemében – mint Zrínyinél is megfigyelhetjük – eszközszerűvé válik, l. Delio CANTIMORI, *Aspetti della propaganda religiosa nell'Europa del Cinquecento*. In Uő., *Umanesimo e religione nel rinascimento*. Torino, 1975. 174.

¹⁰⁵ Zrínyi mozgalmának diplomáciájáról alapvető: R. VÁRKONYI Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika*. In Uő., *Magyarország keresztútjain*. Bp., 1978. 175–229.; az újabb szakirodalomról: BENE Sándor, *Zrínyi-levelek 1664-ből*. ItK 1992. 225–242.

¹⁰⁶ KLANICZAY, Zrínyi Miklós, 741. Zrínyi fátum-felfogása túl bonyolult kérdés ahhoz, hogy egy, a hírnév-koncepcióval foglalkozó tanulmány retorikus zárlatában részletesen foglalkozzunk vele; a kérdésre a későbbiekben még vissza kívánok térni, hasznosítva a Klaniczay Tibor feldolgozása (*A fátum és a szerencse Zrínyi műveiben*. Bp., 1947) óta született újabb kutatási eredményeket. Azt mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy Zrínyi fatalista hajlandósága az utolsó években legfőleg csak erősödött, hiszen már igen korán megjelenik, méghozzá a korábban idézett 1648. évi levelében: „leg erőtlenebbek és rendtelenebbek vagiunk, az neve van inkább országunknak hogysen valósága [...] Az mi üdönk olyan hogy halgatva kel vesznünk [...] akar mint kiáchnunk mi ketten ugyan chak mi vagiunk, mind vertek, mind vétkesek.” L. 71. j.-ben i. h. 292.

¹⁰⁷ Ismeretlennek, 1663. május 2–15. In ZRÍNYI, i. m. II. 326. és 329.

védhető helyen építi fel – a török és a bécsi udvar határozott tiltakozása ellenére – Új-Zrínyivárat. Téli időszakban, csekély stratégiai haszonnal, provokatív támadást indít a Dráva mentén, s elfoglal ugyan néhány erődöt, felgyújtja az eszéki mocsarakon átvezető hídrendszer egy részét, de a török, mint az várható volt, rövid idő alatt alatt újjáépíti a felvonulási útvonalat. Elégtelen katonai erővel és felszereléssel, reménytelenül megkésve, nekigyürkőzik a hatalmas kanizsai török erődítmény ostromának – a felmentő sereg érkeztekor is nehezen akarja abba hagyni... és még sorolhatnánk, egészen Új-Zrínyivár felmentésének tervéig.

A paradoxonok csak egyféleképpen magyarázhatók „logikusan”. Zrínyi 1663–64-ben nem a katonai ésszerűség követelményei, hanem a *Szigeti veszedelem* forgatókönyve szerint cselekedett. Magára vonta, saját birtokaira irányította az eredetileg északnak induló török főszereg támadását, akárcsak dédapja, a szigeti Zrínyi. Kihívta a végzetet, színre akarta vinni, jelképpé emelni a saját halálát.¹⁰⁸

Nem sikerült.

Sándor Bene

LA 'FAMA' E L 'OPINIONE PUBBLICA' NELLE OPERE DI MIKLÓS ZRÍNYI

Il saggio cerca di seguire la formazione dei concetti 'fama' e 'gloria' nel pensiero del maggior poeta e uomo politico del Seicento ungherese, Miklós Zrínyi (1620–1664). Come ipotesi di ricerca, si anticipa la probabilità di un certo passaggio dalla sublime metafora del 'Theatrum mundi', presentata nell'*Obsidio Sygethiana* (1646–1649) all'uso politico manipolativo della fama (*Theatrum politicum*) che si riscontra nel puro pragmatismo delle ultime lettere e trattati politici dell'autore. La conclusione invece è alquanto diversa dal presupposto. Un'analisi attenta rivela l'esistenza contemporanea dei due approcci, reperibile già nelle lettere degli '40. La peculiarità dell'itinerario intellettuale del Zrínyi consiste appunto nel fatto che questa convivenza dei due 'teatri' è sempre meno pacifica, in proporzione al riconoscimento della loro incompatibilità, innanzi tutto dal punto di vista morale. La consapevolezza a cui di passo in passo ci si arriva, risulta autolesiva, autodistruttiva. Miklós Zrínyi, uomo politico astuto, manipolatore brillante della propria (e altrui) fama, nel 1663 e 1664, nel corso della guerra col Turco, cerca di mettere in scena la morte eroica del suo bisnonno, caduto nella difesa di Szigetvár contro Solimano nel 1566. Generale provato in cento battaglie, lettore congeniale di Guicciardini, si attiene rigorosamente alla sceneggiatura del proprio poema epico. Teorico della ragion di stato, esperto dell'arte della guerra, agisce contro ogni ragione militare e politica: provoca e sfida il nemico, anelando l'apoteosi del grande bisavo. L'ironia del destino: la schizofrenia tragica non viene appagato, né da una fine grandiosa, né dall'applauso del pubblico divino. Nello stesso anno dei suoi più grandi successi e fiaschi politici e militari, il nostro autore si imbatte nella morte più banale che si può: durante una caccia, lo l'uccide un cinghiale ferito.

¹⁰⁸ KLANICZAY, Zrínyi Miklós, 736. hasonlót állít, azzal a különbséggel, hogy szerinte „az adott helyzetben, amikor [Zrínyi] minden jól kigondolt hadtudományi elképzelése megbukott mások hibáiból, csak a hősköltemény gondolatmenetében tudja már a jövőt elképzelni”. A hadtörténeti kutatások azóta (legalábbis részben) megcáfolták a „jó elképzelések” elméletét. Bármennyire fájó, ideje belátnunk, hogy a török elleni hadjárat stratégiai kivitelezésében (Duna menti támadás) valószínűleg Montecuccolinak volt igaza – mint azt az események két évtized múltán be is bizonyították, vö. Raimondo LURAGHI, *Introduzione. Raimondo Montecuccoli, l'azione e il pensiero. In Le opere di Raimondo Montecuccoli*. Edizione critica a cura di Raimondo LURAGHI. I. Roma, 1988. 24., 99. és passim. (Itt csak jelzem, hogy a kérdés természetesen nem tekinthető lezártnak. Perjés Géza több tanulmányában – legutóbb: PERJÉS, i. m. – ellenkező vélemény fejtett ki, akárcsak R. Várkonyi Ágnes a dolgozat előadásváltozatának vitáján. Jómagam azért tértem vissza Klaniczay Tibor egykori ötletének-sejtésének némileg átformált kommentárjához, mert az általam követett gondolatmenetből ez következett logikusan. Azt azonban megjegyzendőnek tartom, hogy a magyar kutatók álláspontját kevésbé metaforikus, nagyon is szakmai érvekkel opponálta elsősorban az olasz szakirodalom, különösen Fabio MARTELLI monográfiája: *Le Leggi, Le Armi e il Principe. Studi Sul pensiero politico di Raimondo Montecuccoli*. Bologna, 1990. A „téli hadjáratot” magam inkább politikai, mint katonai szempontból látom indokoltnak, vö. BENE, *Zrínyi-levelek*, 225–242.)

„KÖRNYÉKEZI MÁR NÉMINEMŰ KÉTSÉG”

(Arany János: *A nagyidai cigányok*)

„...ha egy semleges háttér elé helyezett teniszlabdát felfújnak, akkor azt úgy látjuk, mintha megtartaná alakját és közelebb kerülne. [...] A szem itt elfogadja a retinális képek minőségének és pozíciójának fogyatékosait, mert ki akarja elégíteni azt a sürgetőbb követelményt, hogy ésszerűen viselkedő tárgyat lásson. Mivel nincsen róla tudomásunk, hogy a teniszlabdák futball-labda méretűre fúvódnak fel, egy olyan labdát, amelyik ezt teszi, úgy kell látnunk, mint ami közeledik hozzánk...”¹

I. Két komikus eposz

Arany János *A nagyidai cigányok*² című, négy énekből álló hőskölteményét megjelenésekor – a legelső kivételével – meglepett és értetlen, a szöveget életműből és kánonból egyaránt kirekeszteni igyekvő kritikák fogadják.³ Arany megsértődik, és versben, levélben, verses regényben tíz éven át, a *Bolond Istók* megjelenéséig építgeti folyamatosan alakuló saját értelmezését.⁴ A kritikát azonban mindez nem győzi meg azonnal, sőt, húsz évvel a mű, tíz évvel a végső értelmezés megjelenése után, Ponori Thewrewk Árpád tollából megszületik az értetlenek érveit összefoglaló főszöveg.⁵ Ám végül mégiscsak leesik „a hályog a magyarázók szeméről”,⁶ s az első összefoglaló tanulmány⁷ után aztán végképp mindenki beadja a derekát: a mű megértetett, s az önelégült interpretáció (az újramondás kiváltságát persze megtartva)⁸ hetvenöt évre átadja helyét az újabb interpretációs terek megnyitására ebben a formájában nem túlzottan törekvő mikrofilológiának.⁹ Százhusz évvel a mű születése után, 1973-ban, Képes Gézának tűnik föl először, hogy a mű tulajdonképpen még/már nincs elolvasva, s ezért, rögtön elő is áll eredetinek vélt

¹ POLÁNYI Mihály, *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához.* (Personal Knowledge. Chicago, 1958.). I-II. Bp. 1994. 170.

² ARANY János, *Összes művei*. III. kötet. *Elbeszélő költemények*. S. a. r. VOINOVICH Géza. Bp., 1952. 215–266.

³ Lásd: Pesti Napló, 1852. június 2., 699. sz. 1., Magyar Hírlap 1852. június 8. 787. sz., [SZILÁGYI Ferenc] Mephisto = Budapesti Visszhang, 1852. június 8. I. 7. sz. 136–137., TOLDY Ferenc = Új Magyar Múzeum, 1852. augusztus 1. 682.

⁴ *Vágtat a ló* (1852), levelek: 1852. október 16. Lévay Józsefnek, 1852. december 1. Tompa Mihálynak, 1853. február 5. Szilágyi Istvánnak, 1855. június 7., Gyulai Pálnak; *Bolond Istók* II. 3–10.

⁵ THEWREWK Árpád, *Pandora*. (A nagyidai cigányok. Hősköltemény. Írta Arany János. Megbírálta Ponori Török Árpád.) 1. füzet. Pozsony, 1852.

⁶ VOINOVICH szavai in ARANY, i. m. 335.

⁷ DITTRICH Vilmos, *A nagy-idai cigányok. Irodalomtörténeti tanulmány*. Bp., 1898.

⁸ PL. HORVÁTH János, *A Nagyidai cigányok*. In Uő., *Tanulmányok*. Bp., 1956. 453–458. (Egyetemi előadás 1928–30. és 1945–48.), KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János*. In Uő., *Látjátok feleim*. Bp., 1976. 137–165., főleg 162–165. (Pesti Hírlap, 1935. október 6.), KERESZTURY Dezső, *„S mi vagyok én...”* Arany János 1817–1856. Bp., 1967. 304–309. etc.

⁹ PL. TOLNAI Vilmos, *Széljegyzetek Arany Jánoshoz*. EPhK 1902. 345–347., Uő., *Arany Nagyidai Cigányaihoz*. It 1915. 252–253., It 1917. 505., DEBRECZENI Ferenc, *A „Nagyidai cigányok”-hoz*. ItK 1923. 105., GYÖRGY Lajos, *Az ártatlan Csimaz*. It 1932. 47–48., TURÓCZY-TROSTLER József, *A Nagyidai cigányok családfájához. Egy régi ponyvavers irodalmi vonatkozásai*. I. Egy stílusparódia nyomai. II. A Duplex Icon és a Nagyidai cigányok. Az Országos Néptanulmányi Egyesület Evkönyve, Bp., 1944. és Uő., *Magyar irodalom-Világirodalom*. Bp., 1961. I. köt. 318–328., PÁLFFY Endre, *Két vígposzt eszmei rokonsága*. FK 1963. 413–420. etc.

saját, Arany kompetenciáját kétségbe vonó, a művet paródiaként olvasó interpretációjával,¹⁰ tíz év múlva pedig – részben Képest követve, részben vele vitatkozva – Barta János alkot meg egy saját alkotáslélektani értelmezést, keményen kimondva, hogy nem mindenképpen tartaná örvendetesnek, „ha Aranynek őszinte érzésből, de eltolódott perspektívából adott önmagyarázata általában elterelné a figyelmet a komikus eposz valódi értékeiről, mintegy fátyolt borítva rájuk.”¹¹ Mindezek után (újabb tíz év múlva, a kritikus Aranyról írott monográfiájának a világnézeti közmegegyezésként elfogadott kiengesztelődés-norma finomításával foglalkozó fejezetében) Dávidházi Péter Arany önértelmezését újraolvasva, annak súlypontját az 1848-as allegóriáról áthelyezi „a nevetésbe rejtett sírás megtisztító hatása”-ra, s ebben az olvasatban (mint kötelező érvényétől megfosztott, de a többivel ezért még egyenrangú interpretációt) újra legitimálja azt.¹²

Arany már a legelején megmondta, hogy „no, de hiszen majd eligazodik ez magába!”,¹³ s lám, valóban úgy is lett.

Mindez annyira érdekes, hogy elmondom mégegyszer, másképp.

Barta Jánostól tudjuk: a *Nagyidai cigányok* szerzői értelmezésének történetében a tiszta, salaktalan komikum és a cigányperspektíva nagyon rövid időn belül átadja helyét a fonák nemzetkarakterológiának és a szabadságharcos allegóriának – majd rejtekhúton elmenekül. Az allegorikus értelmezés rövid, de heves viták után uralomra jut, majd álomba szenderül, s azt ámodja, hogy végképp győzedelmeskedik, ébredésekor azonban kiderül, hogy bár valóban győzött, ám puskaporát régen ellőtte: interpretatív immár nem termékeny. Ennek kiderülte után ellenfelei újra támadásra indulnak, a szöveget elfoglalják, az allegóriát halálra ítélik, de az (egy rakás szarral) megváltja saját s az övéi életét, s bár a szövegből kiebrudalják, veresége ellenére mégis méltósággal távozik: iszkol, de visszanéz, s fűgét mutat – és alighanem az ablakon fog visszamászni.

Hogy ezt azért mégse tehesse meg, nem akarom nagyon erőltetni a szöveg = Nagyida, / értelmezés = ostrom, / salaktalan komikum = Gerendi, / allegória = Csóri, / Képes, Barta, mai értelmezők = Puk Mihály – párhuzamokat, de azt azért mondom, hogy a *Nagyidai cigányok* szövegében szerintem mellékesen kódolva van önnön fogadtatásának némely története is, más szavakkal: a szöveg ma, többek között, önnön recepciójáról is szól.

Vagy ha nem, hát akkor nem tudom, hogy 1. az autográf szövegnek miért az a címe, kétszer is, hogy NAGY-IDA,¹⁴ hogy 2. ebben a várfoglalásról szóló szövegben is fellelhető önértelmezések miatt épp a FOGLALAT címet viselik, hogy 3. Csóri miért veszi észre Gerendi szavaiban a FÜGGŐBESZÉD-et (I. 47–48.), hogy 4. miért lesz a vajdából éppen VIRÁGSZÁL (II. 182–183.), hogy 5. Puk Mihály ugyan honnan tud a megismerés mindig NYELV által közvetett voltáról (II. 83.), s végül, hogy 6. vajon miért kiáltanak az ostromló labancok talán éppen Alláht (III. 295.) – ha nincs köztük legalább egy (ponori) THEWREWK.

De, persze, most sem a történet érdekes igazán.

Horváth János még 1928-ból származó, de nyomtatásban csak 1956-ban megjelent, a *Nagyidai cigányokról* szóló egyetemi előadásának szövege szerint egyfelől

¹⁰ KÉPES Géza, *Költő válaszáton. A nagyidai cigányok*. It 1973. 356–373. Értelmezését jórészt megelőleg-
zi RIEDL Frigyes, *Arany János*. Bp., 1887., főként: 211–218.

¹¹ BARTA János, *A nagyidai cigányok értelmezéséhez*. It 1983. 896–914., főként 913.

¹² DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége*. Bp., 1992. 246–250., főként: 250.

¹³ ARANY János levele Lévy Józsefnek. 1852. október 16.

¹⁴ ARANY János, *A nagyidai cigányok* [facsimile]. A kísérő tanulmányt TÖRÖS László írta. Bp., 1978.

„a költemény, minden lappangó értelmezés nélkül megállhat furcsa eposz (>ci-gány-eposz<) gyanánt, a költő alakító, jellemző képességének, »tárgy«-ismereté-nek, s komikum iránti érzékének kiváló bizonyítékaként”, másfelől „az epikai tárgy s a lélekben számon tartott, lappangó tárgy (Nagyida s Világos) közt nincsen semmi részlet-megfelelés: egyes részleteknek nincsen szimbólikus jelentésük; egyes személyek és cselekedeteik, a történet menete ott és itt nincsenek allegorice párhuzamba állítva. Jelentése csak az egésznek van: fájdalmas vádemelés önma-gunk ellen, saját hibáink miatt.”¹⁵

E szavak szerint tehát a *Nagyidai cigányok* esetében mindösszesen a *lappangó* 2 *értelem nélküli komikum* és a *tagolatlan teljességű allegorikus jelentés* keresése, vagyis az *abszolút tirességként és homogén egészként* való szemlélet jelenthetik az értelmezés lehetőségeit: ezeken kívül nincs más út. Ez annál is inkább szűkös kínálat, mivel úgy tűnik, hogy ezek a szavak – mint Horváth János esetében oly gyakran – amellet, hogy szintézisszerűen egyesítik magukban az összes korábbi interpretá-ció fő (ezesetben: kiüresítő vagy totalizáló) irányait, egyben előre ki is vésik, meg is ássák a későbbi interpretációk számára a lehetséges medreket, melyekben aztán (nem ám csak úgy találomra, mint dinnyeföldön az inda, hanem) vagy komikus vagy allegorikus irányban igyekezhetnek a jelentések tovább.

Szerencsére néhány apróbb, lappangó tárggyal érdemesnek látszik azért még szöszölni.

II. A billog és a térkép

Gondolom, nem kell hosszasan érvelnem amellett, hogy az eposzi *invocatio* funkcióját tekintve elsősorban többnyire *Logosz-kérelem*: igénybejelentés a közvet-len megismerésre, a tiszta hangra, az áttetsző nyelvre, a motivált jelre, a tökéletes olvashatóságra.

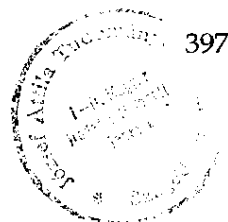
A *Nagyidai cigányok* közismert invokációjában a narrátor ironikus és parodisz-tikus módon a témához méltó zengést, a tárgyhoz illő zeneszerszámokkal azonos hangzást és a történet megörökítésére alkalmas, édes, hatalmas éneket kér a Par-lagok műzsájától.

„Múzsá, te, ki nem jársz idres-bodros konttyal,
Vézna bőrödet sem fested bécsironggyal –
De piros, de pozsgás napégette arcod:
Te segíts, méltóan elzengnem e harcot!

Add rívó hegedű bűgását dalomnak,
Cincegő zengését húros cimbalomnak,
Klarinétok fűttyét, dobok dobbanását,
Harsány trombitákkal összeroppanását.

Önts szájamba édes, hatalmas éneket,
Mellyel örökítem választott népedet;
Míg a magyar nóta daliáit zengem:
Parlagok műzsája! cserbe' ne hagyj engem.” (I. 5–16.)

¹⁵ HORVÁTH, i. m. 454. és 456.

A beszélő tehát látszólag radikálisan elzárkózik a Logosz-kérő hagyománytól: mivel valamennyi kérését a tárgyalt, s erkölcsileg legalábbis kétséges ügy (*causa*) függvényévé teszi, vágyai csupán a legfőbb retorikai erényre, az *aptumra*, az odaillésre, a tárgyalt üggyhöz illő eszközhasználatra vonatkozhatnak, a helyesen eltalált (itt nyilván: az alsó, s talán már – a retorika szerint hibának minősülő – alpári) stílusszintre, a természetes, mindennapi beszédre irányulhatnak,¹⁶ s korántsem célozzák meg a mindig célbaérő, isteni nyelvet. Mivel azonban a retorika szerint az odaillés (*aptum*) erénye, kizárólag a világosságnak, áttetszőségnek (*perspicuitas*) az elbeszélésben (*narratio*), a bizonyításban (*argumentatio*) és a kifejezésben (*elocutio*) egyaránt kiemelt fontosságú erénye által képes érvényesülni, azt kell látnunk, hogy az ironia és a paródia radikalitása most sem hatol le a logocentrikus előfeltevésekig: a beszélő minden radikális ironiája ellenére hallgatólagosan mégiscsak feltételezi az áttetsző, biztosan célba érő, isteni nyelv birtoklásának elvi lehetőségét, sőt, kifejezetten óhajta annak ugyan alacsony stílusszinten, de mégiscsak megvalósuló, tehát gyakorlati birtoklását.¹⁷ Úgy tesz, mintha csak tettetné Logosz-vágyát, ám vágya tényleg ez.

Tud-e vajon a szöveg arról, hogy e (talán önmaga elől is rejtgetett) vágy beteljesültének nem kicsiny akadályai vannak? S ha igen, kockáztatva ezzel a belső meg hasonlást,¹⁸ vajon kimondja-e ezt a tudást?

*

Nos, nekem mindenesetre már első olvasásra feltűnt, s emiatt nem tudok jelentőséget nem tulajdonítani annak a ténynek, hogy a *Nagyidai cigányok* kritikai kiadásának szövegében a fejezetcímeken kívül mindössze két betűt szedtek boldval: egy p-t és egy q-t, mindkettőt az első ének 33., Süsüvel foglalkozó strófájának negyedik, utolsó sorában.

„Ne feledjük immár Süsüt, aki szépen
Tud vésni betűket, címert a pecséten:
Címerbe oroszlánt három-négy farkúnak,
Metszi a p betűt, megfordítva q-nak.” (I. 129–132.)

Teljesen nyilvánvaló, hogy a komikum alapja itt az a tény, hogy a két betű tükörszimmetrikus, vagyishogy a p és a q tükröződés, így például nyomtatás esetén könnyen összecserélhető. A sor mégsem érthető igazán, hiszen éppen mivel p és q egymás tükörképei, ahhoz, hogy egy pecsétnyomat p-betűt adjon, a mintán – mindenki ellenőrizheti – igenis egy megfordítva metszett p-nek, vagyis q-nak kell lennie. Süsü tehát nem hibázik, ha így cselekszik, ugyanakkor az eljárás leírása mégis mintha Süsü nevének *beszélő* volta mellett kívánná érvelni.

A kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Voinovich Géza is felfigyelt a problémára, meg is jegyeztelte a problémás sort, így:

¹⁶ Lásd: CORNICIUS, A C. *Hereniusnak ajánlott rétorika*. Ford. ADAMIK Tamás. Bp., 1987. 206–215. (IV. VIII. 11. – IV. XI. 16.)

¹⁷ Hagyományosabb érvként fontosnak tartom megjegyezni, hogy Arany az *üvegtisza* nyelvi megformálást *kritikusként* normává emelte. Lásd: DÁVIDHÁZI, i. m. 86–96.

¹⁸ Lásd: BARBARA JOHNSON, *A kritikai különbözőség: Barthes/Balzac*. Ford. HEGYI Pál. Helikon, 1994/1–2. *Az amerikai dekonstrukció*. Szerk. KOVÁCS Sándor. S. K. 140–148., főként: 147.

„Szalontán esett meg, hogy a kovács egy bélyegzővasra előrelátásból a P betűt fordítva metszette, de ép ezért lesütve q lett belőle. (Rozvány levele Riedlhez, *Magyar Figyelő*, 1917. márc. 1.-én. 137. sor)”¹⁹

Süsü története annyira jó példa a betűk felcserélhetőségére, azok nem egyértelmű voltára, hogy még Voinovichot is összezavarja: hiszen – mint már beláttuk – ha valaki p betűt akarván nyomtatni, előrelátásból fordítva, vagyis q-ként metszi azt a bélyegzővasra, akkor nagyon is bölcsen cselekszik, hiszen lesütve így, és csak így éppen nem a szándékához képest mindenképp kudarcnak számító q-t, hanem a megkívánt p-t fogja kapni. Voinovich maga is Süsü módjára hibázik tehát, ám a hivatkozása által megnyíló kontextus ettől függetlenül roppant figyelemreméltó.

A *Magyar Figyelő* ugyanis 1917. március 1-jén²⁰ egy névtelen újságíró szó szerinti idézetekkel tarkított összefoglalásában valóban közölte azt a két levelet, melyekben Rozvány György (1819–1902), Nagyszalonta főbírája, Arany fiatalkori barátja 1893-ban válaszolt az Arany életéről szóló adatokat – azóta klasszikussá vált, 1887-es Arany-életrajzának²¹ megjelenése után is – fáradhatatlanul gyűjtő Riedl Frigyes kérdéseire. A 78 évvel ezelőtti folyóirat névtelen újságírójának összefoglalása szerint, az akkor már 15 éve halott, 1893-ban 74 éves Rozvány, 21 éve kelt levelében, fél évszázad távolából még régebbi dolgokra emlékezve azt állította, hogy:

„Annyira a megfigyelések embere volt Arany, hogy egy s más költeményének szólásformáit, kifejezéseit Szalontán történt esetekre lehet visszavezetni. Két példát említ. Az egyik a Nagyidai cigányokra vonatkozik, mely költeményben Süsü nevével kapcsolatban említi a bélyegzőre fordítva vésett P betűt. Hogy ezt Arany nem képzeletből, hanem a valóságból vette, arra nézve álljon itt Rozvány előadásában a fordított P betű története.”

Nem ismétlem magam: a névtelen újságíró ugyanúgy téved, mint Süsü és Voinovich: a fordítva vésett P betű, vagyis a q, éppen a megkívánt P nyomathoz vezet, más szóval nem a véset volt fordított, hanem a nyomat. A *Magyar Figyelő* szó szerinti Rozvány-idézetét viszont magam is szó szerint idézem.

„Itt Szalontán 70–80 évvel ezelőtt volt egy leányok tanítója, Pap Mihály nevű. Takarékosan használta fel csekély fizetését. Már szolgálatának első évében egy üsző borjút szerzett. Ez következő tavaszkor az orosi gulyára volt menendő. Gondolta, ezt jó lesz »bilyog« alá venni. A cigánynak elébe rajzolta a P. M. -et, holott a mintát eképp kellett volna adni »Mq«. A cigány az első minta után készítette a bélyegét. Pap Mihály ennek helyességéről meg akarván győződni, a vásbélyegzőt a tűzben megtüzesítette, s az első próbalenyomást az iskola ajtaján, mely a nyílt utcára nézett, kísérlette meg. Ez eképp ütött ki: Mq. Lett ebből nagy röhögés a kis városban, s emlékeztét az iskola ajtaján levő visszás bélyeg évtizedeken át fenn tartotta. Arany találta ki az abszurd beszédekre a mondatot, mely máig is él: »Mq aequale Pap Mihály«. E q betűt említi aztán Süsüvel kapcsolatban.”

Rozvány végre nem téved. Levele szerint tehát Pap Mihály (nem a cigány!) hibája nyomán a szokott viszonyok megfordultak: az iskolaajtóra az az ábra lett próbaképpen kinyomtatva, aminek tulajdonképpen a bélyegzőn kellett volna lennie, a bélyegzőre pedig az került, amit annak majd a nyomtatásnak kellett volna

¹⁹ ARANY, i. m. 332.

²⁰ *Magyar Figyelő*, 1917. március 1. I. kötet, 378–380.

²¹ RIEDL, i. m. Riedl a későbbi kiadásokba részben beleépítette a Rozvány-levelek tanulságait. Lásd pl.: 1957. 33.

nyújtania. Rozvány azonban voltaképpen mégis pontatlanul fogalmaz: ha ugyanis a cigány az első minta nyomán készítette a bélyeget, vagyis egy nagy P betűt metszett a vashélyegzőre, akkor a próbanyomat tulajdonképpen nem is q-t ad, hanem egy (a q-nál nagyobb, s egy sorral feljebb lévő) megfordított P-t. *Ilyen betű pedig nincs.* Az én számítógémem például egyáltalán nem is tudja megjeleníteni, de kinyomtatására a Magyar Figyelő nyomdája sem lehetett felkészülve, valószínűleg a cikk kinyomtatásához külön kellett kiönteni egy új formát, amire valóban egy nagy P-t metszettek, hogy aztán valóban egy fordított P-t adhasson a nyomtat, merthogy – ismét mondom – a *P-betűt nyomtató pecsétnyomó ábrája nem betű.*

Mármost: Rozvány levelének Arany Jánosa az „*Mq aequale Pap Mihály*” mondatot nyilván azért alkalmazza az abszurd beszédekre, mert a betűk tükörképeit nem szoktuk olvasni. Az írás tükörképe olvashatatlan, a tükörírás viszont csak a tükörben olvasható. Röviden: a betűk tükörképei jó esetben a betűk jelei, de semmiképpen *nem betűk.*

Csakhogy: ha ez így van, akkor Arany fogalmazása teljesen pontos, Voinovich és a névtelen újságíró pedig nem tévedtek. Ha a betű tükörképe nem betű, akkor a pecsétmetsző a pecsétnyomón dolgozván tulajdonképpen nem a pecsét mintáját, hanem már a pecsétnyomaton is az eljövendő, nyomtatott betűt vési, s így az eljövendő, nyomtatott hiba kifejezésére teljesen pontos a *fordítva metszeni*, illetve *fordítva vésmi a P betűt*. Aki egy p ábrát metsz egy pecsétnyomóra, az tulajdonképpen fordítva, vagyis q-nak metszi a P betűt: metszi a p betűt, megfordítva, q-nak.

A pecsétnyomón nem betű van. A *betű tükörképe nem betű*. Mivel azonban köz tudott, hogy vannak olyan betűk, melyek *egymás tükörképei*, a problémás sorból kifejtett, ártatlannak látszó tétel nyomán az ABC váratlanul elkezd lebombani, felzabálni magát.

E szempontból még a kézírás a legegyszerűsebb, a jelölés egyértelműsége szempontjából a legbiztonságosabb. Arany kézírásában nincs olyan kis- és nagybetű, mely tükrözéssel egy másikkal előállítható lenne, tükrözve pedig mindegyik nyilvánvalóan értelmetlen jelet ad.

A nyomtatásban a jelölés egyértelműsége szempontjából a nagybetűk a biztonságosabbak: az M, illetve a W kivételével nincs köztük olyan, amelynek tükrözött ábrája (legalább többé-kevésbé) egybevágna egy másikkal, a T, Y, U, A, V mintája ugyanazt nyomtatja, amit ábrázol (a nyomtatás mint tükrözés nincs rá hatással), sőt négy, de nem több: a H, az I, az O, és az X ugyanaz, önmagával azonos marad, akárhogyan tükrözzük is.

A probléma csak a nyomtatott latin kisbetűk esetében igazán égető, de ott aztán nagyon.

Gyorsan hivatkozom egy nagy tekintélyre, nehogy azt lehessen hinni, hogy saját kérdéseim mentén túlajtottam értelmezésemet.

Polányi Mihály a *Személyes Tudásról* szóló könyve második, *A hallgatóságos összetevő* című részének harmadik fejezetében *A nyelv műveleti elveivel* foglalkozik.²² A megnyilatkozásoknak szerinte három fajtája van: *érzelemkifejezések, felhívások és ténymegállapítások*. Az utóbbira koncentrálni fejt ki a nyelv első, a nyelvi reprezentáció folyamatát irányító működési elvének főbb összetevőit. A nyelvi reprezentációt a *szegénység, a grammatika, az ismétlődés és a következetesség törvénye*

²² POLÁNYI, i. m. 138–147.

irányítja. Az *ismétlődés* (szempontunkból igen fontos) törvénye a következőket jelenti.

„Ahhoz, hogy a szavak azonosíthatóan ismétlődhessenek különböző kimondott vagy leírt mondatokban, a fonémáknak és a betűknek ismételhetőeknek kell lenniük. Olyan jegyek alapján kell kiválasztani őket, amelyek rendelkeznek azzal a fajta különbözőséggel, amit az állatlélektan a *pregnancia* jelenségével jellemzett. [...] A szavak azonosításának vagy ismétlésének folyamata (akár írásban, akár beszédben történik), természetesen soha nem lehet teljesen mentes a véletlenektől, ezért lépnek fel verbális tévedések, amelyek meghamisítják a történelmet, vagy állandóan változásokhoz vezetnek a nyelvhasználatban. A rossz kiejtés és a hasonló szavak összekeverése a szórakozóhelyek örök humorforrása (vagy legalábbis az volt egészen mostanáig) a kevésbé művelt emberek számára. A fonémák, az írásrendszerek és a szavak akkor *jók*, ha eltérő alakjukkal csökkentik ezeket a véletleneket.”

Az ide kapcsolódó jegyzet szövegét is idézem:

„I. A. Richards (*Responsibilities in the teaching of English*. Harvard Educational Review, 20 (1950), 37. o.) jegyzi meg, hogy egy jel megkülönböztetettsége abban áll, hogy nem keverhető össze egy másik jellel. A latin abc-ben legkevesbé megkülönböztethetők az o, c, e mert egymás többé-kevésbé hiányos változatai. A tükörképbetűket: p, b; u, n, p, q; d, b szintén könnyű összetéveszteni, a számok között ilyen a 6 és a 9. [...]”²³

Tehát: az u az n egymás tükörképei, az e és a c és az o hiányos változatai (keverik is őket a scannerek), a p és a q, a b és a d pedig tükrözéssel mind előálíthatók egymásból. Olvasatom szerint a *Nagyidai cigányok* kéziratában épp a probléma szemléltetése érdekében van a p és a q valójában *nyomtatott* kisbetűkkel írva, mely megkülönböztető jegyet aztán a kritikai kiadás (lévén önmaga normál nyomtatású, a kurzív meg már foglalt) egyetlen jó textológiai megoldásként – éppen az eltéréssel ragaszkodva – csak bold betűtípussal jelezhet.

Mindennek fényében, azt hiszem, Süsü történetét aligha jellemezhetni a salaktalan komikum kizárólagosságával. Panasz is van ebben a történetben, panasz amiatt, hogy mindez egyáltalán előfordulhat: hogy az európai írás tényleg *nem jó*. Hiszen végül is igen könnyen juthatunk Süsü sorsára: három meg kettő meg négy, vagyis összesen kilenc betű nem egyértelmű a huszonhat latin kisbetűből. Igen rossz arány: a betűk több mint egyharmada félreérthető. A kinyomtatott írással elég sok baj van: a jelek önmagukban is roppant módon megnehezítik az *üvegtiszta* kifejezést.

Nem igazán biztató, hogy mindezek után Csóri vajda éppen a keverhető betűk összekeverésére alkatilag hajlamos Süsü nevezi ki az írott világ urának:

„Süsüre pediglen bízza a pecsétet,
Minthogy maga is tud vésni, ha eltéved.” (IV. 55–56.)

Keresztury Dezsőnek alighanem nagyon igaza van: tényleg „nem lehet elég határozottan figyelmeztetni rá”, hogy ez idő tájt elkezdtek Arany legelső töredékei.²⁴ Írogat magának (autográf kéziratai lassan bár, de szaporodnak), (nagybetűs) címetek nyomtatásban is nagy kedvvel ad, de a szövegek befejezésétől és

²³ POLÁNYI, i. m. 141–142.

²⁴ KERESZTURY, i. m. 289.

(döntő részben kisbetűs) kinyomtatásától ettől kezdve – ellentmondva népiessé-
géből következő íráspártiságának²⁵ is – mindvégig tartózkodik.

Arany, műve első kiadásának saját, kézi példányában mindenesetre a cím mellé
egy nagy A betűt rajzolt írónnal.²⁶

Az legalább nyomtatva is ugyanaz marad.

*

Ha mármost ezek után tovább olvassuk Polányit, szövege visszavezet bennün-
ket a *Nagyidai cigányokhoz*, Polányi ugyanis a nyelv második, a gondolkodási
folyamatot segítő szimbólumok működését irányító műveleti elvét nem mással,
mint a térképkészítés folyamatával szemlélteti, mondván:

„Egy térkép annál pontosabb, minél inkább megközelíti az egységet, ám ha ezt
eléri, s egy táj jellegzetességeit természetes méretükben jeleníti meg, használha-
tatlanná válik, mivel nagyjából ugyanolyan nehéz megtalálni rajta egy utat, mint
az általa reprezentált területen. Levonhatjuk azt a következtetést, hogy a nyelvi
szimbólumoknak ésszerű méretekkel kell rendelkezniük, vagy általánosabban,
hogy könnyen kezelhető objektumokból kell állniuk. [...] A nyelv csak annyiban
segíti a gondolkodást, amennyiben szimbólumai reprodukálhatók, tárolhatók,
szállíthatók, átrendezhetők, s így könnyebben megérthetők, mint azok a dolgok,
amelyekre utalnak. [...] Ezt a követelményt a kezelhetőség követelményének fog-
juk nevezni.”²⁷

A citátum adja magát.

„A vezér pediglen ágy alól kivonva
Egy nagy papirosat, mint egy szóró-ponyva,
Leterítetté a sátor közepére
És lehasaltak mind, körül a szélére.

Képzeltetni, milyen nagy volt az a levél
Amelyikre, festve egész ország lefér!
Város, falu, erdő, folyóvíz, patak...
Még *hal* is a vízben és az erdőn a *vadak*.

...

Csonka tornyaival ott vagyon a vár is,
Rajzban sem kisebb, mint ez a kalamáris;
Őrzi nagy kevélyen három szál levante,
Egy a kapu előtt, kettő pedig benne.

Mindez, többel együtt, megvolt a levélen,
Irva sok színekkel: sárgán vagy fehérén,
Feketén, pirosan, kéken vagy irombán.
Környülfeküvék hát a vezérek, mondám.” (II. 41–48., 57–64.)

²⁵ Lásd pl. THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténet alapfogalmak*. Pécs, 1931. 186–193., főként: 189–191.

²⁶ ARANY, i. m. 335.

²⁷ POLÁNYI, i. m. 145.

Borgessel vitatkozva Eco szép dolgozatban bizonyította, hogy 1:1 méretarányú térkép készítése: lehetetlen.²⁸ Puk Mihály térképe sem ilyen, de a minél nagyobb pontosságra való törekvése miatt méretaránya olyan nagy, hogy az már sérti a kezelhetőség törvényét: szemléltői (ráfeküdve részben eltakarják, meg a nézőpontjuk sem igazán szerencsés) nem tudják teljes egészében áttekinteni. A térkép nyilván a mindent átfogó nyelv szimbóluma itt is (mint a XVI. századi térképek általában): *élőlények* ábrázolására is képesnek véli magát, legfontosabb szimbólumának mérete éppen *kalamárishoz* hasonlatos, kétszer is *levél* a neve, Puk Mihály diadalittas szónoklata pedig (kihasználva, hogy a XVI. században még a képet is *írták*) explicit módon ki is fejté ezt a jelentést:

„Monda most vezér Puk örvendetes arccal:
»Ami meg van írva, az barátim, nem csal.
Könyvben a valóság: másról nem felelek;
Ki nagyobb hadvezér, mint e bölcs levelek!

Hányszor összejártam az egész vidéket,
Csetlettem-botlottam tapasztalás végett,
Szemeim jól látnak, üveget is tettem:
S ihol, e nagy hegyet észre nem vehettem!«” (II. 81–88.)

Polányi szerint:

„...mivel készek vagyunk jövőbeli eseményekről is beszélni nyelvünkön, jelezük, hogy alkalmazhatónak tartjuk jövőbeli tapasztalatokra is, amelyek elvárásaink szerint azonosíthatók lesznek azoknak a természetes osztályoknak az alapján, melyeket nyelvünk jóváhagyott. Ezekből az elvárásokból egy elmélet áll össze az univerzumról, s ezt folyvást ellenőrizzük, miközben a dolgokról beszélünk. Amíg úgy érezzük, hogy nyelvünk jól osztályozza a dolgokat, meg vagyunk vele elégedve, s igaznak fogadjuk el az univerzumnak azt az elméletét, melyet nyelvünk implicál.”²⁹

Arany szövege, ehhez felettébb hasonlatos módon, szintén tökéletesen tisztában van a megismerés alapvetően nyelvi jellegével, a világ elszövegesedésével és a *teremtett világ* hangsúlyozottan szöveg voltaival. A kártya az eljövendő valóságot is könnyedén modellálja vagy formálja (II. 261–284.), s az igazi hadvezérnek a harcosok is csupán *kártyakatonák* (III. 107.), Éva asszony pedig például azzal győzködi Jónás-mintájú történetének igaz voltáról *özvegyét*, hogy

„[...] Nem csoda különben,
Még nagyobb csodák is szoktak esni könyvben.” (III. 73–74.)

Mindez nem volna baj, ha a folyamatos ellenőrzés megnyugtató eredményre vezetne. Ám – megkockáztatom – a térkép története egy kudarcos értelmezés története.

Még nagyobb baj, hogy bár igaznak látszik: a nyelv kezelhetőségének gondolkodást segítő funkciói három szakaszban: az elsődleges megnevezésben, a meg-

²⁸ Umberto Eco, *Arról, hogy miért nem készíthető el a birodalom térképe egy az egyben*. In Uő., *Bábeli beszélgetés. Minimálnapló*. Bp., 1994. 200–211.

²⁹ POLÁNYI, i. m. 143.

nevezés újjászervezésében és az eredmény leolvasásában valósulnak meg,³⁰ Arany szövege nem nyilatkozik abban a kérdésben, hogy *hol van a hiba*. Éppen az a tragikus, hogy *nincs megoldás, mert van probléma, csak nem tudjuk, hol*: nem derül ki, hogy vajon a térkép készítői az elsődleges megnevezésben, vagyis akkor tévedtek, amikor hegynek néztek egy mocsarat, vagy a megnevezés újjászervezésében vétettek, amikor hegynek ábrázolták a mocsárként érzékelt valóságdarabot, vagy a leolvasás volt felületes, s csupán a labancok látták hegynek a mocsár jelét.

„Bár az abból adódó nyereségek, hogy gondolatainkat artikulált fogalmakba öntjük, végül messze felülmúlják ezeket a kezdeti hátrányokat, a tévedésnek – sőt a súlyos tévedésnek – mindig vannak bizonyos lehetőségei, amelyek abból származnak, hogy magunkévá tettünk egy artikulált értelmezési sémát.³¹ Azonban – legalábbis Polányi szerint – ügytelenségeinket helyesbíthatjuk, hipotéziseinket ellenőrizhetjük: ha (és a térkép történetében, ugyebár, éppen ez történik) a *szöveg*, az általa sugallt *elgondolás* és a *tapasztalat*, melyre vonatkozik nem vágnak egybe, három dolgot tehetünk: vagy újraértelmezzük a szöveget, vagy újraértelmezzük a tapasztalatot, vagy értelmetlenként elvetjük a szöveget. Puk Mihály labancai tehát a tapasztalathoz igazíthatják (újrarájzolhatják vagy újraértelmezhetik) a térképet, a térképhez igazíthatják a tapasztalatot (továbbra is hegynek láthatják, vagy valóban azzá alakíthatják a mocsarat), vagy elvethetik a térképet.³²

Tudjuk, végül ugyan valamennyien elfogadják Czibak már korábban is (II. 89–92.) felettébb izgága empirizmusát (216–244.), ám a tapasztalatok (II. 105–136.) meg a gyűlés Nesztorának, az öreg Kusztorának a tapasztalatokat összegző zseniális szónoklata (II. 231–249.) nyomán (bár talán hajlanak a térkép újraírására) végül mégsem választják egyik megoldást sem, hanem szedik a sátorfájukat és elhordják az irhájukat.

Az átlátszó nyelv és a pontos valóságismeret mármost a cigányoknak sem éppen erősségük.

Ők sem dolgoznak pontosabb szimbólumokkal, új névadásra képtelenek (I. 196.), s a legfontosabb pillanatokban – igaz, szántszándékkal – ők is tévesen interpretálnak (II. 119.). Szöveg, elgondolás és tapasztalat fedésbe hozásakor ők azonban legalább *megpróbálnak* valamiféle megoldást találni. Csimaz sokat emlegetett története mindenesetre éppen a (második) megoldásra példa: a hős egy újabb történettel – nyilván: sikertelenül – megkísérli a tapasztalatot hozzáigazítani saját történetéhez.

„Jó Csimaz, kit hajdan értek lólopáson.

»Nem loptam, felelé, követem alászon.

Keskeny úton fekütt, hol menni akartam –

Bizony sosem esett ilyen csufság rajtam.

Hátul mennék: de rug; elől mennék: harap;

Átugrani könnyebb, sokkal is hamarabb;

Ugránám: felpattan... a hátára estem...

Jó, hogy elfogátok, áldjon meg az Isten!« (I. 153–160.)

³⁰ POLÁNYI, i. m. 146.

³¹ POLÁNYI, i. m. 165.

³² POLÁNYI, i. m. 164., 167–168. Lásd még: 191–192.

Nos, mindennek ellenére talán mégsem igazán jó jel az sem, hogy Csóri vajda éppen őt teszi meg az eljövendő birodalom főbírájának.

„Kérdi Csimaz is, hogy hát ő mirevaló?
(Csimaz, mivel egykor elszaladt volt a ló)
»Te fiam? te szabsz a tolvajok közt rendet:
Téged az isten is bírónak teremtett.«” (IV. 65–69.)

Mondják, „a modern írók fellázadnak az ellen a hatalom ellen, amit szavaink gyakorolnak a gondolataink fölött, s ezzel azt fejezik ki, hogy pusztá konvenciókként kicsinylik le a szavakat, mondván, hogy csak a kényelmes kommunikáció kedvéért találták ki. Ez éppolyan félrevezető, mintha azt mondaná valaki, hogy kényelemszeretetből döntöttek a relativitáselmélet mellett. [...] Hogy milyen nyelvet választunk, az az igazság vagy tévedés, jó vagy rossz, élet vagy halál kérdése.”³³

A nyelvválasztás kérdésének súlyossága Csóri vajda történetén látszik a legvilágosabban: Csóri a történet jó részében alszik, a végére azonban lassacskán megiscsak fölébred, s ettől kezdve saját és emberei élete azon múlik, hogy képes-e helyesen látni a valóságot.

Ébredésének első, átmeneti stációja az, amikor – még álmában – rádöbben, hogy látása hibás, már csak a paréjt kaszabolja (III. 429–440.), de egy másik szöveg meggyőzi ennek ellenkezőjéről. Tényleges ébredése (IV. 197–200.) után sokáig számunkéri álmát a valóságon, de sem álmának újraolvasása nem segít, sem a tapasztalat nem akar igazodni az álom szövegéhez, sőt, végül mindenestül megsemmisíti azt: az ellen győzedelmeskedik, épp azért, mert Csóri (talán nem mellesleg: csak részben magyarul!) *kimondja* a valós *tapasztalatot*.

„»Jás* ti kócipor had, láttam az anyátok!
Volna puskaporunk, tudom megbánnátok!
Itt lövöldöznénk le, az utolsó lábíg,
Sosem érnétek el az akasztófaig!«” (IV. 241–244.)

[* Cigány indulatszó: jaj! – A. J.]

Mindennek ellenére még Csóri nevezetes utolsó szónoklatában (IV. 309–344.) is vannak álom-szörványok: ki is nevetik, bolondnak is tartják. Lassan „környékezi már néminemű kétség”, aztán rádöbben, hogy álma talán csak félig volt való (III. 365–372.), végeredményben pedig a harmadik megoldást választja: miután lépcsőről lépésre levetkőzi az álom szövegét, térképét elhajítja, végképp kijózanodik, s végre mindent annak lát, ami. Az utolsó stáció után végül ellenfelével együtt megérkezik a színről színre látás birodalmába, a nyelven túlra, a szavak nélküli megértés birodalmába, ahonnan immár tisztán látja tárgyait és tévedéseit.

„Körösleg, a pince falain tapogat:
»Csak a kulcsot lelném! vagy bár a kulcslyukat!
Nem baj a kincs! nagyobb az, hogy nem találom...
Száz ébrenlétnél többet ér egy álom!«”

³³ POLÁNYI, i. m. 197.

Csóri *utolsó* szavai (a történet folyamán többé nem szólal meg!) oda vezetnek, ahol jelölő és jel immár egybevágnak.

Nem csoda hát, ha az eléjük táruló látvány némiképp *abject*.

„Így beszélt a vajda, füleit vakarván;
Puk Mihály is hallá, hinni nem akarván.
Néz egy szögeletbe, pápaszemes orral –
S mintha aranyokat látna ottan, sorral.

Nagy darabok voltak, mint az ember ökle,
A pince zugába szanaszét lelökve:
Fényes szép kardjával megpiszkálta... hanem
Ő se' mondta, mi volt – én se híresztelem.” (IV. 377–388.)

Mindenkinek igaza van. Tényleg *nem arany*.

(Szar, szar, szar.)

Csórinak, *logikus* módon, immár tényleg csak az egyezményesre finomított *fallosz*-jelet kell felmutatnia.

„Visszanézett egyszer és fügét mutatott;
Akkor aztán ő is a többivel tartott,
Kik, mihelyt künn voltak, úgy megiramodtak,
Hogy most is szaladnak, ha meg nem állottak.” (IV. 413–416.)

*

Ez a szöveg tudja, hogy a nyelvvel baj van: a reprezentáció tökéletlen, az alkalmazás problémás. A nyelv problémáit azonban nem lehet a tapasztalattal való egybevetés útján orvosolni, ellenőrzés nem létezik, mert a tapasztalat eleve a nyelv implicit világképe szerint képes csak szemlélni, s azonnal nyelvi formát ölt: mindig már szöveg maga is. A nyelv talán nem is képes utalni, szimbólumai (akár a matematikáéi) talán csak arra valók, hogy ismert szabályok szerint használják őket.³⁴ Pragmatika van és praktikum, találékonyság és rutin: a teljes mértékben artikulálhatatlan, játékos és instrumentális tudás.

A taxonómus önmagába vetett hite azonban megrendül, mert a kritikákban nagyon kidolgozott nyelvi artikuláció tönkreteszi a *per def.* artikulálatlan képességekbe vetett magától értődő bizalmat.³⁵

A következő levélrészletek (tágabb kontextusukkal együtt) legalábbis éppen az instrumentális tudásba vetett bizalom megrendülésére mutatnak rá.

„Igazán, nálam »addig kell ütni a vasat, amíg meleg«. Ezt már több ízben tapasztaltam, amit hevenyébe kivittem, *kiment*, amivel sok komédiát csináltam, rendszeren belesültem.”³⁶

„Ha én arról meg tudnék győződni, hogy amit írok, az mind jó, szép, felséges: nálam termékenyebb író nem lenne a földkerekségén. De egyik szkepszisből a másikba esem: fúrok, faragok, igazgatok, rontok-bontok, megsemmisítek etc. Per-

³⁴ POLÁNYI, i. m. 151.

³⁵ POLÁNYI, i. m. 144., 156., 161.

³⁶ ARANY János levele Szilágyi Istvánnak. Szalonta, 1851. január 18.

sze aztán sokszor az első talán jobb volt, mint az utolsó: de hiába! nem tudok magammal megelégedni. Innet az én meddőségem: innet, hogy nekem már végem!"³⁷

Ha igaz az, hogy az instrumentális tudás csak megmutatkozni képes, de sohasem artikulálható tökéletesen, s „csak gyakorlati példák segítségével lehet tanítani, kizárólag előírások révén nem”,³⁸ akkor az alkotói készségekbe vetett bizalom megingásának a levelekből kiolvasható, s a hallgatás felé tartó, majd abba torkolló történetét a retorika nyelvén³⁹ úgy is jellemzhetjük, hogy Arany esetében az alkotó retorikai arsnak (folyamatos) *imitatio* és *exercitatio* révén történő elsajátítását e retorikai tudás *regulae*- és *praeceptae*-jellegű, *kritikai* kifejtése kísérte és követte (nem kevésbé folyamatosan), ám mivel e tudás kifejtése tökéletes per def. sosem lehet, apránként kérdéssé vált e tudás képességének és készségének épsége, egész-volta, majd pusztá léte is.

Ezzel szoros összefüggésben nem kevésbé sokkoló lehetett az irodalmi szövegekben rejtegetett vágyként megjelenő *Logosz-vágy* kritikai szövegekben (nyilván a saját szövegekkel szemben is) normaként történő érvényesítése. Például:

„A jó konstrukció sohasem lehet kétértelmű; kétértelműséget még akkor sem szabad írni, ha az egyik értelem, magában véve, abszurdum lenne is. [...] *Értetőség for ever!*”⁴⁰

Polányi érvként a Gödel-tételre hivatkozik, de enélkül is könnyedén belátható, hogy Arany kritikusi normája lehetetlent kíván, hiszen valóban „vállalnunk kell annak kockázatát, hogy teljes képtelenséget beszélünk, ha egyáltalán mondani akarunk valamit egy ilyen rendszeren belül.”⁴¹ „Ezt el kell ismernünk, ha egyáltalán beszélni akarunk, ami, azt hiszem, kötelességünk.”⁴²

Arany pedig emiatt kénytelen, meggyőződése: *modern* módon (a kötelességét tudva, a kockázatot ismerve, de a helyzettel meg nem békülve) fellázadni a szavaknak gondolataink felett gyakorolt hatalma ellen.⁴³

A tökéletes, átlátszó nyelv mindennek ellenére a *Nagyidai cigányok*ban még létezik, jelölő és jelölt egybeeshetnek, de a fallogocentrikus önazonosság a meglen-dített alkar aljáríságán túl már itt is az *abject*be torkollik.

És, persze, játék az egész: fallosz nincs is, csak egy barna kis fityisz (: qp db).

Ismét mondom: a hallgató Arany magatartása mindettől talán nem teljesen független.

Nyilván ő is olvasta a *Nagyidai cigányokat*.

III. Mily dicső a hazáért halni? (eposz, mítosz, regény)

A *Nagyidai cigányok* témájául választott korszak történetírói teljesítményei⁴⁴ mellett irodalmának némely (elsősorban a históriás énekek és az emlékiratok közé

³⁷ ARANY János levele Lévay Józsefnek. Nagy-Kőrös, 1852. október 16.

³⁸ POLÁNYI, i. m. 157.

³⁹ Lásd: CORNICIUS, i. m. 70–71. (I. II. 3.), SÁRFFY Aladár, *A classicusok retorikája*. Bp., 1890. 10–11., SZABÓ G. Zoltán–SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*. Bp., 1988. 26.

⁴⁰ ARANY János levele Tisza Domokosnak. Nagy-Kőrös, 1852. január 1.

⁴¹ POLÁNYI, i. m. 166.

⁴² POLÁNYI, i. m. 161.

⁴³ POLÁNYI, i. m. 197.

⁴⁴ Arany művére gyakorolt hatásokról lásd DITTRICH, i. m.

sorolható) szövege is kitüntetetten foglalkozik a sorsfordító várostromok történeteivel. Zay Ferenctől Kemény Jánoson át Bethlen Miklósig számosan örökítenek meg ostromokat, s a jól behatárolt tér és idő keretében zajló élet-halál harcok kitűnő apropóval szolgálnak az ember mibenlétét, belső mozgatórugóit firtató kérdésekhez. Az általában a szereplők szájába adott szónoklatok formáját öltő elmélkedések nem jelentéktelen tanulságokkal szolgálnak.

Úgy tűnik, hogy a XVI. századi ember mozgatója a tisztesség, de a becsület (nyilván korábban sem érintetlen) rendszerét már ekkor kikezdték a pusztító életértékének felismeréséből és az anyagi megfontolásokból táplálkozó érvek, ezért újra és újra aktuális szerződésekkel és esküvel kellett a szereplőkben megerősíteni. A XVII. századi történet tényezői még ugyanazok, de a túlélés és a pénz érvei itt már nyíltan a becsület fölébe kerekednek. A civilizáció folyamata halad előre, az elnyomás, ellenőrzés és kirekesztés hatalmi gépezetei egyre olajozottabban működnek, a hadiszervezet egyre racionálisabb – ezzel (nem is olyan rejtett) elmentésben azonban mindenkinek egyre drágább az élete, az életbenmaradás ösztöne és érvrendszere pedig egyre erősebb. A korai XVIII. század embere pedig – épp a becsület romjain, a társadalmi szerepek és álarcok mögött – megtalálja identitásának új alapját, az emberi méltóságot.⁴⁵

Régóta, máshonnan is tudjuk persze, hogy a hierarchikusan berendezett társadalomban a mindennapi élet etikettje becsületbeli ügyek sorozatából áll. Tudjuk, hogy a becsület az önmeghatározás hagyományos társadalmi szerepekhez és eszményekhez kötött módja, a magatartás és az értékek rendje, átfogó követelményrendszer, s mint ilyen, meg-megújuló kísérlet a közösség által szentesített, öröklött normák birtoklására, az archetipikus viselkedési minták életre keltésére. Ismert az a folyamat is, melyben a becsület először polgárisult, majd végképp feloldódott, végül megszűnt, s helyét a modernitásban átvette az emberi méltóság, a társadalmi meghatározottságoktól független emberi lény mivoltának és értékének mint adottságnak a tudata, amit a modernitás éppen a becsület hitelüket veszített roncsai közt lelt meg. Régi felismerés, hogy a szerepek és a társadalom által kikényszerített normák mögött vagy alatt az emberi méltóság rejtőzik, de e belső valóság csak a modernitásban kap majd központi szerepet. Tudjuk, hogy a modern ember identitása (ellentétben a becsület emberével) lényegileg független, ezért apránként valóban teljesen függetlenedik is az intézményes szerepektől. Identitását, méltóságát azokon kívül s velük szemben határozza meg újra és újra: a keresés célja önmaga.⁴⁶

E szempontok szerint is újraolvasni a *Nagyidai cigányokat* talán mégsem felesleges.

Rögtön feltűnik, hogy Gerendi expressis verbis a becsületre hivatkozva, egyben Csörít esküre kötelezve bízza meg a vár védelmével.

„Te pedig barátom, míg távol leened,
Válj becsületére híres nemzedetnek;
Kitörést ne próbálj... a nagy világér' se!
De légy ember, ahol ember kell a részre.»

⁴⁵ Részletesebben lásd: SZILASI László, *Argumenta mortis. (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban.)* Kézirat.

⁴⁶ Peter BERGER, *A becsület fogalmának korszerűtlenségéről. Világosság*, 1992. 8–9. sz. 653–659. Lásd még: Richard RORTY, *Posztmodern burzsoá liberalizmus. In A posztmodern állapot.* Bp., 1993. 213–223.

Így beszélt Gerendi. A fővajda pedig
Azt gondolta elébb, hogy csak ingerkedik:
De mikor bevette a várnagyi hitet,
Pislogó szemével hunyorítva intett." (I. 57–64.)

A helyzet azért fonák, mert Gerendi úgy beszél a becsületről, úgy tételi le az esküt, hogy maga már kívül áll a becsület rendszerén: a pusztá életét menti, annyira azonban mégis fontos neki a dolog, hogy lépéseket tegyen cselekedete titokban maradására: helyzete átmeneti. A becsület már csak a cigányok számára fontos: az archaikus világrendet már csak ők, a kirekesztettek, de beolvadni nem is akarók, a mindig mozgók, a rögzíthetetlenek hordozzák.

„Holmi eskütfélék, sőt falusi bírák,
Szép szabadságunk nagyon körülnyírák;
Elfajít, elszéleszt a vármegye végre:
Mint valami retket, plántál faluvégre.

Hagyjuk-e, tűrjük-e, véreim, cigányok,
Hogy erőt vegyenek ezek a zshiványok?
Eltöröljék a föld színéről fajunkat,
Kordovány bőrünket, fekete hajunkat?

Van-e a világon vitézségre párunk?
Lett vón' alkalom csak egyszer megpróbálnunk!
Aztán meg, nagy átok e szép ivadékon,
Hogy az egyetértés közte igen vékony.

Tartsunk össze urak! most, urak vagy soha!
Itt a jó alkalom; hí a nemzet java." (I. 181–194.)

Csóri ugyan ravasz terveket forral magában, látszólag (a narrátorral együtt) nevet az egészen, azonban valójában egyaránt fontos neki várnagyi és vajdai címe: népének minden tagjával együtt valóban roppant fontosnak tartja a társadalmi szerepek teljes és maradéktalan betöltését, a szerepnek való hiánytalan megfelelést. A vajdaválasztás hosszasan ecsetelt leírása (I. 85–296.) másról sem szól, mint a közösségi szerep mindenek feletti fontosságáról.

Ernek nyilvánvalóan oka az is, hogy a cigányok szinte egyáltalán nem rendelkeznek emberi méltósággal, sőt, a szöveg számos ponton még azt is kérdésessé teszi, hogy emberek-e valójában. Már az elején megkérdőjeleződik, hogy ember-számba lehet-e őket venni (I. 21–28.), hogy van-e helyük a nap alatt (I. 181–184.), a narrátor – politikai korrektségen innen, egyben túl – róluk beszélve nőtényt és kant emleget (I. 124.), Labodát trágyadombhoz (I. 137–140.), a lakomában egyesülő közösséget zabáló disznókhoz (I. 289–293.), a vitakozókat koncon marakodó kutyákhoz (I. 320.), a csecsemőt pedig egész egyszerűen az anyaföldhöz (II. 145–148.) hasonlítja. Egyedül Csóriban van méltóság: e szempontból is kivételes voltát jól mutatja a lakomát lezáró emlékezetes, magányos, hangsúlyozottan méltóságteljes tánca (I. 325–351.).

„Egyengeti lábát komoly lassu táncra
Nem hozzávaló már, hogy megszaporazza;
Illegeti fejét, lebbenő nagy hajjal;
Néha így tesz: »hap! hap! néha így tesz: »haj! haj! «

Ezüstgombos mente lóg le a nyakáról,
Fityeg a nehéz gomb, mint körtvély a fáról;
Kékszínű a mente, báránybőr prêmes,
Buja kövérségtől a posztója fényes.

Sárga csizma lábán, sárga sarkantyúval,
Csizmarojtját néha megérinti ujjal,
Néha lábujjhegyen megállva sokáig,
Összebillegeti sarkantyús bokáit.” (I. 329–340.)

Az álombéli háború leírása hasonlóképpen régi magyar irodalmi párhuzamokat mutat. A haldokló Diridongóval folytatott, felettébb *világos* párbeszéd azonban, azáltal, hogy a rábeszélés alapvető érve a vajda személye, már a közösségi ideológiákat és a becsület fogalmát is üresnek mutatja – miközben rímeiben pontosan felidézi a leghíresebb várostrom leghíresebb történetét, Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposzát.⁴⁷

„Szegény Diridongó – oda van! világos!

Miután kihörgé magából a lelket,
Panaszosan így szólt: oh vajda, megöltek!
»Semmi, fiam, semmi: szép dolog, nagy érdem
Halni a hazáért, de kivált meg – értem!«

Ily vigasztalással, mint a vad oroszlán –
(Aki ezt nem látta, hát képzelje pusztán)
Rohan a csapatnak, s azt miveli oztán,
Azt miveli mondom, mint a vad oroszlán.” (III. 236–244.)

A becsület fogalma a cigányok között is kiüresült: az állítás mélyen, metszően ironikus, erejét csak fokozza Csóri rohamra biztató, a félreértett jelszó jegyében futókat a becsület nevében megállító, ugyanakkor a becsület ideológiáját és jelképeit egyszerre leromboló szónoklata.

„»Eb legutoljára! eb maradjon hátra!
Jelszavunk legyen most minden, ami drága:
Híre, becsülete Nagy-Cigányországnak,
És előlkötője Dundi asszonyságnak!«” (III. 341–344.)

A jeles tettek dicséretet érdemelnek, a dicséret hírnévhez vezet, a hírnév pedig dicsőségére szolgál a név viselőjének. A becsület akkor lesz végképp a múlté, ha

⁴⁷ ZRÍNYI, i. m. V. 45., VII. 93., lásd: KÉPES, i. m. 363–364.

a dicsőség (*gloria*), a hírnév (*fama*) és a dicséret (*laus*)⁴⁸ rá épülő fogalmainak rendszere is nyíltan paródia tárgyává lesz. Csórinak a IV. ének nyitó diadalittas szónoklatában éppen ez történik meg.

„Daliás cigányok! vitéz hadi népem!
Hűségeteket én köszönöm is szépen;
Sőt meg is szolgálom, ha az isten éltet,
Mihelyt egyszer bővebb zsákmányban részeltet.

Hisz' annyi dicsőség jut ma egy legényre,
Hogy nem egyhamar fog éhezni lepényre,
Annyi, hogy attól még a hetvenhetedik
Unokánk lelke is holtra részegedik.

Valameddig a víz dombról foly gödörbe,
Valamíg az erdőn akad egy fa, görbe,
Valamíg egy tyúk lesz – míg verset faragnak:
Dicső híre-neve fennmarad e napnak.

Hősi tetteinket hirdeti a ponyva,
Írják krónikákba, kalendáriomba;
Lesz ember, ki egész könyvet ír rólunk,
S a világ bámulja, mily vitézek voltunk.

Sőt nem győzi vární a kíváncsi világ
Hogy megírja rólunk a szép históriát,
Hanem bekandikál a záros műhelybe,
S hirdeti, pletykázza, mily remek lesz műve.

Mikor pedig aztán kikerül a kohból,
Vesz a világ egyet – de csak egyet – abból;
Töri érte egymást, kézről-kézre kapja,
Míg pizsoktól látszik valami darabja.

De a többi könyvek, tetején egy padnak,
Ítélet napjáig mind épen maradnak:
Annál nagyobb léssen benne nyereségünk:
Ítéletnapig tart a mi dicsőségünk.

Mivel hát dicsőség annyi van, mint polyva,
Vigyen abból kiki, amennyit, gondolja,
Hogy belőle egyszer el fog birni hátán: -
Jut abból, marad is; nem jóféle sáfrán.«" (IV. 5–36.)

Akinek pedig még ez sem elég, az a kérelmező halott vitézeknek adott vajdai válaszból vonhatja le ugyanezt a – némiképp mégiscsak durva – tanulságot.

⁴⁸ KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században*. In *Uő., Pallas magyar ivadékai*. Bp., 1985. 41–59.

„Haragosan erre így felelt a vajda:
 »Nem takarodtok el a tüzes pokolba?
 Lesz majd *emléketek*, olyan mint egy torony,
 Ákombák írással, mint ez a fél karom!«” (IV. 121–124.)

A *Nagyidai cigányok* egyértelműen a becsület elvesztésének, felszámolódásának története is. Csóri vajda a történet végére mindent megtalált és mindent elveszített. Léte a világban immár tökéletesen értelmezhetetlen, hiszen végképp elvesztette összes közösségi definícióját. Eldobta, levetette az összes álarcot. Emberi, azon belül: cigányi méltóságán kívül semmit nem őrizhet immár. De ezt az egyet sikerül megtartania.

„Oly szomorú Csóri, – de a járásában
 Most is egy vajdához illő méltóság van;
 Nem néz lába alá – akármibe lépne –
 Mint egy pecek, úgy áll Puk Mihály elébe.” (IV. 305–308.)

Az ezt követő szónoklat pedig – szerintem – minden komikussága ellenére, immár minden ironiát nélkülöz: a közösségi szerep az egyéni, emberi méltóságból táplálkozik (IV. 309–344.). Az embert le lehet győzni, de megalázni nem.

„Már csupán a vajda volt odabenn, maga:
 Ő is nagykomolyan a rúd felé ballaga,
 Hol a végit nézte, hol pedig középen,
 Látszott, hogy szeretné kikerülni szépen.

Egyszer nagyot ugrik, de nem ám előre,
 Hanem egyenest fel, fel a levegőbe,
 Amazok a rúdat felkapák üresen:
 Rúd alatt a vajda kisuhant ügyesen.” (IV. 405–412.)

*

Sokan elmondták már, szempontukból pedig különösen lényeges, hogy Csóri álomvilága, majd az abból való felébredése a búsképű lovag jól ismert történetét idézi fel: Csóri vajda, miképpen Don Quijote, álomvilágban él, a történet végére azonban, miként Cervantesnél is, apránként lefoszlik a világról a varázslat.⁴⁹ Cervantes *Don Quijotéja*, az első modern regény, a lovagiasság, a becsület, a tisztesség pusztá retorikává válásának korában örültségként leplezte le az én bármiféle azonosítását az archetipikus mintákkal, s láttuk, hogy bizony nem tesz másképpen Arany *A nagyidai cigányok* című szövege sem.

Arnold Gehlen a modern regény Cervantes szövegében való megjelenését olyan irodalmi formának látja, amely a legteljesebben tükrözi vissza a modernitás új típusú szubjektivizmusát.⁵⁰ Szerinte a személyiségeszmény nyilvánvaló módon hatással van a műfaji rendszerre: a *tisztesség* és *hírnév* által vezérelt hős például

⁴⁹ Lásd még: SÓTÉR, i. m. 170., KERESZTURY, i. m. 305.

⁵⁰ Idézi BERGER, i. m. 657.

tipikusan *eposzi figura*, de *becsületes* emberekről egész egyszerűen nem lehet *regényt* írni.

A becsület-központú emberkép nagyon erős konvenciójának már Bethlen Miklóssal berekesztődő (de még a *Nagyidai cigányok*ban is tovább visszhangzó) története az *egyik* kézenfekvő oka lehet (az eposz műfajához való szünni nem akaró ragaszkodásnak, és a magyar irodalom sokak szerint máig megőrzött alapvetően romantikus és románcos jellegének, de mindenekelőtt:) a magyar regény feltűnően kései születésének.

A *Nagyidai cigányok* szövege becsület-méltóság problematikája által tudni látszik arról, hogy bizonyos embertípusokhoz bizonyos műfajok illenek: az eposz kifejezetten a becsületre épülő világ műfaja, becsületes emberekről viszont nem lehet regényt írni. Úgy tűnik Arany tényleg olvashatta a *Nagyidai cigányokat*, hiszen az *eposzt*, a *Toldi* folytatását végül is a Toldy Ferencben testet öltő irodalmi közvéleménynek kellett kierőszakolnia, a talán tényleg „magyar Anyegin”-nek szánt⁵¹ verses *regény*, a *Bolond Istók* pedig sohasem fejeződött be.

Arany előre menekül: *forward into the past!*

Hermann Broch híres könyve⁵² szerint a mítosz mindenekelőtt a hagyomány nulla foka: első szöveg.

„...soha semmi sem képes teljesen megszabadulni a maga korától és annak hagyománya általi meghatározottságtól [...] mindez szöges ellentétben áll a mitikus funkcióval mint olyannal: a mítosz nem szakít semmiféle hagyománnyal, mert nem előzi meg semmilyen, és nem tartozik semmilyen hagyományhoz, mert mind logikailag, mind időben vele kezdődik mindennemű hagyomány; bármilyen fejlődésutakra lép is később a hagyomány, bármilyen különbözőek is a belőle kinőtt vagy még majd csak ezután kinövő elágazások, és mindegy, hogy irracionális vagy racionális, művészi vagy tudományos magatartások és megismerési formák felé törekednek, eredetileg valamennyi – különbség nélkül – egyetlen egységként a mitikus csírasejtbe volt beágyazódva.”⁵³

Ha ez így van, akkor az elsőséghez előlről kell kezdeni az egész teremtést.

A *Nagyidai cigányok* szövegében (*a paródia mint intertextuális rombolás* mellett) megfigyelhető bizonyos erre vonatkozó direkt aktivitás is.

Nem csak arról a teljesen nyilvánvaló mitikus érdeklődésről van szó, amely Csóri első szónoklatába beépíti a cigányság eredettörténetét (I. 165–196.), *Eva* asszony és *Jónás* fia történetét pedig a biblia hangfekvéseivel szereli fel (III. 37–72.), de arról a kevésbé szembeötlő tényről is, hogy a *Nagyidai cigányok* szövege a cigányokat kétszer is a sajtukucakokhoz hasonlítja.

„Kilenc évig laktunk a cethal gyomrában,
Mint kukac a sajtban, féreg a tormában.” (III. 67–68.)

„Olyan áldott nép ez, hogy kenyérre kenni
S mint a sajtukucacot, meg lehetne enni.” (IV. 325–326.)

E két utóbbi citátum a népi kultúra leghíresebb alternatív genezis-történetét idézi fel, amely akár az *Isteni színjáték* (*Purgatórium* X. 124–125.), akár a *Velutello-*

⁵¹ Lásd: KÉPES, i. m. 370.

⁵² Hermann BROCH, *Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékesítés?* Bp., 1988.

⁵³ BROCH, i. m. 31.

kommentárok, akár a hétköznapi tapasztalat, akár ősi indiai vagy kalmük mítoszok utóéregzése,⁵⁴ mindenképpen az új világ születésének nagyon erős jegye.

Innen nézve lesz igazán feltűnő, hogy Arany eposzai mind beljebb hatolnak a történelembe. Van-e a Buda-trilógia történetének idejénél korábbi magyar irodalmi hagyomány?

Meggyőződésem, hogy nagyjából abban az időben, amikor Jókai a regény felől közelít a mítoszhoz, s a sziget-motívum egyre alaposabb kidolgozásával tesz meg-megújuló kísérleteket a mítoszi szöveg megalkotására alkalmas új világok teremtésére (*Az arany ember, Egészen az északi pólusig! Ahol a pénz nem isten* etc.), Arany az eposztól (nem a regény, hanem) a mítosz felé távolodik: eposzai *mítosz-simulacrumok*.

Mondom én, hogy Arany alaposan elolvasta a *Nagyidai cigányokat*.
És viszont.

László Szilasi

“HE IS NOW HAUNTED BY A CERTAIN KIND OF DOUBT”

János Arany: *The Gypsies of Nagyida*)

The interpretation of the stamp and map motifs reveals that Arany's text is fully aware of the fundamentally linguistic nature of experience, the textualization of the world, the definitely textual existence of the created world, and the incurable imperfection of representation. Maybe language cannot even denote things, its symbols (just like those in mathematics) exist perhaps only so that we use them according to conventional rules. In a *modern* way, Arany rises up against the power words exercise over our thoughts.

If we study the concept of identity, it seems that the notion of honour is an empty category in the world of the text. *A nagyidai cigányok* is clearly also the story of the loss and desintegration of honour: the system of concepts based upon honour becomes a target of parody.

In an age when chivalric virtue, honesty, honour are turning into sheer rhetoricity, Arany's text, *A nagyidai cigányok* (similarly to Cervantes' *Don Quijote*) unveils any identification of the self with archetypal patterns as an insane act. Arnold Gehlen argues that the appearance of the modern novel in Cervantes' text is a literary form which most totally reflects the new type of subjectivity of modernity. In his opinion the ideal of the individual definitely has an effect on the genre system: the hero lead by *honour and fame* is a typically *epic* character, but it is impossible to write a *novel* about *honest* people. The concept of the individual centered upon the idea of honesty is a powerful convention which approaches its end already in the old Hungarian memoirs, but it is still echoing in *A nagyidai cigányok*, and it can be one of the evident reasons for the significantly late birth of the Hungarian novel.

While Jókai approaches the myth from the direction of the novel, and makes repeated attempts at creating new worlds which provide basis for the creation of the mythic text by working out with meticulous and grooving care the theme of the island (*Az arany ember, Egészen az északi pólusig, Ahol a pénz nem isten* etc.), Arany is moving away from the epic towards the myth (and not towards the novel): his epic poems are *myth-simulacra*.

⁵⁴ GINSBURG, *A sajt és a kukacok*. Bp., 1991. Főleg: 27. Mitikus sajtok, valóságos sajtok, i. m. 155–159.

KÍSÉRLET A NAGYIDAI CIGÁNYOK (ÚJRA)ÉRTELMEZÉSÉRE

„...vannak tükrök, melyek oly ferdén vannak köszörülve, hogy még Apolló is csak mint torzkép fog bennök tükröződni és melyek ezért bennünket nevetésre készítetnek. Amde ekkor csak a torzmáson nevetünk, nem pedig az istenen.”¹

Bevezető

Az irodalmi szövegek kanonizációjának folyamata nem merül ki a szövegek kiválasztásában és az így létrehívott korpusz továbbörökítésében. A kánon az immár „szentként” tisztelt művekkel együtt azok lehetséges olvasatait is előírja, amelyek legalább akkora tiszteletben részesülnek (ha nem nagyobbban), mint a szövegek maguk. Ily módon az ortodoxia és az eretnesség között kijelölt határvonal a még lehetséges és a már letiltott jelentésképző beszédmódokat választja el egymástól a felépített/felépítendő diskurzuson² belül. A jelentésképzés célja olyan evidenciaháló kialakítása, amely az adott kulturális, politikai, társadalmi trenden belül a rend illúziójával kecsegtet. A jelentésképzés a *rendteremtés művésze* abban az értelemben, hogy minden az adott rendszer kozmoszát megsérteni látszó, abba idegen testként hatoló újdonságot, másságot igyekszik *helyre tenni*, önmagához idomítani. Bár az egyes művek létrejötte szabályoktól, normáktól előírt, a szubverzió lehetősége (és veszélye) a nyelv birtokolhatatlanságából következően mégis fennáll. Az egyes nagy kánonok ideológiailag meghatározott és meghatározó tényezők (lásd a nemzeti kánon és nacionalizmus összefüggéseit stb.), feladatuk hogy a különálló individuumokból szubjektumok közösségét hozzák létre. Belsey a szubjektumot a társadalomban élő individuumként írja le, aki az ideológia nyújtotta indentitáson keresztül határozza meg magát.³ A kánon- és kultúráképzés így identifikációs folyamat,⁴ amelynek végső célja a névadás evidenciája, azaz egy szilárd, jól körülírható jelentésháló, amelyre csupán kívülről tehető fel kérdés. Az identitás – legyen az közösségi vagy egyéni – metafizikus biztosítékokat igényel önnön létének alátámasztására (lásd az eredetmítoszok valamely alapító isten, vagy félisteni hősre való hivatkozását). Ez a metafizikus legitimáció megszenteli az adott közösséget, öröktől fogva meglévőnek és örökké tartónak tételezi; az identifikációs folyamat maga érinthetetlen tabuvá válik: a rákérdezés értelmét veszti. A mindenkori kritika mint az identifikációs folyamat alapvető szereplője olyan jelentések létrehozásán fáradozik, amelyek megkérdőjelezhetetlen evidenciaként állnak az identitás szolgálatára mint erős építőkövek. Evidenciáról csak annyiban beszélhetünk, amennyiben nem vonható kétségbe igazságértéke, tehát valamiféle ellenőrizhetetlen, metafizikus abszulútum tételezhető a legitimitása mögött. Következésképpen az időbeliséget, történetiséget,

¹ Heine gondolatát idézi DITTRICH Vilmos, *A nagy-idai cigányok c. művében*. Bp., 1898. 98.

² A „diskurzus” fogalmát Michel Foucault-i értelemben használom. Vö.: Michel FOUCAULT, *L'ordre du discours*. Éditions Gallimard, 1971. Magyarul: Michel FOUCAULT, *A diskurzus rendje*. Ford. TÖRÖK Gábor. Holmi, 1991/7. 868–889.

³ Catherine BELSEY, *A szubjektum megszólítása*. Ford. PETE Klára. Helikon, 1995/1–2. 16.

⁴ A kánonról vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban*. In *Literatura*, 1992/2. 119–132., illetve ZSÉLYI Ferenc: *Az olvasás (mint) a kánon kritikája*. Pompeji, 1992/4. 44–57.

amely mindig az esetlegességgel hozható összefüggésbe, ki kell zárni a jelentésképzés legitimációs folyamatából, hogy a maga valóságossága rákérdézhetetlen legyen. Foucault is úgy látja, hogy a diskurzus igyekszik „megszabadulni” saját valóságosságától, vagyis megpróbálja úgy feltüntetni önmagát, „mintha csupán segédeszköz volna a gondolkodás számára a beszédhez.”⁵ Ezzel azt szeretné elérni, hogy történetiségéből (időbeliségéből) szükségszerűen fakadó egyszerűségét és esetlegességét „elfelejt(et)ve” önmagát mint az igazság alázatos, szerény szolgáját és kimondóját ünnepelhesse. Foucault három tételt állapít meg, amelyek a fenti cél megvalósítására szolgálnak: 1. a megalapozó alany tétele („*le thème du sujet fondateur*”),⁶ amely a diskurzus kijelentéseit egy olyan személyben látja legitimálhatónak, aki az intuíció segítségével megragadja a lényegét, és aki olyan jelentéshorizontot vázol, amelyet „a történelemnek már csak explicit alakra kell hoznia”.⁷ (Az irodalmi mű kapcsán ez az alany természetesen maga a szerző.) 2. az eredendő tapasztalás tétele (*le thème de l'expérience originnaire*),⁸ amely annyit tesz, hogy „A dolgok már önmagukban is mormolnak bizonyos értelmet, nyelvhasználatunknak csupán meg kell fejtenie...”⁹ Vagyis a diskurzus által csupán csak kimondott jelentés eredendően talált tárgyként funkcionál, amelyet csak meg kell tisztítani. 3. az egyetemes közvetítés tétele („*le thème de l'universelle médiation*”) szerint maguk a dolgok teremtenek diskurzust önmagukból, így az éppen megalkotott jelentésháló „nem egyéb, mint egy éppen születő igazság tükröződése önmaga szemében...”¹⁰ Az egyes diskurzusokat megalapozó vélekedések ily módon egyszerűségükről, identitásukról való (látszat) lemondással olyan legitimitációhoz jutnak, amely megkérdőjelezhetetlenné teszi igazságértéküket, mindenkori érvényességüket. Az így érínthetetlenné váló (ki)jelentések mindenkori evidenciaként öröklődnek tovább a kulturális trend inerciarendszerében. Az egyes művek kapcsán uralomra jutó jelentések kommentárok formájában a szövegek helyettesítőivé válnak, amelyek végső soron a művek olvasását teszik fölöslegessé (és bizonyos fokon lehetetlenné). Az olvasatlanság azonban nem negatívum a kulturális identifikáció szemszögéből, hiszen ennek folytonosságát és egzisztálását az azonosság, az azonosságot pedig az ismétlés biztosíthatja, amelyet az olvasás és annak nyomán az esetleges más olvasatok létrejötte fenyegetheti.

⁵ FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, 880. „...il semble qu'elle ait veillé à ce que discourir apparaisse seulement comme un certain apport entre penser et parler...” FOUCAULT, *L'ordre du discours*, 48.

⁶ „Le sujet fondateur, en effet, est chargé d'animer directement de ses visées les formes vides de la langue; c'est lui, traversant l'épaisseur ou l'inertie des choses vides, ressaisit, dans l'intuition, le sens qui s'y trouve déposé; c'est lui également qui, par-delà le temps, fonde des horizons de significations que l'histoire n'aura plus ensuite qu'à expliciter, et où les propositions, les sciences, les ensembles déductifs trouveront en fin de compte leur fondement.” FOUCAULT, *L'ordre du discours*, 49.

⁷ FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, 880.

⁸ „Il suppose qu'au ras de l'expérience, avant même qu'elle ait pu se ressaisir dans la forme d'un cogito, des significations préalables, déjà dites en quelque sorte, parcouraient le monde, le disposaient tout autour de nous et l'ouvraient d'entrée de jeu à une sorte de primitive reconnaissance.” FOUCAULT, *L'ordre du discours*, 49.

⁹ FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, 880. „Les choses murmurent déjà un sens que notre langage n'a plus qu'à faire lever...” FOUCAULT, *L'ordre du discours*, 50.

¹⁰ FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, 880. „Le discours n'est guère plus que le miroitement d'une vérité en train de naître à ses propres yeux...” FOUCAULT, *L'ordre du discours*, 51.

A diskurzus újratermelése¹¹ az oktatás segítségével zajlik, az oktatás az adott trendben követendő szabályrendszernek és a beszélhető nyelv elsajátításának folyamata, amely éppen ezért mindig az uralkodó igazságok legpontosabb tükörképe. Az oktatás az adott közösség identitásának folytonosságát biztosítja, feladatát az uralkodó jelentésrendszerek ismétlésével és ismételtetésével látja el. Mindig problémamentes, letisztult véleményeket közvetít; mindig kijelentésekkel, sohasem kérdésekkel dolgozik.

1. „Eloolvasták-e, vagy föl sem szelék?” (Az „eredendő tapasztalás” tétele)

A kánon által kialakított jelentésrendszer (a lehetséges vélekedések rendszere) tehát az oktatás segítségével örökíthető tovább, azaz a diskurzus az oktatás mechanizmusában termelhető újra. Az oktatás természetesen nem a vitákat, bizonytalanságokat és kétségeket, hanem a „kész”, befejezett „tények” evidenciáját közvetíti. Ezzel a készen kapott információhálózattal már eleve egy magától értetődő, önnön igazságának súlyától gravitáló (mindig egy irányba mozgó) struktúrát foghat (föl) a boldog utókor. Az így kapott igazságrendszer feleslegessé tesz bármiféle kérdést, sőt magának az olvasásnak az értelmét is megkérdőjelezi, hiszen ami „kiolvasható” a műből, az már „ki van olvasva”, a kései „olvasónak” csupán az újramondás édes terhe maradt feladatául.

A *nagyidai cigányok* körül kialakult diskurzusról igen pontos képet kaphatunk a manapság használatos középiskolai tankönyvek vonatkozó fejezeteinek segítségével. Arról az uralkodó jelentésrendszerről alkothatunk magunknak fogalmat, amely a szöveg olvasásának mindenkorai irányát előírja, illetve amely a szöveg helyettesítését hivatott betölteni.

„A forradalom ironikus értékelését *A nagyidai cigányokból* (1851) ismerhetjük meg. Ez a mű arra enged következtetni, hogy Arany a magyar liberális nemesség álláspontjával rokonszenvezett: nem a forradalmi átalakulásban, hanem a lassú, szerves fejlődésben hitt. Ezért ítélte el a forradalmat, s ezért tartotta álmodozónak még Kossuthot is.”¹²

A fenti tankönyvrészlet intenciója szerint az Arany-életműnek *szükségszerűen* tartalmaznia kell a forradalom értékelését. Az Arany-műveket végső soron a korra vonatkoztatható dokumentumokként kezeli, amelyek a szerző egyéniségén átszűrve adnak képet a nemzeti sorsfordulóról, tragédiáról. A szövegek minden esetben arra a korra vonatkoznak, amelyben születtek, jelentésük pedig a szerzőjük viszonyulása az adott eseményekhez. Ennek a szemléletnek a forrása kettős: egyrészt abban a Gyulai–Riedl–Voinovich–Horváth által konstruált Arany-képben kell keresnünk, amelyről az 1931-ben kirobban, Arany írói bátorságáról folyó vitában Móricz így ír nem kevés iróniával, Kosztolányi Dezső válaszára reagálva: „Kosztolányi Dezső szép és lelkes tanulmánya azt bizonyítja, hogy Arany János mélyen és erőteljesen él a lelkekben. De azt is, hogy Gyulai Pál

¹¹ „A jelenkori kapitalizmus központi Ideológiai Állami Szerve az oktatási rendszer, amely a gyerekeket arra neveli, hogy a társadalom értékeivel összhangban cselekedjenek. A megfelelő viselkedés mellett a történelem, a társadalomtudományok és természetesen az irodalom uralkodó variánsait ülteti beléjük.” BELSEY, i. m. 16.

¹² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, BOJTÁR Endre, HORVÁTH Iván, SZÖRÉNYI László, ZEMPLÉNYI Ferenc, *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára*. Bp., Tankönyvkiadó. II. kiadás [é. n.] 337.

esztétikai és életrajzi beállításai csaknem oly általánosan hat ma is, mint öt évtized előtt. [...] Az iskola monoton s hivatalos dicshimnusz a valósággal Pantheonná, tehát gyászházzá változtatta Arany poézisét. Ennek a merev épületnek ki kell nyitni az ajtajait és engedni, hogy e napfényes költészet újra a nap fénye alá kerüljön.”¹³ Másrészt viszont a forrás abban a szemléletben lelhető fel, amelyről éppen maga a Móricz által kirobbant vita árulkodik. Tudniillik Móricz azzal vádolja Aranyt, hogy „Nem mert nagyot cselekedni, csak ügyes dolgot csinált”,¹⁴ azaz hiányolja költészetéből a harcos politikusságot, a radikális társadalomkritikát: „...sohasem lépi át azt a határt, amelyet az egyház, a politikai és a törvény engedélyez.”¹⁵ Móricz, nyilvánvalóan Petőfin nevelkedett forradalmiságával szemben Kosztolányi inkább az esztétikumra koncentráló „érveket” – amennyiben a kultusz magasztaló hangnemét érvként kezelhetjük – hoz fel¹⁶ Arany védelmében, ám az maga is tünetértékű, hogy *szükségesnek* látja a védelmét, a fölmentését.¹⁷ Móricz támadásának háttérében az irodalom társadalmi szerepvállalásának evidenciája áll, azaz az író mindig egy közösség nevében szól, művei csak a közösséggel kapcsolatban értelmezhetők. Az a szerző, aki ennek a váteszhagyománynak (sőt normának: lásd Petőfi *A XIX. század költői* című szövegét!) nem tesz maradéktalanul eleget, bizony kérdőre vonható a közösség nevében.

Ugyanakkor Móricz az ellen a kultusz ellen is szól, amely nemzedéki, irodalompolitikai aspektusokon túl közvetlen irodalmi, elméleti problémákkal is viselődik. Móricz nagyon pontos Pantheon-hasonlata arról a mechanizmusról beszél, amely egy kialakult, lekeresztített és kanonizált jelentésrendszer hatását írja le az egyes szövegekre. A monopolhelyzetben lévő jelentések „gyászházzá” változtatják az életművet, hiszen nem engedélyezik a szövegek olvasással történő felélesztését, az értelmezéseket mint kommentárok maguk lépnek a művek helyébe. Keresztury Dezső *A nagyidai cigányok* olvasatlanságát (sőt olvashatlanságát!) annak tudja be, hogy a mű magyarázat nélkül nem érthető, s így nem is élvezhető: „Az idő mállasszó erejét ez a mű állta meg talán a legkevésbé: ma alig értheti, élvezheti más az irodalom ínyenceinél és szakembereinél. Ezek annál jobban értékelik is, mentől több magyarázatot igényel. Ez is olyan alkotás, amelynek jelképteremtő ereje nagyobb a művészinél: ezt pedig magyarázni kell.”¹⁸ A szövegek dokumentumokká, tárgyi bizonyítékokká lesznek, amelyeknek az a szerepük, hogy alátámaszák a kánon konstruálta képet. A hangsúly nyilvánvalóan nem az egyes szövegekre, hanem a szerző felmagasztosult személyére kerül. A szerző (egészen pontosan az író) alakjának középpontba kerülése XIX. századi jelenség, funkciója a szövegek hitelesítésén¹⁹ túl a mindenkori transzcendencia és az emberiség közötti közvetítés papi, prófétai, sőt messianisztikus feladatának ellátása.²⁰

¹³ MÓRICZ Zsigmond, *Sub Rosa*. Nyugat, 1932. 131.

¹⁴ MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága*. (Nyugat, 1931.) In Uő., *Tanulmányok*. I. Bp., 1978. 722.

¹⁵ MÓRICZ, i. m. 723.

¹⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Író és bátorság* (Válasz Móricz Zsigmondnak). Nyugat, 1932/3. 121–131.

¹⁷ „Ne várjuk meg, míg a túlvilági törvényszék megmenti őt a pokoltól, nehéz nyolc kötetének súlya alól. Az elveszett alkotmány miatt. Nehéz nyolc kötetének nemes arany-súlyáért, a Buda haláláért, a Nagyidai cigányokért, A Bolond Istókért, a lélekklató balladákért, számtalan lírai remekért, minden betűjéért, melyet valaha lerótt, mentse fel őt azonnal a földi törvényszék. Mi mentsük fel őt.” KOSZTOLÁNYI, i. m. 131.

¹⁸ KERESZTURY Dezső, *Mindvégig*. Bp., 1990. 224.

¹⁹ Vö.: Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* Világosság, 1981. (Melléklet)

²⁰ A kultikus nyelvhasználatról, illetve az irodalmi kultuszról magáról l.: ItK 1992. 3. sz., illetve DAVIDHÁZI Péter, *„Isten másodszülötte”*. A magyarországi Shakespeare-kultuszról. Bp., 1989.

A XIX. századi magyar irodalom egyik legalapvetőbb transzcendencia-élménye a Nemzet felvirágoztatásához, életéhez, illetve bukásához köthető. A kor irodalmi megszólalásainak legitimitása értelemszerűen az Isten helyébe lépő Nemzethez fűződő viszonyából származik,²¹ a mű végső referenciáját benne találhatja meg. A korabeli (illetve ennek nyomán a retrospektív) irodalomkritika, illetve -történet a Nemzet irodalmának teleologikus fejlődését követi nyomon, és célhoz érését (önmagára ismerését) nem kevés örömmel üdvözli Petőfiben, kiteljesedését pedig Aranyban.²² „Mintha a névtelen, a költő nép magasodnék benne egyénné” – írja Horváth²³ Aranyról,²⁴ amellyel tulajdonképpen Gyulai és Riedl Arany-képét követve²⁵ ismétli meg Arany Nemzet papjává történő felkenését. Gyulai Pál Aranyt emlékbeszédében nevezte először „nemzeti típusnak”, akiben „megtestesül mindaz, ami fajunk szellemét és természetét állandóan jellemzi. Leginkább arra törekszik, hogy nemzeti egyéniségünket minél hűbben kiemelje, fölmutassa.”²⁶ Gyulai utat nyitott a nemzetkarakterológiai alapon szerveződő Arany-kép konstruálása felé, amelyet nem sokkal később Riedl Frigyes végez el nemzedékek sorának tankönyvként²⁷ szolgáló művében. E szerint Arany egyénisége a magyar faj jellegzetességeinek szintézise,²⁸ azaz nyugodt, kontemplatív, búsongásra hajlamos, érzékeny, sírva vígadó stb.²⁹ Arany János végső soron a megtestesült nép, művei imádságok a Nemzethez mindannyiunk nevében. Arany műveinek értelmezése a fent vázoltak fényében nem okozhat problémát az olvasónak, hiszen tulajdonképpen önmaga gondolatait olvashatja viszont. „Valami nagy összeegyeztetés ez, melyben harmóniába olvad a műköltő alkalmi ihlete a népköltészetével, tudatos számító művészete a naiv poétika igénytelenségével, a költő tetszése a közönség vonzalmával, a tárgy kíváncsi a közönség ízlésével. E teljes, nagy harmónia a hangulat zavartalanságát jelenti és sugározza; s e hangulat az, melynek közösségében műveltebb és naiv olvasó egyaránt otthon éri magát, s mely költőnek, közvetítő tárgynak és közönségnek egyaránt sajátja.”³⁰

²¹ Isten és Nemzet fogalmainak konvertálhatóságáról Arany kapcsán SZÖRÉNYI László beszél A humoros elégia c. tanulmányában. In „Az el nem ért bizonyosság”. (Elemzések Arany lírájának első szakaszából.) Szerk. NÉMETH G. Béla. Bp., 1972. „Liberális szellemű neveltetése erős Krisztus-élménnyel nem ajándékozta meg. Döntő messianisztikus élménye a Hazához fűzte. Az emberi lét célját a nemzet felvirágoztatásában látta: ezt a hitét viszont a nemzethalál réme állandó megsemmisüléssel fenyegette. Innen származik állandó vallásos pesszimizmusa. Az ószövetségi gondolkodó magatartását öltötte magára, a jöbi elkészeredtséget. A vallás épült be tehát nacionalizmusába és nem fordítva.” 228.

²² Vö.: Horváth János „nemzeti klasszicizmus” fogalmával. HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmusnak irodalmi ízlése*. In Uő., *Tanulmányok*. Bp., 1956. 406.

²³ „Nemcsak egy fejlődési folyamat célhoz jutásaként, hanem egyenesen irodalmunk legmagasabb művészi kiteljesedéseként értelmezte [ti. Horváth János] Arany életművét.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Arany életművének változó megítéléséről*. ItK 1981. 5–6. sz. 567.

²⁴ HORVÁTH, i. m. 406.

²⁵ „Végső soron mindketten [ti. Riedl és Horváth] visszatekintve értelmeznek, Aranyt csakis elődeihez mérik. Döntő vonatkozásokban azonosítják magukat Gyulai nézeteivel.” SZEGEDY-MASZÁK, i. m. 561.

²⁶ GYULAI Pál, *Arany János. Emlékbeszéd 1883. október 28-án*. In Uő., *Válogatott művek*. Bp., 1956. II. köt. 37–38.

²⁷ NÉMETH G. Béla, *Az irodalomtörténeti pozitivizmus magyar mintaműve*. (Riedl Frigyes Arany-monográfiaja.) In Uő., *Létharc és nemzetiség*. Bp., 1976. 166.

²⁸ „Riedl közismerten Arany személyiségét állította a tárgyalás középpontjába, s azt két tényezőből vezette le: a nemzetjellem fogalmából és a lírikussal szembeállított epikus alkatból.” SZEGEDY-MASZÁK, i. m. 562.

²⁹ RIEDL Frigyes, *Arany János*. Bp., 1982. Vö. különösen az *Egyénisége* c. fejezet.

³⁰ HORVÁTH, i. m. 406.

Az irodalmi mű feladata a közvetítés a Nemzet és az egyén, illetve egyén és egyén között. Ennek következtében az író (a korban nem tettek különbséget szerző és az író fogalmai között) személye felértékelődik: „...e közízlés az irodalom fogalmát átalakítja, [...] a művet nem tekinti végcélként, hanem költő és közönség közt nyílt közvetítőnek tekinti, rajta át a személyre tekint, a személyt szereti [kiemelés – M. R.] kiben a maga képviselőjét látja, elsősorban azért, mert magyar-nak érzi.”³¹ Talán valahová ide vezethető vissza a szerzői szándék keresésének, és mindenek fölé emelésének gyakorlata a magyar irodalomtörténeti hagyományban; illetve innen irodalmunk moralizáló jellege, hiszen a papi funkciót betöltő író morális felelősséggel tartozik az őt hallgató népnek és a szerepét legitimáló Nemzetnek: „...a költő mintegy a nép nevében költ: a nép erkölcsi felfogása, igazságigénye, hite, ízlése szerint.”³²

A fentiekben vázolt horizont azoknak az elvárásoknak, olvasási, értelmezői magatartásnak (sok esetben leszűkítő, kizáró jellegű normativitásként értelmezve)³³ a lehetséges forrását mutatja, amely sohasem explicit módon, de mégis ott munkál *A nagyidai cigányok* körül kialakult diskurzusban. Arany művének értelmezésekor, illetve recepciójának vizsgálatakor szükségszerűen szembesülni kell: 1. a szöveg nemzeti-történeti referencialitásának kényszerével (és igényével); 2. a szöveg közvetítőként való funkcionálásával; 3. a szerzői intenció és szándék abszolút primátusával; 4. a szerző etikai felelősségének problematikájával.

*

„A szabadságharc miatti önkínzó fájdalom, mely a kétségbeesés legmélyén csak nevetni tud a sírás helyett, íratta meg vele 1851-ben a négy énekre terjedő »víg-eposzt«, *A nagyidai cigányokat*. [...] Ezt a történetet alkalmazza Arany satirikus felháborodása a forradalom és a szabadságharc hibáinak torzító tükröként való ábrázolására. [...] *A nagyidai cigányok fogadtatása* rendkívül ellenséges volt: azzal vádolták Aranyt, hogy beszenyezte a szabadságharc dicső emlékét. Csóri vajda, a „nagy álmodó” mindenki szemében azonosult Kossuthal, akinek még valóságos hibáit is bearnyozta akkor az emlékezés.”³⁴ (Valamennyi kiemelés Mohácsy Károlyé. – M. R.)

A fenti (második) tankönyvi idézet szemléletesen foglalja össze *A nagyidai cigányok* körül kialakult és megszilárdult „tudni érdemes dolgok” gyűjteményét. Mohácsy Károly tehát tudni véli, hogy Arany műve a forradalom hibáinak (az első idézetben magának a forradalmi fejlődésnek) az ironikus torzképe, amely mély-séges fájdalomból fölfakadó nevetésbe bújtatott sírás formájában tört elő; amelyet

³¹ HORVÁTH, i. m. 326.

³² HORVÁTH, i. m. 402.

³³ Németh G. Béla figyelmeztet Horváth szemléletének óhatatlan leszűkítő jellegére, amely csak bizonyos szövegekkel tud dolgozni, míg a többit figyelmen kívül hagyja: „Sőt ha igazán mélyére nézünk a kérdéseknek, látnunk kell, hogy szemléletének ez önként vállalt korlátozottsága, a harmóniás egyeztetés kívánalma – néha rokonul, vezérlő eszményül fogadott alkotóinak életművében is elzár némely területeket előle...” NÉMETH G. Béla, *A 'nemzeti klasszicizmus' mestere, 'nemzeti klasszicizmus' tanítványa. (Horváth János és a XIX. század.)* In Uő., *Küllő és kerék*. Bp., 1981. 231. Barta János bírálatának alapvetése az, hogy Horváth rendszere karakterológiai alapokon nyugszik, nem pedig „tudományosan”. „A végső indíték ebben a koncepcióban nem szaktudományi jellegű: magja egy karakterológiai meghatározó élmény, egy ember és nemzeteszemény, amelyet Arany, Kemény és Gyulai Pál életművén keresztül ismert fel vagy tudatosított...” BARTA János, *Horváth Jánosról. (A Fejlődéstörténet kiadása elé)*. In Uő., *Évfordulók. (Tanulmányok és megemlékezések)*. Bp., 1981. 307–313.

³⁴ Dr. MOHÁCSY Károly, *Irodalom a műszaki szakközépiskola és a szakközépiskola II. osztálya számára*. Bp., Tankönyvkiadó, 1991. 299.

a korabeli olvasók/kritikusok azonnal elértették és elutasították, mert a forradalmat érezték meggyalázva benne, persze ez a vád méltatlan Arannyal szemben.

Ezzel szemben az 1852. május végén, vagy június legelején megjelenő³⁵ *Nagyidai cigányok*-kal (sic!) foglalkozó kritikák egyike sem említi, még csak távoli célzatként sem, a forradalmat.³⁶ A Pesti Napló kritikusai ugyan megjegyzi, hogy „Az elbeszélés általában *magasabb nézpontra van emelve* [kiemelés – M. R.] s azon általános igazságon kívül, hogy a tulbizakodottabb csekély elv könnyen megbukik, más eszméket is képvisel.”³⁷ De *expressis verbis* nem mondja ki, hogy mit ért „magasabb nézpontra” alatt, és ez a kritikai fogadtatás értékelésekor perdöntő, hiszen csak a kimondott, artikulált bírálat lehet része a szükségszerűen nyelvi diskurzusnak. Ha azonban elfogadjuk, hogy a „magasabb nézpontra” valóban a forradalomra tett meglehetősen távoli utalás, akkor – a tankönyvi idézet szellemében – igen nehezen magyarázható, hogy a kritikus miért nem vonja felelősségre Aranyt a „kigúnyolt nemzet nevében”, sőt miért dicséri művét: „Mert az irodalmunkban okvetlen tartós beccsel bíró, figyelemre méltó jelenségnek tartjuk e művet, nemcsak azért, mivel Gvadányi Falusi nótárius budai utazása, vagy Csokonai 'Dorottyája' óta alig merült fel valamely nagyobb s értékesebb mű a víg eposz mezején; hanem azért is, mert e költemény már magában, költői alakítása, kivitele s tartalmas volta miatt érdemes arra, hogy felőle méltánylattal megemlékezzünk.”³⁸

Az első kritikus nem érzi profanálva a nemzetet, nem érzi kigúnyolva bukásában, sőt abban a tényben, hogy születhetett egy ilyen mű, a túlélés reményének csíráját véli felfedezni.

„Minden ilyen adományt a remény újabb szálának tekintünk, mely dús bizalommal vonja szívünket nemzetiségünk jövődjé felé. [...] Mert nem mondhatni, hogy nem élne a fa, melynek közép gallyai egészen elszáradtak, lemetszettek, ha van még egy elfödött gyökérszál, mely tápot ad neki, ha van legtetéjében egykét ágacska, mely tavaszról-tavasza megújul s új lombokat hajt.”³⁹

A *nagyidai cigányok*ról napvilágot látott első kritika hangneme egyáltalában nem támasztja alá az irodalomtörténeti hagyomány által sugallt „tényeket”, azaz éppen dicsérőleg szól a műről, a forradalmat meg legfeljebb csak sejtetheti, ha egyáltalán azt teszi.⁴⁰ A Pesti Napló bírálója nem hogy nem ítéli el Arany művét, hanem éppenséggel azokat az elemeket emeli ki dicsérőleg, amelyeket A *nagyidai cigányok* későbbi fogadtatása éppen negatívan értékel, már ami a „tartalmasságot”, a „kivitelt” stb. illeti. A dicséretben odáig megy, hogy a többi (későbbi) recenzió által maradéktalanul elítélt „pórias hangnemet” sem kárhoztatja, hanem egyrészt a vígeposz műfaji és értelmezési hagyományán belül kezeli (lásd fentebb!), másrészt pedig a megcélzott és a népies mozgalom által kiszélesített közönség igényeihez méri:

„Mindenek előtt szükség megjegyeznünk, hogy Arany a népért, az összes magyar közönségért ír, tehát oly egyszerű nyelven s alakban, melyet az egyszerű

³⁵ A kritikai kiadás sem tud pontosabb adatot: Arany egy május 3-ra datált levélben említi, hogy a kiadásra szerződést kötött Müller Gyulával, míg az első kritika június 2-án jelent meg.

³⁶ Ami persze könnyen magyarázható lenne a nem éppen a szólásszabadság megtartásáról emlékeztető politikai érával.

³⁷ Pesti Napló, 1852. június 2. 660.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Mert miért ne lehetne a „magasabb nézpontra” alatt éppen a mű megjelenésének gesztusértékét érteni, mint ahogy ki is fejté a szerző.

földműves is rögtön sajátjának ismer, könnyen felfog; élvez sőt megtanul [...] Amit ő, mint epikus író, az hús és csont és velő, nem duzzadó hab, mely sem éhet sem szomjat nem olt. Követi a nép észjárását, elmésségét, sőt őszinteségét is. Innen az ő morálja és aestheticája előtt sok dolog szép és jó, vagy legalább megállható, mit a civilisatio fényes salonaiban talán nem tartának annak. [...] Szabad ég alatt élő növényt akar, melynek éltetője az anyaföld, a tiszta ég és a napsugár, mely illatával, gyümölcseivel s árnyékával kínálja a mellette elmenő vándort; nem akar üvegházi csenevész virágot, melynek ártalmára van a szabad levegő, s elhervad a legelső szél érintése alatt.”⁴¹

A kritika kétségtelen Petőfi-allúziója („Nyírbálatok üvegházak / Satnya sarjadedkain”) az 1840-es évek közepi Petőfi ellen folytatott kritikai hadjárat retorikáját, illetve szellemét idézi,⁴² ahol Petőfit irodalmiatlansággal, póriassággal, közönségességgel vádolták. A Pesti Naplóban megjelent kritika dicsérő hangja olyan szemléletváltás lehetőségéről tudósít, amely a népiesség fogalmának artistikus és arisztokratikus alkalmazása⁴³ helyett egy tágabb (Horváth János szavaival), Petőfi forradalmi hatásával számoló népiesség-koncepció kanonizálását kísérel meg. Ennek jegyében „megengedi” a kritikus, hogy a költő olyan nem-irodalmi nyelvet használjon, amelyet ugyan „nem fog szó nélkül hagyni az olvasó közönség nagy része: az itt-ott előforduló triviális kifejezések, némely kellemetlen tárgyak emlegetése, bizgatása, melyekről mondja a példabeszéd, hogy ne bizgassuk,” ha „a tárgy és az alkalom, mely azokat szülte – egy cigány csoportról lévén szó, melynek rajzolásában az író igen hű akart maradni a természethez”,⁴⁵ azt szükségessé teszi. Arany maradéktalanul eleget tesz ennek (erősen a klasszicista nyelvi színtezettségre emlékeztető) elvárásnak, és azok a részek, amelyek „a művelt olvasó közönség legnagyobb részére mindig kellemetlen hatást gyakorolnak [...], akadályul szolgálnak a mű gyönyöreinek háborítatlan élvezésében.”⁴⁶ „...ezek a Nagyidai cigányokban mindenütt beburkolva, sőt olykor elmésen elfödve, vagy a kétértelműség köpenye alatt jelennek meg.”⁴⁷

A nagyidai cigányokkal foglalkozó legelső kritika tehát jóval nagyobb gondot fordít arra, hogy a műben föllelhető nem egészen szalonképes képek és kifejezések miatt megvédje Aranyt a „salon” még el sem hangzó támadásaival szemben, mint arra, hogy a nemzetgyalázás (a későbbi recepció által sulykolt) vádjával illesse, vagy éppen ez alól a vád alól mentesse.

A Magyar Hirlapban 1852. június 8-án napvilágot látó bírálat már nem ilyen megbocsátó. A névtelen kritikus (akiben sokan Toldy Ferencet vélik fölismerni) már valóban élesen elítéli Arany művét, ám közel sem a nemzeti önértzet megsértése miatt,⁴⁸ hanem a Pesti Naplóban felmentett „trivialitások” alapján: „Hanem amit a költészet hivatásának magasabb szempontjából el nem hallgathatánk, az

⁴¹ Pesti Napló, 1852. június 2. 660.

⁴² ENDRÓDI Sándor (szerk.), *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849* (Bp., 1911.) c. kötetében található a „hadjárat” teljes anyaga.

⁴³ Lásd a „felemelés”, „megtisztítás”, „megnemesítés” fogalmak vonatkozásait a népiesség elméleti hagyományában.

⁴⁴ Pesti Napló, 1852. június 2. 660.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Olyannyira nem, hogy mégcsak annyi célzás sincs benne valami magasabb eszmére, mint a Pesti Naplóban; azaz nem hogy lehetőséget a forradalomra való vonatkoztatásnak még a „sorok közötti” olvasás számára sem.

azon néhány pórszerű gondolat és kifejezés, miket Aranytól valóban nem csekély megilletődéssel vettünk...⁴⁹

A „magasztosb irodalom” nevében vonja kérdőre Aranyt, és a Petőfi-kritikákból már jól ismert metaforával jellemzi: „...ki szénnel dolgozik, könnyen szenessé válik.”⁵⁰ Vagyis aki leereszkedik a Parnasszus ormairól a mélybe, ahol esetleg találhat valamit, amit magával víve csiszolgathat odafönt (a gyémánt maga is szénvegyület), bizony könnyen akaratán kívül is beszenneyezheti magát, azaz a költészethez méltatlan tárgyhoz, nyelvhez nyúlhat. Az előző kritika megengedő, újíto szellemében szemben itt a népiességnak azzal a felfogásával kell szembesülnünk, amelynek elméletét Bajza dolgozta ki, és amelynek lényege, hogy a populáris regiszterből az arisztokratikus regiszterbe⁵¹ kell átemelni (felemelni) a népdalnak azokat az elemeit, amelyek felhasználhatónak talál. Bajza álláspontja klasszicista, amennyiben azt az elvet vallja miszerint: „A természetben a szép sehol sincs együtt, hanem elszórva, s a művész ezen szépet, mellyet a természet elszórt, gyűjti egy szempont alá öszve, s belőle egy egészet képez, mellyet iparkodik úgy alkotni, miként a természet alkotta volna akkor, ha az ő egyetlen egy s főcélja ezen egyes kiválasztott tárgynak szépítése volna.”⁵² Bajza szerint a népdalt író műköltőnek éppen így kell eljárnia, tehát a népköltészetből azt, ami „szép” (vagyis, ami az aktuális irodalmi ízlés számára befogadható) kiemelje, és „népdallá” szintetizálja. „Azt kívánnám a népdalköltő művésztől, hogy ne ő ereszkeadjék le a néphez, hanem egy magasabb pontot találjon s oda emelje magához a népet. Vagy hogy világosabban szóljak ne a költő vetkezze le a maga művészségét, hogy a néphez hasonló legyen, hanem ami a nép szájából támadt öltöztesse művészi alakba, nemesítse meg művészi gondnal.”⁵³ (Kiemelés – M. R.)

A Bajza által alkalmazott retorikát használja fel a Magyar Hírlap bírálója, azaz a „kiemelés”, „megnemesítés” hiányával szembesíti az olvasót *A nagyidai cigányok* kapcsán: „A népköltő, képzelete magas országából, leszáll a nép legalsó rétegeihez, fölszedi a gyöngyöt s a kevésbé drága követ egyaránt, s mindkettőt csiszolatlan állítja ráma közé, például s a természet leghívebb képének visszatükrözésül; de neki nem szabad a göröngyöt, mit ott minden lépten találhat, éktelen ékeivel bedobni a képbe, nehogy a szemlélő pillantását vele első tekintetre fájdalmasan érintse; – a szemetet pedig és kormot, mely munka közben netán reá tapad, szépen tisztítsa le magáról, s ne hányja szintén a kép alakjai közé.”⁵⁴

A bírálat egy pontosan körülírt, kanonikus szabályrendszer megsértésével vádolja Aranyt, művét pedig nem tekinti az irodalmi rendszer teljes jogú tagjának. Kifogását az olvasóközönség védelmével legitimálja, igyekszik megóvni a művelt olvasót a megbotránkozástól. *A nagyidai cigányok* botrányosságát közel sem a nemzeti gyász megsértésében látja, hanem a „magas irodalom” kánonjától eltérő, sok tekintetben azt sértő hangnemében véli fölfedezni.

⁴⁹ Magyar Hírlap, 1852. június 8.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A „populáris” és az „arisztokratikus” regiszter fogalmait HORVÁTH Iván Balassi Bálint költészete történeti poétikai megközelítésben c. könyvében kifejtettek alapján használom. Bp., 1982. 224–230., illetve 6 is Pierre Bec fogalomhasználata alapján dolgozik. Vö.: P. BEC, *La lyrique française au moyen-âge (XII–XIII siècles)*. Contribution à une typologie des genres poétiques médiévaux. I. Paris, 1977. 34. oldalán található táblázat.

⁵² Bajza levele Toldy Ferenchez 1828. július 31-én. In *Bajza–Toldy levelezése*. S. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., 1969. 439.

⁵³ Bajza id. levele uo.

⁵⁴ Magyar Hírlap 1852. június 8.

A barát Szilágyi Sándor Budapesti Visszhangban napvilágot látott bírálata ugyan dicséri Arany művét, de azt ő sem tartja helyesnek, hogy „néha a népiesből a póriasba ereszkedik”.

„Némelyek megbotránkoznak azon, hogy Arany pár kitételében a népiesből a póriasba ereszkedik le. Igazok van annyiban, hogy ha elmaradnak is e helyek a munka belbecséből mit sem vesz. Azonban azok legtöbbje is korántsem élcnélküli s a situatiókból némileg igazolható; bár a szigorú kritika bonczkése által kárhoztathatók.”⁵⁵ (Kiemelés – M. R.)

Szilágyi különbségtétele a *népies* és *pórias* fogalmak között az irodalomkritika olyan látens hagyományán alapul, amely – a népies beemelésére tett első kísérletek óta – igyekszik elkülöníteni a „magas” irodalom számára befogadhatóvá *nemesített*, vagyis az arisztokratikus nyelvhasználatra épülő „nagyobb hagyomány”⁵⁶ számára *sterilizált*, kvázi-népi beszédmódot a „kisebb hagyomány” nem iskolai műveltségen nevelkedett, s így „kulturálatlan” (kultúra alatti) nyelvtől.⁵⁷ Szilágyi az Arany által használt pórias hangot abban az esetben alkalmazhatónak tartja, ha a tárgy azt megköveteli, illetve ha szervesen épül be a szövegbe, ám helyenként még így is túlzásnak érzi a mű szabados nyelvhasználatát. A forradalomra mint a szöveg referenciájára mégcsak nem is céloz, a mű – a későbbiekben annyira bizonygatott – keserűsége, pesszimizmusa helyett éppen vidámságot árasztó hangulatát emeli ki: „De azért a nagyidai cigányok [sic!] mint vig [sic!] epos, élvezetes kedves olvasmány, mely pár órára a legkomorabb kedélyt is fölvidítani képes.”⁵⁸ (Kiemelés – M. R.)

Az Aranyt talán legfájdalmasabban érintő bírálat a Toldy által szerkesztett Uj Magyar Múzeumban jelent meg 1852. augusztus 1-jén. A névtelen bíráló (aki „parókás” Toldy Ferenc lehetett maga)⁵⁹ A nagyidai cigányokat méltatlannak tartja szerzője nevéhez, törvénytelen gyermekként nem hajlandó elismerni létének jogosultságát: „E »hősköltemény« nem hősköltemény, nem is fonákja a hőskölteménynek, mint a sok tekintetben jeles »Elveszett alkotmány«; s nem is Arany Jánosé, ti., azon Aranyé, kiben név és érdem oly szép azonosságban egyesült. Szomorú aberrációja egy ritka szépléleknek, nem a tárgynál fogva, mert a költő minden tárgynak kölcsönözhet költői érdeket az eszme által, melynek azt vivőjévé

⁵⁵ Mephisto [Szilágyi Sándor], *Nagyidai cigányok. Hősköltemény négy énekben*. Irtta Arany János. Pesten Müller Gyula sajátja. 16-od r. 120 lap. Ara 1 frt p.p. Budapesti Visszhang az Élet és Literatura köréből. 1852. június 20. 137.

⁵⁶ A „nagyobb hagyomány”, „kisebb hagyomány” fogalmainak megkülönböztetését Peter Burke, *A népi kultúra a kora újkori Európában* (Bp., 1991.) c. könyve alapján használom.

⁵⁷ Jelen dolgozat egy olyan hosszabb tanulmány része, amely megpróbálja végigkövetni a népiesség irodalmivá válásának folyamatában (a XVIII. század végétől az 1850-es évekig) annak a „nemesítő”, „felemelő”, „sterilizáló”, végső soron *kirekesztő*, hatalmi mechanizmusnak a „melléktermékeként” fel-felbukkanó „pórias”, tehát a művelt, beszélhető nyelv terrénján kívülrekedt/rekesztett, hangvétnelnek a történetét, amely látens paradigmaként ott kísért irodalmunk arisztokratikus regiszterének kánonja szempontjából a legjelentősebb szerzőknek (Csokonai, Vörösmarty, Petőfi, Arany) némely művében.

⁵⁸ SZILÁGYI, i. m. 137.

⁵⁹ „Hát vajjon [sic!] parókás Toldy Ferenc véleményét olvastad-e már a Muzeumban, rólad és rólam? Ez is nagyon rakja. Te elhomályosítád híreidet N. idai cigányokkal s azt csak Toldi második részével ütheted helyre s ezt ő igen fájjalja... [...] Dejszen megveszne az egész irodalom, ha ő kigyelnétől tanulánk nyelvet, esztétikát, költészetet, melegséget...” Lévy József levele Aranyhoz 1852. október 13-án. In *Arany János összes művei*. Szerk. KERESZTURY Dezső. (A továbbiakban AJÖM.) XVI. kötet. *Arany János levelezése (1852–1856)*. S. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István. Bp., 1982. 103. Illetve Tompa Mihály levele 1853. január 8-án: „A Magyar Múzeum bírálatát nem olvastam, nem is akarom olvasni. Hát Toldi ur [!] is?” I. köt. 146.

teszi; de a tartalomnál fogva, mely – áldatlan üresség. Elé most mielőbb Toldi második részével, kitisztázására azon ragyogó fénynek, mely őt eddig körülvette, s megnyugtatóására azon irodalombarátnak, ki első rangu [!] költője nevét önmaga által elhomályosítva csak fájdalommal láthatja.”⁶⁰ A névtelen bíráló aberrationnak tartja a művet. A Györkösy-szótár bizonyosága szerint az *aberratio*, (*onis* f.) elsődleges jelentése *eltérés*, amit jelen esetben az irodalom még járható útjáról való letérésként értelmezhetünk. Pontosabban attól a (helyes) iránytól való eltévelyedésként, amelyet a *Toldival* jelölt ki Arany a maga számára. A szabadságharcra való utalást még az összekacsintás szintjén sem találhatunk a kritikában, sőt éppen „tartalmatlansága” miatt vonja felelősségre a mű szerzőjét. A tartalmatlanság éppen annak a referencialitásnak a hiányát jelentheti, amellyel pedig *A nagyidai cigányok* értelmezési hagyománya annyira terheltnek látszik.

Ugyan már nem közvetlenül a megjelenés évében, hanem jó négy évvel később (1856-ban) jelent meg Salamon Ferenc írása, amelyben a szerző megjegyzi: „A mű látszó szeszélyessége alatt is feltűnő komolyabb irányról nem szólunk...”⁶¹ Azonban ő sem fejtí ki a „komolyabb irány” mibenlétét, hanem a mű „túlcsapongásával” foglalkozik, amelyet a „tárgy bohózszerűségével s a hang tréfás voltával” magyaráz és menteget. Végso soron pozitívan értékeli: „...e művel is kis mértékben úgy vagyunk, mint a cigány néppel, melyet gyengéi, rendetlenségei mellett is érdekesnek, mulatságosnak, komikusnak találunk.”⁶² Salamon *A nagyidai cigányokat* a komikum szférájába sorolja, ami azért nagyon érdekes, mert azok az érvek, amelyek a mű allegorikusságát bizonyítják, humoros költeményként értelmezik. Hiszen a tiszta komikum „csupán” a nevetés birodalmába tartozik, míg „a humor alapja a mai modern értelemben egész világnézet s éppen [!] a komikum játssza [!] az alárendelt szerepet.”⁶³ Salamon nem a mű (későbbiekben annyit hangoztatott) komolyságára koncentrálna, vagyis korántsem evidencia számára az efféle olvasásmód, hanem a komikus oldalát dicséri.

A mű allegorikus értelmezései tehát igyekeznek az eposzt a humor szférájába utalni, ily módon látva biztosíthatónak a mű maradéktalan be- és elfogadását. Az alkata, a viszonyok Aranyt arra determinálják, hogy humoros költő legyen, a szó jelentésének korabeli elméleti alapozottságával. Ahogyan ezt Gyöngyösy László szépen megfogalmazza: „Aranyt nemcsak a természeti adománya, hanem életviszonyai is humoristává avatják. Már gyermekkorától komoly, szemlélődő, de élénk érzéke és gyors eszejárása van a fonákságok észrevevéséhez. Maga is sok csalódáson megy keresztül, ifjúsága drága eszményeit porba látja, különben is csekély tettereje hamar elhibbad, csak szemlélője a hiúság vásárának, a melybe ezután teljesen sohasem veti magát, de agya megtelik reflexiókkal, szíve érzéssel és keserűséggel.”⁶⁴ Arany *Széptani jegyzeteiben* a következőképpen definiálja a humort: „Nevetséges álarcában rejtett sirás. [...] A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett.”⁶⁵ Nem lehet nem észrevenni az azonosságot Arany *Emlékhangjainak* „perdöntő” tételei (vö.: a *Bolond Istók* második énekének 7. és 8.

⁶⁰ Uj Magyar Múzeum, 1852. augusztus 1. 682.

⁶¹ SALAMON FERENC, *Arany János kisebb költeményei*. In Uő., *Irodalmi tanulmányok*. Bp., 1889. 71.

⁶² SALAMON, i. m. 71.

⁶³ HANTZ JENŐ, *A humor és Arany János humora*. In Figyelő, 1888. 24–25. köt. 244.

⁶⁴ GYÖNGYÖSY, i. m. 193.

⁶⁵ ARANY JÁNOS, *Széptani jegyzetek*. In AJÖM, X. Prózaí művek 1. Eredeti szépprózaí művek. Szépprózaí fordítások. Kisebb cikkek. Tanulmányok. Iskolai jegyzetek. S. a. r. KERESZTURY MÁRIA. Bp., 1962. 543.

versszakával) és a fenti definíció között. A fenti elméleti munka tételmondatainak szerepeltetése a vallomásos hang spontaneitása ellenében hat. Az effajta reflexivitás nem a vallomás önfelfedő őszinteségét, hanem az olvasó lehetséges értelmezésének irányítását erősíti. A gyakorlatilag normatív kijelentések szerepeltetése a szöveg koncepcionális funkciójára hívja föl a figyelmet, amely végső soron az első kiadás *átírásának* műveletét hivatott beteljesíteni. Az *átírást* itt abban az értelemben használom, hogy egyik értelmezési tartományból egy másikba íródik át a szöveg: jelen esetben a *komikum* szférájából, a „komolyabb értékeket képviselő” *humor* szférájába.

Arany a komikum fogalmához a tiszta nevetés, a magáért való mulatás attribútumait köti, míg a humorhoz a világ fölött való fájdalom, tehát mindig valamihez való viszonyulás, referencialitás kapcsolódik.⁶⁶ Hantz Jenő a komikumot alárendeli a humornak, hiszen „a humor alapja [...] egész világnézet”, míg a komikum csupán a nevetséges elérését kísérel meg.⁶⁷ Az önmagában vett nevetséges azonban még nem része a szépnek,⁶⁸ a komikumnak éppen az lenne a feladata, hogy „a nevetségest megneemesítse, hogy annak esztétikai karaktert kölcsönözzön.”⁶⁹ Kölcsey klasszicizmuson iskolázott véleménye az,⁷⁰ hogy a komikum úgy viszonyul a nevetségeshez, mint forma a tárgyhoz; elmélete szerint a megneemesítés az „elmésség” segítségével történik,⁷¹ azaz a komikumnak mindenféleképpen tartalmaznia kell reflexív mozzanatot. Ez a reflexivitás a „fizikai behatásként” értelmezett nevetésre reagál, azaz a beszélhetetlen testiséghez kötődő késztetések helyettesítéseként funkcionál. A forma és tárgy dichotómiája kettészakít minden jelenséget, amely így sohasem állhat (meg) önmagában, csupán valami rajta kívüli valósággal együtt alkot egészet. Egy kétpólusú rendre alapozódó (test és lélek, ég és föld, szó és tett stb.) kulturális hagyomány nem tud mihez kezdeni az olyan elemekkel, amelyek nem utalnak önmagukon kívülre. A nevetés mint fizikai behatás éppen ilyen referencia nélküli, értelmezhetetlen, tehát értelmetlen jelenség, amely így nem kultúrképes.

A komikum erősen kötődik az önmagáért való nevetéshez, vagy Barta János szép szavával „a nevetés tiszta fluidumához”,⁷² a nevetéshez mint referencia és vonatkozás nélküli jelenséghez. Kölcsey figyelmeztet, hogy a komikusnak vigyáznia kell, hiszen az elmésség nélküli, fizikálisan értelmezett nevetséges közel esik „a *profanum vulgus* mocskosságaihoz és darabosságaihoz”,⁷³ amelyek pedig az íz-

⁶⁶ „Élesen különbözik [ti. a humor] mind a szatírától, mind a komikumtól. Mert a komikum *tisztán csak nevetet*, semmi keserű íz nem vegyülvén a nevetéshez. A szatíra javítani akar, a humor a fájdalomból ered. A komikus író nevet a világ bohóságain, mulatja magát és másokat velők.” ARANY, i. m. uo. (Kiemelés – M. R.)

⁶⁷ HANTZ, i. m. 244., 359.

⁶⁸ „...a nevetséges maga nem szép, sőt tökéletlen, de felgerjeszti bennünk a szépnek az érzetét”. ARANY, i. m. 541.

⁶⁹ KÖLCSEY Ferenc, *A Leányörző. (A komikumról)*. In *Nemzet és sokaság. Kölcsey Ferenc válogatott tanulmányai*. Szerk. KULIN Ferenc. Bp., 1988. 123.

⁷⁰ KÖLCSEY, i. m. 123.

⁷¹ „...a komikum és a nevetséges különböznek egymástól. Ezen utóbbi egyedül *fizikai behatással* bizonyító erővel és igazságértékkel munkálkodik reánk, a nevetés ingere által örömrészre gerjesztvén bennünket; s mivel ezt úgy viszi véghez, hogy a közvélekedéssel ügyetlen öszveütközésbe jön, vagy jönni látszik: természetesen az elmésség ideáját magában nem foglalja. A komikumnak elengedhetetlen feltételei közé tartozik az elmésség, s annál fogva behatását esztétikaivá csinálja.” KÖLCSEY, i. m. 125. (Kiemelés – M. R.)

⁷² BARTA János, *A nagyidai cigányok értelmezéséhez*. In *Uő., A pálya végén*. Bp., 1987. 55.

⁷³ KÖLCSEY, i. m. 121.

léstelenség felé ragadhatják őt. „Mert látnivaló, hogy a legfőbb ízlés s a legfőbb ízléstelenség sehol sem állanak egymáshoz közelebb, mint a komikum leggazdagabb forrásai körül. Csak az léphet itt bátorsággal, akinek saját keblében világít a vezérfáklya; az, akinek példákra és regulákra van szüksége, legjobbat teszen, ha magát örökre visszavonja.”⁷⁴

A komikus tehát igen síkos⁷⁵ területen jár, azaz könnyen a kultúra irányító és védelmező keretein kívülre kerülhet, ha nem vigyáz. A *nagyidai cigányokat* ért bírálatok éppen ezzel vádolták meg Aranyt, ti. a szép határain való kívülkerüléssel. Ha tehát komikus eposzként értelmezzük a szöveget, akkor szükségszerűen szembesülnünk kell (mert hiszen velejárója ez a komikus eposznak)⁷⁶ az „ízléstelenségekkel”, amelyekkel – éppen mivel kívül vannak a beszélhetőségen – a kritika nemigen tud mihez kezdeni. Az eposz humorossá nyilvánításával azonban lehetőség nyílik jól körülhatárolt referenciákhoz (nemzeti sorskérdések stb.) kapcsolni a szöveget, és helyet találni számára a nemzeti kultúra rendszerében.

A humor az író oldaláról határozódik meg,⁷⁷ azaz szövegen kívüli műveletként írható le. A szövegen túl vagy innen sohasem magáról a szövegről esik szó, hanem mindig az adott, aktuális viszonyokról. Arany szövegének humorossá és ezzel (is) szalonképessé deklarálása a kultúra homogénként tételezett falán ejtett repedés bevakolását célozta meg.

*

Arany a kritikákra reagálva nem azt nehezményezi, hogy nemzetietlennek, kegyeletsértőnek találták művét (hiszen nem is erről volt szó), hanem az „aljaság” vádját viseli nehezen: „Liszniai nem aljas a szotyogó szottyalt: én aljas vagyok a lágy majorannával. Az őt őszre elegendő kalappiszok nem sérti Toldit: egyéb sérti. Az iskolásnak megadja a kellő respectust: a mestert ledorongolja. A nyakamat teszem pedig rá, hogy nem súlyedtem annyit a »cigányokban«, mint az illető urfi a »Kinizsiben« vagy akármelyik dalában, a tárgyhoz képest. No de hiszen majd eligazodik ez magába!”⁷⁸

Tanítványához, Tisza Domokoshoz írt levelének tanúsága szerint még 1853 elején is fájó túske lehetett számára a „megmosdatás”. „Az első szó nem rosszúl van írva, csupán egy kissé piszkos. Na de a második majd tisztább lesz. Mióta engem is *megmosdattak*, sokkal kényesebb vagyok a kifejezésekben.”⁷⁹ A kritikák tanulságát Arany nem a nemzetárulás vádjában, hanem a kifinomultabb, szalonképesebb nyelvhasználat követelményében látja levonhatónak. Ha összevetjük a *Cigányok* első és az 1867-es második kiadását, akkor a nagyobb változások jellege nem a

⁷⁴ KÖLCSEY, i. m. 133.

⁷⁵ Thaly Kálmánt Gombocz Zoltán úgy buktatta le, hogy rájött arra, hogy a XVIII. sz. elején a „síkság” szót hasmenés jelentésben használták; míg Thaly kurucdalaiban a mai értelemben van jelen. (Szilasi László szíves közlése alapján.)

⁷⁶ „A komikus eposz nemigen szokta kerülni a pajzán célzásokat s hamar átcsap az illem és a rendes ízlés határain. Csokonai Dorottyá-ja és Béka-egér harca, melyeket Arany ismert, vaskos, érzéki tréfákkal akarnak nevetésre ingerelni; a finomkodó Pope Rablott hajfúrtjében is mennyi sikamlós élc, szemérmetlen ötlet, pedig a puritán Angliában s főúri körben játszik. Igaz, ezek nyersebb korból valók, viszont Aranynál természetesen, sőt kikerülhetetlenül hozza magával a szabadabb hangot a cigányok rajza.” VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*. II. Bp., 1938. 132.

⁷⁷ SZÖRÉNYI, i. m. 240.

⁷⁸ Arany levele Lévaynak 1852. október 16-án. In *AJÖM*, XVI. köt. 107.

⁷⁹ Arany Tisza Domokosnak 1853. január 15-én. In *AJÖM*, XVI. köt. 149.

helyenként kétségtelenül a forradalomra vagy a forradalmi hangulatot imitáló hangnemre referáló (például Petőfi-jallúziókra „Tartsunk össze, urak! most, urak, vagy soha!"; vagy: „Oh, arany szabadság! nézd el a te néped:"⁸⁰) irányul, hanem a kifogásolt, már végképp szalonképtelennek tetsző passzusokra. A kézirat, illetve az első és a második kiadás szövegváltozatainak összevetése nem csupán a kritikai fogadtatás hatásáról, hanem Arany öncenzúrázásának mechanizmusáról is szemléletes képet ad.⁸¹ Arany változtatásainál még árulkodóbbak azok a „vastagságok", amelyeket a szövegben hagyott. Tudniillik a klasszicista nyelvi szintezettség eszménye szerint a nyelvhasználat stílusértékét az elbeszélő tárgya, illetve az alkalmazott műfaj jellege szabja meg, ha tehát erősebb kifejezések használhatók a szövegben, ez arról vall, hogy komolyan kell venni a „népies vígposz"⁸² műfaji megjelölést. A népies, komikus vígposz kevésbé kanonizált műfaj jellege megengedi a sikamlósabb kifejezések, képek használatát.⁸³ Az *elveszett alkotmány* műfaji heterogenitásával⁸⁴ közismerten elégedetlen Arany *A nagyidai cigányok* kapcsán meglehetősen egyértelmű műfaji definíciót ad: „népies víg eposz". (Azt nem tudom megmondani, hogy ez a műfaji meghatározás mennyiben teszi lehetővé a szöveg allegorikus és így humoros olvasatát. Leginkább azt gyanítom, és ezt a recepció maga is alátámasztani látszik, hogy semennyiben, hiszen a mű humorossá nyilvánításához elengedhetetlenül szükséges volt a szerzői értelmezés hozzáfűzése az eposzhoz, amely majd a második kiadás során történik meg.)

*

Arany és Tompa levelezésének *A nagyidai cigányok*ra, illetve kritikai fogadtatására vonatkozó passzusai (annak ellenére, hogy Voinovich szerint Tompa is azok közé tartozott, akik azonnal „elértették" a mű célzatát) egyáltalán nem tartalmazzanak egyetlen aprócska utalást sem a forradalomra. (Persze lehet hivatkozni az

⁸⁰ In *AJÖM*, III. köt. 222., 225.

⁸¹ I. ének 249–252. sora (az amazonok harcáról) a kéziratban így volt: „Támadnak merészen a gyöngébbik részen, / Egy szorítástól a férfi oldalészen, / Ereje megcsappan, feszes ina tágul, / Fájdalmában ordít, ledobban elájul." Ez kimaradt a második kiadásból, hiszen túlon túl egyértelmű, hogy a férfi mely testrésze a legtámadhatóbb. Vagy: a második kiadásból kimaradt a Toldy által nehezményezett „lány majoranás" jelenet: II. ének. 152–156. sor: „Ősz Labodát, amint ülne egy zugolyban, / (Melly zugot nem illik, hogy tovább rajzoljam), / Levevé ináról s elaltatta ülve. / Hol lány majorána illatoz körüle." jegyzet: „...ubi mollis amarcus illum – Floribus et dulci aspirans complectitur umbra. – VERGILIUS. Kartal Zsuzsa fordításában: „Virágok közt fekszik, majoránna / illata száll, és édesen elringatja az árnyék." (*Aeneis*, I. ének 693–694. sor.) Úgy tűnik, hogy a vergiliusi majoránna illata sem lehetett eléggé erős ahhoz, hogy a kritikusok finnyás szaglását elbódítsa, és elnyomja ama más irányú (feltehetőleg jóval erőteljesebb) „illatot". Már a kéziratban ki van húzva a III. ének 16–20. sora: „Némelyikkel nem kis vesződsége vala, / Mikor észrevette, hogy elül a fara [ti. a nadrágnak]; / Másikon a dolmány, a zsinóros nadrág. / Ríva kiabálta, hogy nem neki szabták." Ugyancsak túl „erősnek" találhatta Arany, mert már a kéziratban kihúzta, a következőket a III. ének 352. sorától: „csőri pedig hátba döfte nagy Czibakot; / Bő jelet adá ez, hogy már ma jóllakott; / Elejté a zászlót, s hajolván utána / Nem bírta fölvenni, csak tótágast áll." (A példák nyilvánvalóan keresettek, forrásuk pedig a kritikai kiadás III. kötetének jegyzetapparátusa.)

⁸² Vö.: Arany önéletrajzi levelét Gyulai Pálnak 1855. június 7-én. In *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*. I. köt. Bp., 1888. XLIX–L.

⁸³ L. a 76. lábjegyzetet!

⁸⁴ „Nem a külforma – vers – stb. bánt engem abban: az bánt, hogy víg eposz helyett csak olynemű alatt járó humoristico-satirico-allegorico-comikus valami, milyet ma gombai szaporasággal terem az általam úgynevezett *rhaparium-irodalom*." Arany levele Szilágyi Istvánhoz 1847. nagypénteken. In *AJÖM*, XV. köt. *Arany János levelezése (1828–1851)*. S. a. r. SÁFRÁNY Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István. Bp., 1975. 56.

elnyomásra megint!?) Tompa 1852. június 23-án keltezett levelében azzal nyugtatja Aranyt, hogy példákat hoz a kétértelműségekre és „obszceniumokra” a világirodalom nagyjainak (Shakespeare, Goethe, Heine) szövegeiből. De leginkább egy Prágában látott (valószínűleg Bosch-kép) ragadta meg a figyelmét: „Sőt láttam Prágában egy képet, hol az elkárhozottak különféle szenvedései voltak ábrázolva; egy ember négykézláb áll, iszonyú nagy görbe kürt van a s...ggibe ütve, azt kell neki fujni a s-sal.”⁸⁵

Tehát Tompa sem érzékel a kritikákban semmiféle a nemzetgyalázásra utaló hangot, sőt még távolról sem céloz semmi ilyesmire, sokkal inkább a kritikusok személyes kicsinyességét támadja: „Haragszol édes Jánoskám haragszol? pedig bizony isten hidd el, kár vesztegetni az epét, mely szükséges leend majd a töltött káposzta megemésztésére. Te nem hitted még azt, hogy a semmire kellő irodalom semmire kellő emberei a legnagyobb lelki gyönyörűséget találnak abban: leráncigálni magokhoz azokat, akik egy kissé feltűnőbb magasságon állanak. Írhattad volna te a Vajdát akárhogy, írhattad volna úgy, amint e bölcs ítéssz eléd czirkalmazta: nem ér semmit! akkor más lett volna a hibája...”⁸⁶ (Kiemelés – M. R.)

Arany 1852. június 20-án megjelenteti *Vágtat a ló* című versét a Budapesti Visszhangban *Emlékezés a „Nagyidai cigányokra”* alcímmel. Az irodalomtörténet a verset a kritikusoknak szánt válaszként értelmezi. A vers (durván) az alkotói szuverenitás és (mondjuk) a kritikai elvárások konfliktusának allegóriájaként értelmezhető. Talán nem erőltetett a párhuzam Petőfi *A természet vadvirága* című szövegével, amelyet Petőfi az ellene folytatott kritikai hadjáratra reagálva írt. Mindkét vers alapvetően valamiféle normativitással való szembehelyezkedés „dokumentumaként” is felfogható. A Petőfit ért támadások alaptézisei is a „parlagiság”, „trivialitás”, „póriasság” voltak, gyakorlatilag ugyanazzal a retorikával fölszerelve, amellyel az Arany művét rosszállóan elítélő bírálatok is éltek. A *Vágtat a ló* a normaszegés vádjával a szuverén alkotói szabadság némileg romantikus ízű eszményét állítja szembe, de semmi esetre sem foglalkozik a forradalomra való utalással. Arany az 1867-es összes műveiben újrakiadott eposza elé *Emlékhangok a Nagyidai cigányokra* címmel kiegészítést fűzött; a két *Emlékezésnek* azonban semmi köze egymáshoz. A két szöveg megjelenése között valami történhetett Dániában.

*

A *nagyidai cigányok* első kiadásakor napvilágot látott kritikák, illetve Arany és barátainak reakciója e bírálatokra nem támasztják alá a diskurzus által sugallt tételt, amely szerint a mű forradalomra kihegyezett célzatosságát mindenki azonnal *elértette*, ezért ítélték meg annyira negatívan. Ezzel szemben a forradalomra való utalás – ha egyáltalán arra utal a Pesti Napló kritikusa, illetve Salamon Ferenc – csak nagyon távoli, halovány célzás⁸⁷ formájában van jelen két bírálatban, egy-

⁸⁵ Tompa levele Aranyhoz 1852. június 23. In *AJÖM*, XVI. köt. 64–65. Ebben a levelében megemlíti, hogy bizony ő is megkapta egyszer a magáét az álszemérmes kritikusoktól: „...a kéziratban erősen alá volt húzva veres krétával e két sor. A kerek mellbimbó fehér patyolatát, / Mint egy fényes tallér úgy izzasztotta át; én gondolkodtam rajta: miért van ez? azután hallottam, hogy tanácskoztak felette: valljon nem kellene-e kitörölni e trágárságot, ez obsceniumot. Ilyen emberek ezek!”

⁸⁶ Tompa idézett levele.

⁸⁷ Azzal az érveléssel szemben, amely az adott politikai helyzetre hivatkozik nemigen tudok felhozni semmit. Ám ez mit sem változtat a mű kritikai fogadtatásának hangvételén és irányán, ami tökéletesen eltér a hagyomány által súlykolt képtől, és az én célom csupán ennek a bemutatása, nem pedig egy újabb „igazság” fölmutatása és szembeszegzése az eddigiekkel.

egy mondat erejéig. Ezzel a foucault-i „eredendő tapasztalás” tétele, mint a diskurzus valóságának elfedésére szolgáló eszköz, nem alkalmas ellátni feladatát, hiszen létezik olyan *időszaka* az Arany-művel foglalkozó diskurzusnak, amikor nem a hagyomány által hangoztatott jelentés(rendszer) kapcsolódott *A nagyidai cigányok*hoz. Ha a diskurzus ideje nem homogén, akkor a vélekedések alá vannak vetve a történetiség esetlegességének, így másutt kell a diskurzus identifikációjának megalapozását keresni. *A nagyidai cigányok* nem magúért és nem magától beszél; *A nagyidai cigányok*at valaki mondja.

A hagyománynak abban igazat kell adni, hogy nem fogadta osztatlan lelkesedés a művet, ám a negatív vélemények nem „hazaárulással”, hanem „póriassággal”, „alacsonyassággal”, „trivialitással” vádolták Aranyt. Valamennyi kritika kivétel nélkül kitért *A nagyidai cigányok* „irodalom alatti” nyelvére, és még a megbocsátó hangvétellek sem mentek el e mellett némi rosszalló fejcsóválás nélkül, vagy legalábbis szükségesnek tartották, hogy mentséget keressenek rá.

2. „Ne írtalak vón’ kis könyvem pedig!” (Az „egyetemes közvetítés” tétele)

A nagyidai cigányok kritikai megítélésében a döntő fordulatot Szász Károly 1867. évi kritikája⁸⁸ hozta, amely Aranynak az évben megjelent összes költeményeit méltatta. Szász számára már vitathatatlan tény *A nagyidai cigányok* allegorikus jelentése. Ám eme bizonyossághoz nem saját értelmezésével jutott, hanem Arany „ujjmutatása” vezette a „helyes” útra. Az 1867-es kiadás elé a szerző *Emlékhangok a Nagyidai cigányokra* címmel beiktatta a *Bolond Istók* második énekének nyolc versszakát (3–10.). A további recepció e nyolc versszakot a mű „kulcsaként”⁸⁹ kezelte, és – a kritika nem kis megkönnyebbülésére – ennek fényében „értelmezte”. A szerzői jelentés kanonizálásával egyidőben Szász Károly elindítja azt a folyamatot, amely a mű „kulcs” nélküli kinyitását is lehetségesnek tartja. „Tettét éppen az igazolja, hogy művét az olvasók nagyobb része, sőt egynémely kritikusa sem fogta fel. [...] Ugy nézték, mint minden mélyebb értelem, sőt célzat nélkül »Schwank«-ot. Bár, megvalljuk, csak mint ilyen is, kitűnő figyelemre s méltatásra lett volna érdemes. De ítélje meg az elfogulatlan olvasó, nem lehetett volna-e, a *Bolond Istók*-beli ujjmutatás nélkül is, valami többet találni benne.”⁹⁰

Persze Szász *post festum* datált véleménye, legalábbis aktualitását veszítette, és nyilvánvalóan a barátnak, az ünnepeelt költőnek, az Akadémia főtítkárának szólt, mintegy kiengesztelésül az eddigi „félreértések” miatt.

*

Arany (át)értelmezése a szerzőnek kijáró feltétlen hitel alapján lett a szöveg egyetlen lehetséges jelentésévé. A szerzői szándéknak mint az adekvát jelentés hordozójának kitüntetésévé a szerző és a mű közötti folytonosság elvéből fakad.

⁸⁸ Szász Károly, *Arany János összes költeményei*. Budapesti Közlöny, 1867. június 15. 837.

⁸⁹ „...a Dugonics-féle *Etelkának* kulcsa analógiájára a *Nagyidai cigányok* kulcsának lehetne ezt a 8 versszakot elnevezni”. SZINNYEI Ferenc, *Arany humora*. In Budapesti Szemle, 1905. 121. köt. 60–61.

⁹⁰ Szász, i. m. 838.

Lényege az, hogy a szöveget a költői lélek „meghosszabbításaként”, kifejeződéseként kezelik. A szöveg mint a lélek „meghosszabbítása” tehát eszköz, a világ stb. megjavítására, átalakítására szolgáló szerszám a szerző szempontjából, míg az olvasó szemszögéből az író lelkének megismerésére lehetőséget adó ürügy. Mivel a szöveg a szerző szerves része, így annak jelentését egyedül ő tudja maradéktalanul megadni, és mivel önmagának mindenki tudatában van, minden további nélkül *meg is tudja adni*. Ennek a naív pszichológiai alapozottságú elméletnek a nyelvszemlélete a nyelv *átlátszóságával*, Arany kifejezésével élve „üvegtisztaságával”⁹¹ számol. Ez a nyelvet olyan közvetítő közeggé redukálja, amely mint kommunikációs csatorna, bármiféle redundancia nélkül képes az üzenetet szállítani a hallgatóhoz, és viszont. Az út lélektől lélekig problémátlan egyértelműségek mentén fut. Arany egyenesen elhibázottnak tartja az olyan alkotást, amely nem pontosan azt közvetíti az olvasó felé, ami a szerzője „lelkében történt”: „...ha a költő azt, mi lelkében történt, nem fejezi ki úgy, hogy semmi kétségnek, *eltérő magyarázatnak* helye ne lehessen, hanem minden (hozzáértő) olvasójában ugyanazon érzelem képét támassza, – ha mondom a költő nem tudta magát így fejezni ki, *jele, hogy költeménye el van hibázva*.”⁹² Arany tehát hisz (vagy inkább hinni akar) a szerzői szándék jelentésképző fontosságában; teszi ezt olyannyira magabiztosan, hogy az eltérő értelmezések (vagy akárcsak bizonytalanságok) meglétét nem a hermeneutikai aktus velejárójának, hanem a mű elhibázottságának tudja be. Arany azonban tisztában van⁹³ az értelmezés szabadságának lehetőségével és az e szabadság nyomán létrejövő olvasatok pluralitásával, ahogy erről Fejes István költeményeit bírálva maga mondja: „A jó öreg Polonius, midőn egy darab felhőt a dán királyfi kedvéért hol tevének, hol menyétnek, hol cethalnak képzel, *nem oly vadat tesz, milyet tesz valósággal*. Igazán ki is tudna oly üres, határozatlan, szétfolyó, elmosódó valamihez, mint egy felhőfoszlány, határozott, tömör, állandó képet csatolni [...] Minden egyes néző *saját magából tesz hozzá* egy darab phantáziát, míg az úr betelik, az alak kidomborúl, s a kép egy percig legalább, késik visszafolyni az eredeti semmisségbe.”⁹⁴ (Kiemelés – M. R.) Arany mindezt *hibaként* röjja fel Fejesnek, azaz szerinte a költő képes létrehozni olyan művet, ami nem „határozatlan”, nem „szétfolyó”, vagyis képes az értelmező tekintetét a helyes irányba fordítani. Arany normaként állítja a költő elé a jelentés minél szorosabb megkötésének feladatát, tehát munkával elérendő célként és nem magától értetődő adottságként kezeli. Ennek okát és eredőjét Dávidházi „az ellenőrizhetetlen spontaneitással szembeni bizalmatlanságban”, „az ösztönök elszabadulásától való félelemben” látja.⁹⁵ Arany mindettől nem a művet, hanem azt a közönséget félti, amelyet éppen a költőnek kellene „a visszatisztítás nosztalgiajának”⁹⁶ fényében

⁹¹ „...a költői nyelvet üvegtiszta kifejezésre akarja fegyelmezni: az önmegtagadó szimbólum tökéletes eszménye ez, olyan fokú átlátszóság, melynél a közvetítő azért mutathat túl önmagán, a nyelven túlnak tekintett kifejezendőre, mert sikerült felszámolnia magát.” DÁVIDHÁZI Péter, *„Hunyt mesterünk”. Arany János kritikai öröksége*. Bp., 1994. 339.

⁹² Arany el nem küldött levele Szemere Pálhoz. In *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*. 3–4. köt. Bp., 1888–1889. 147.

⁹³ „...Arany a hermeneutikai alaphelyzetet felfogja, láthatólag már számolván azzal, hogy amit tárgynak látunk, azt mi magunk tárgyasítottuk.” DÁVIDHÁZI, i. m. 93.

⁹⁴ ARANY JÁNOS, *Fejes István költeményei*. In *AJÖM*, XI. köt. *Prózai művek 1860–1882*. S. a. r. NÉMETH G. Béla. Bp., 1968. 290.

⁹⁵ DÁVIDHÁZI, i. m. 104.

⁹⁶ „...az érzékelhető geneológiája tekintetében racionális lényegére [...] *logoszára* vezet vissza, ehhez képest ítéli meg, s utólag is erre akarja mintegy visszatisztítani”. DÁVIDHÁZI, i. m. 331.

elvezetnie a tiszta értelemig, a logoszig. A költő mint vezető Aranynál már nem a romantikus váteszszerepnek, hanem – ahogyan Szörényi László idézett tanulmányában kifejti⁹⁷ – a *tanító* szerepének felel meg. A tanító mindig az a személy, aki ismeri és közvetíti az adott kultúra aktuális és adekvát jelentésrendszerét, azokat a normákat, amelyeknek betartása szükséges ahhoz, hogy részesedhessünk gyümölcseiből. A jelentések pluralitása a káosz lehetőségével fenyeget, vagyis a kultúra nyugodt kozmoszának szétfelbomlására törhet.⁹⁸ A költőnek, mint a nép tanítójának és papjának, a Nemzethez (a végső értelemhez) kell elvezetnie a tanítványait, és neveléssel hozzá méltóvá tennie. „...mert, Kisfaludy Sándorkint »a pór nem tudja mit, miért szeressen« s fájdalom! ez honunkban még sokáig fog állani; mindaddig t.i., míg a műveltségnek hozzá illő fokáig kiképezve nem leend...”⁹⁹

A „gyermek” népet vezető civilizátor nem engedheti meg magának, hogy kétségbe vonják alkalmasságát feladata elvégzésére, márpedig a *zigányok* kapcsán éppen ez esett meg Arannyal. A maga elé állított poétikai és etikai norma egyaránt csorbát szenvedett, amelynek kiköszörülését kísérelte meg a mű második kiadása elé biggyesztett versszakokkal.

*

Az 1867-es kiadás¹⁰⁰ *Emlékhangjait* a kritika mint a mű valódi, autentikus jelentésének megadását ünnepelte. Holott ehhez is „férhetne némi vajon”. A szerzői szándék rehabilitálásának harcos apostola, E. Hirsch, maga is belátja, hogy különbséget kell tenni a szöveg „jelentése” és „jelentősége” között, hiszen a szerző saját művének újraolvasásakor gyakran változtat(hat)ja a hozzá fűzött interpretációját.¹⁰¹ Hirsch éppen az így létrejövő pluralitás ellenében vezeti be a „jelentőség” fogalmát ti. a szöveg eredeti szerzői „jelentése” mindig megmarad, csupán a szöveghez való szerzői viszony a változandó. Számunkra a „jelentőség” fogalma éppen Hirsch elméletének ellenében hasznosítható, ti. Arany 1867-es jelentésadó gesztusa nem az autentikus, eredeti jelentés rehabilitációja, hanem a megváltozott (élet, politika stb.) körülmények nyomán a szöveghez fűződő változó viszonyából fakadó kísérlet az újraírásra és újraértelmezésre.

A kritika a kiegészítő „gyónást” nem tekintette a szöveg részének, csupán koordináló adatot látott benne. Arany életében – az 1852-es és 1867-es kiadásokon kívül – *A nagyidai cigányok* már csak egyszer, 1872-ben jelent meg ugyancsak Ráth Mór kiadásában.¹⁰² Ebben is szerepel az *Emlékhangok*, ám az Arany halála után két évvel megjelenő kiadásból¹⁰³ már elmarad, holott a kiadója ugyanaz a Ráth Mór, aki az előző kiadásokat támogatta. A további kiadások¹⁰⁴ sem közlik az *Emlékharangokat*,

⁹⁷ „Az a szerep, amelyben a költő vátesz, népének boldogságra vezérlője, kiüresedett és lehetetlenné vált, a népet sirató hang gyorsan átváltott az önsíratásba, maradt a tanító és népet a pusztulástól óvó költő szerepe.” SZÖRÉNYI, i. m. 208.

⁹⁸ „...hányféle normával igyekszik kizárni a véletlenszerű elemeket a kompozícióból; milyen makacs következetességgel kéri számon a belsőleg szerves (»életműves«) összefüggésű művet. [...] Semmi ne maradjon meghatározatlanul, nehogy elszabaduljon és öncélúvá válhassék, azaz üdvös határain átsapva veszélyeztessen a emberi kultúra megnyugtató rendezettségét.” DÁVIDHÁZI, i. m. 104–105.

⁹⁹ ARANY János, *Népnevelési ügyben.* (1841.) In *AJÖM*, X. köt. 154–155.

¹⁰⁰ Arany János összes művei. V. köt. *Arany János furcsa hőskölteményei.* Pest, 1867. Kiadja Ráth Mór.

¹⁰¹ Vö.: E. HIRSCH, *A szerző védelmében.* In *Ikonológia és műértelmezés. 3. A hermeneutika elmélete.* Szeged, 1987. 413.

¹⁰² Arany János furcsa és vegyes költeményei. Pest, 1872.

¹⁰³ Arany János elbeszélő és elegyes költeményei. Bp., 1884.

¹⁰⁴ Arany János munkái. (Új kiadás hat kötetben.) III. köt. *Elbeszélő költemények*, Bp., 1900.

illetve Voinovich Géza a következő megjegyzéssel helyettesíti (de nem közli!) a maga gondozta kiadásban: „A költő később magyarázatul [sic!] a szöveg elébe igttatta [!] EMLÉKHANGOK címen BOLOND ISTÓK II. énekéből a 3–10. versszakokat.”¹⁰⁵

Abból a tényből, hogy a szerző életében még megvan az *Emlékhangok*, az bizonyosnak tűnik, hogy Arany kifejezett kívánsága lehetett a kiegészítés, ám az igazán érdekes az, hogy halála után miféle logika alapján hagyták el a szöveggon-dozók. Ez annál is érdekesebb, mivel az értelmezések viszont minden alkalommal ebből a kiegészítésből indultak ki, ám azt legtöbbször szerették elhallgatni, hogy az *Emlékhangok* része volt az *ultima manus* elve¹⁰⁶ szerinti autentikus szövegnek. A *nagyidai cigányok* második kiadása tehát nem azonos az első kiadás szövegével, amely nem csupán kisebb-nagyobb javításokat, kihagyásokat jelent, hanem egy másik szöveg születését. Az *ultima manus* elve szerint A *nagyidai cigányok* minden további kiadásának az *Emlékhangok*kal együtt kellene megjelennie, így együtt kel-lene hogy alkossák A *nagyidai cigányok* címmel jelzett szöveget. Még a kritikai kiadás is csak megemlékezik erről a szövegvariánsról, semmiféle jelentőséget sem tulajdonítva neki, ugyanakkor az értelmezés mindvégig az 1867. évi kiadást veszi alapul, amikor a szerzői jelentés bizonyosságára hivatkozik. Sőt Voinovich Arany-könyvében kísérletet tesz arra, hogy már eleve érthetőként állítsa be a szöveget, mintha nem is létezett volna a 67-es „leleplezés”.

„Az első bírálók kicsinylése általában onnan ered, hogy nem vették észre a benső vonatkozást: akkor mindent megértetett volna a költő féktelen keserősége. E lélektani kútfőre csak nagy sokára mutatott rá Imre Sándor, hogy a vaskos tréfákkal a figyelmet a kínzó fájdalomról akarja elvonni! Haraszi Gyula másik lélektani oldalról úgy magyarázza: Annyi hiba hívta ki gúnyját, hogy fájdalom-tólük mintegy elmámorosodott.”¹⁰⁷

Voinovich a „benső vonatkozás” elérését, és a csak Arany „vallomásából” megismerhető szőlősgazda-hasonlat alapján használt a „kétségbeesett kacaj” *elmé-letét* mint lélektani forrást nem Arany sugallataként, hanem a szöveg (az *Emlék-hangok* nélküli szöveg) eleve elér(t)hető intenciójaként kezeli. Ugyanakkor hivat-kozik Haraszi és Imre Sándor tanulmányaira is, amivel végső soron elismeri e jelentés történetiségét, nem kis ellentmondásba kerülve önmagával. Imre Sándor maga is belátja, hogy „Itt egy gondolatot egy nagy műben fejez ki, melynek rész-letei távol esnek a főtételtől; az egésznek benyomása tartoznék bizonyos eszmé-nek megfelelni. Meg kell vallanunk, hogy azt nehéz volt értenünk, ezt nem könnyű kiismerni belőle, és nem csodáljuk, ha panaszolja.”¹⁰⁸ (Kiemelés – M. R.)

Arany útmutatásának látszólagos negligálása azt a tételt erősíti, amely szerint „a szöveg magától is azt mondja”, amit a szerző utólag meghagyott. Nincs szükség semmiféle értelmezésre, hiszen a szöveg már önmagában és önmagából megterem-ti az autentikus jelentéseket. Ehhez képest minden értelmezés (szerzői, kritikus-i, olvasói stb.) másodlagos és esetleges. Hiszen a jó szöveg „önmagáért beszél”.

¹⁰⁵ Arany János összes munkái. III. köt. Bp., [é. n.] [1924.] 90.

¹⁰⁶ Bár A *nagyidai cigányok*nak fennmaradt a kézírata, az újabb közlések mégsem ezt, hanem a második kiadást veszik alapul, ami a változtatásokat, egész versszakok kihagyását illeti, az *Emlékhangok*at azonban nem veszik figyelembe. Végül is filológiailag „vegyes” (következetlen) szövegvariánssal operál az irodalomtörténet.

¹⁰⁷ VOINOVICH, i. m. 133.

¹⁰⁸ IMRE SÁNDOR, Arany János és Aristophanese. Budapesti Szemle, 1885. 21.

Ezzel szemben már maga a cím is – *Emlékhangok a Nagyidai cigányokra* – valamiféle különbségtételre szólít fel, hiszen amiről emlékezünk, már a múltté, az emlékezés szembesülést és valami másnak a lehetőségét ígéri. A második kiadás leg többször lehetőséget kínál javításra, sőt a szöveg átírására. Arany egyértelműen elhatárolja magát az első kiadástól, és mintegy visszavonja azt: „Korcs volt, üres volt, aljas volt: elég.” (Kiemelés – M. R.) vagy később: „Ne irtalak vón kis könyvem pedig!”¹⁰⁹ Azaz szerzői hatalmánál fogva érvénytelenné kívánja tenni az első kiadást, hogy vele együtt a „hibás értelmezéseket” is érvényteleníthesse. A második kiadás elé írt *Emlékhangokat* nem pusztán a szerzői jelentésadás dokumentumaként kell értelmezni (mint ahogy a kritika tette), hanem mint a szöveg radikális átírásának/felülírásának gesztusát. Tudniillik Arany fentebb vázolt poétikai eszménye szerint a nem „üvegtiszta” jelentést indukáló mű maga a hibás, tehát javításra, átírásra szorul. Annak a ténynek a metaforikus jelentőségét (tehát a jogi, gyakorlati okoktól eltekintve) sem szabad elfelejteni, hogy 1863-ban Arany 100 forint fejében visszaváltott mintegy 600 példányt az első kiadásból Julius Müller úrtól, hogy a 67-es *Összes művei* közé felvehesse. A visszaváltás mint rituálé az első kiadás megsemmisítésének szertartása, míg az újabb kiadás *Emlékhangjai* egy új szöveg születésének proklamálása. Arany visszavonó gesztusában nem nehéz ráismerni a kor szak „tényfelül bíráló” attitűdjének¹¹⁰ hatására, amelynek lényege: „...hogy mindig fenntartással fogadja a valóságot; számára a létező nem feltétlenül jóváhagyandó is egyben. A Sein világával szemben mindig fenntartja az ítéletalkotás jogát, s értékítéletét a Sollen világára alapozza. Logikailag többnyire arra az előfeltevésre épül, hogy ami van vagy volt, s már nem változtatható meg, lehetett volna násképp is.”¹¹¹ A meglévőt a lehetségeshez, a kívánt normához igyekszik alakítani Arany, amikor egy új kiadás formájában átírja a *Nagy-Idai cigányok*-at (sic!).

Az *Emlékhangok* nagyobbik része szó szerinti gyónásként¹¹² értelmezhető, ahol a megszólított istenség a Nemzet. A gyónás hagyományosan a bűntől való szabadulás rituáléja, végeredményben az újjászületés, újrakezdés szimbóluma. Adott esetben ez nem jelent mást, mint az 1852-es szöveg elvetésének, és újraírásának metaforáját.

Az *Emlékhangok* szövege „rossznak”, „silánynak” minősíti az 1852-es változatot, a szöveg hibáját pedig abban látja, hogy az „eszme”, amelyet a szerző szándéka szerint ki kellett volna olvasni belőle, „félíg sincs benne kimondva”, illetve a kívánt jelentés „rongy mezbe van burkolva”, éppen azért, hogy rá ne lehessen ismerni. Ennyiben tehát maga a szerző is elismeri, hogy a későbbiekben annyit emlegetett allegorikusság nem lehetett szervezője művének.

*

A kritika nem kis zavarodottsággal, ugyanakkor jól érzékelhető megkönnyebbüléssel szembesül Arany „gyónásával”: egyrészt Arany kiegészítését mint törvényt tartja szem előtt, másrészt viszont az irodalomtörténész elbizonytalanodik, amikor a szöveg olvasásával kell szembesülnie. Szép példa erre a bizonytalanságra egy 1949-ben (!) a dolgozó ifúság számára készült füzetecske tétovásága: „A cigányok a magyarok hibáit testesítik meg. [...] Ha a Nagyidai cigányokat odaadjuk

¹⁰⁹ AJÖM, III. köt. 167. és 169.

¹¹⁰ Vö.: DÁVIDHÁZI Péter, *A kritikatörténet korszakformáló elve 1849–1867*. ItK 1981. 2. sz. 153–162.

¹¹¹ DÁVIDHÁZI, *A kritikatörténet*, 154.

¹¹² Szőrényi László mutat rá arra, hogy a Bolond Istók II. 5. versszakának nyelve „egyértelműen a vallásos költészet szakkifejezéseivel él, ezért lehetséges »teológiai« értelmezése.” SZŐRÉNYI, i. m. 226.

valakinek, aki nem tudja, hogy a szatíra mire vonatkozik, az *nyilvánvalóan* nagy-szerű írásnak fogja tartani. [...] Viszont, ha tudjuk, hogy ez a szatirikus eposz a szabadságharc ábrázolása, – akkor méltán érezhetjük: a magyar történelem egyik legnagyobb eseményéről, a magyar irodalom legnagyobb epikus költője mélyebb, gazdagabb képet festhetett volna.”¹¹³ (Kiemelés – M. R.)

E kétségek legelső és legradikálisabb megfogalmazója Thewrewk Árpád volt, aki-nek *Pandora*¹¹⁴ című könyvében kell keresnünk a „nemzetárulás” vádjának forrását. Thewrewk nem „hisz” Aranynak, azaz kétségbevonja a második kiadás intenciójának érvényességét: „...mert hogyan találhassa meg az olvasó valamely műben az eszmét, ha a költő maga sem merte azt ‘még félig sem kimondani’: s készakarva rejtélyes rongyokba burkolta az alakokat, hogy a dicső nemzet [...] rá ne ismerhessen saját szalmatűz-barnította cigány-énjére. [...] Itt ítéletnapig kereshettük volna a ve-lünk bujósdit játszó eszmét hasztalanul, ha a költő a második kiadás alkalmával fölvilágosításképpen maga meg nem mondja vala, hogy hát ő a világosi gyásznapi után kétségbeesésében irgalmatlanul neki látott a kacagásnak...”¹¹⁵ Mert amennyiben valóban allegóriaként olvasandó a mű, úgy legalábbis magyarázatot (ha nem éppen mentséget) igényel az a magatartás, amely sehogyan sem egyeztethető össze a kor-szak egyik alapszabályával a „kiengesztelődéssel”.¹¹⁶ A kritika megkönnyebbült mo-solya, amely Arany magyarázatának tudható be, itt kezd lefagyni az arcokról, és vált át a mindenáron történő magyarázatkeresés nyughatatlanságára.

Az *Emlékhangok* ominózus passzusait a kritika hagyományosan védiratként ol-vassa; olyan védiratként, amely eladdig a kritikai fogadtatásban el sem hangzó vádakra válaszol. Pontosabban, ha a valóban elhangzott rosszallásokra válasz, akkor Arany nem a hazaárulás vádja miatt mentegeti magát, hanem a „póriasság” vétke alól keres felmentést. Voinovich által is idézett tanulmányában Haraszi Gyula sem a hazaárulás bűne alól mentegeti Aranyt, hanem azt próbálja megma-gyarázni (racionalizálni), hogy milyen úton-módon kerülhettek „vastagabb tré-fák” a művébe.¹¹⁷ Thewrewk kíméletlen bírálatának intenciója szerint Arany ma-gyarázatának éppen az lenne a célja, hogy eltakarja a vitathatatlan trivialitáso-kat,¹¹⁸ és azokat allegorikusságánál fogva igyekezzen rehabilitálni. „Mentse hát a költőt – fogja talán valaki védelmezőleg mondani – ‘önmagával való meghason-lottsága, mentse őt akkori kétségbeesett állapota.’ – Ám legyen: csak ne kívánja azután senki, hogy az elfogulatlan kritika a Nagyidai cigányokat ezentúl is sike-rült népies víg eposznak vagy éppen mintaműnek hirdesse, s mint olyat ezután is Arany ‘Toldi’-jával egy vonalba tegye.”¹¹⁹ Thewrewk nem tesz mást, mint gyakor-latilag megismétli az első kiadás idején megjelenő kritikák vádjait, és legalábbis

¹¹³ Sós Júlia, *Arany János*. Bp., 1949. 45–46. (A „Tanulj jobban!” sorozatban.)

¹¹⁴ THEWREWK Árpád, *Pandora*. Pozsony, 1872.

¹¹⁵ THEWREWK, i. m. 22.

¹¹⁶ Az Arany által is „elfogadott”, bár helyenként terhesnek érzett normáról l. DÁVIDHÁZI, „Hunyt mesterünk”, 221–277.

¹¹⁷ „Annyi hiba hívta ki gúnyját, hogy fájdalomtólük mintegy *elmámorosodott*, *borosvígassá*gá változott; ezért merült úgy el vastagabb tréfákba...” (Kiemelés – M. R.) HARASZI Gyula, *Arany János elbeszélő költészete*. Magyar Szemle, 1881. 223.

¹¹⁸ A trivialitásokra való magyarázatként értelmezi Arany szavait Zilahy Károly is: „Nála a lantosköltemény is többnyire tárgyilagos képpé kerekedik, melyben az ízlés előforduló fogyatkozásait pótolja az érzés ereje és igazsága. S ez még a Nagyidai cigányok, a meghasonlással küzdő költői kedély e sajnos szüleményéhez, mely annak idejében oly tetemes és méltó visszatetszést okozott; ehhez is képes – ha mentséget nem, legalább magyarázatot szolgáltatni.” (Kiemelés – M. R.) ZILAHY Károly, *Arany János*. In Uő., *Magyar Koszorúsok Albuma*. Bp., 1883. 111.

¹¹⁹ THEWREWK, i. m. 48.

ironikus¹²⁰ távolságtartással kezeli Arany útmutatását. Thewrewk könyve kapcsán a Figyelő 1872. február 18-i számában megjelent ismertetés egyértelműen arról beszél, hogy ha allegorikusan, tehát paródiaként olvassuk a művet, amint azt a szerző meghagyta (!), akkor esetleg menthető lenne a „frivol” hang: „A nagyidai cigányok” költője a caricatura mezején megrovást érdemelt, de a reményvesztett szív kacagását lehetetlen mély megindulással nem hallgatni. S ha valakit bánt ez az *aristophanesi hang*: forduljon Arany János egyéb költeményeihez, bizonynyal elég kárpótlást talál. [...] ‘A nagyidai cigányok’-at mint paródiát kell vala bírálnia [ti. Thewrewknek], s akkor valamivel még is enyhébb leendett, főleg arra nézve, a mit itt-ott *frivoltságnak* bélyegez. Nem menthetjük a hibát, de mi a szempontot valamivel odább kerestük volna.”¹²¹ (Kiemelés – M. R.) Thewrewk korabeli kritikái még érzékelik, hogy bírálatának súlypontja nem a hazaárulás vádján, hanem *A nagyidai cigányok* nem-irodalminak bélyegzett nyelvén van. Ezt erősíti meg egy Torkos László nevű kritikus ugyancsak a Figyelőben napvilágot látott írása is: „...nem igen lehet ellenvetésem az ellen sem, a mit a ‘Nagy-idai cigányok’-ban előforduló nagyon is alantjáró, sőt néha obszcen képekről s kifejezésekről ír.”¹²² A mai kritikus már, engedve a kánon által sugallt értelmezésnek, Thewrewk tanulmányának főirányát a kiengesztelődés normájának megsértése miatti rosszállásban látja. „Gondolatmenete szerint Arany művét kétségbeesés hozta világra, holt kétségbeesnie éppen a költőnek szabad legkevésebbé” [...] (A szöveg belső logikája szerint a művész vigaszt nem találó és nem nyújtó kétségbeesése önmagában is bűn, mely még súlyosabb bűnhöz vezet.)”¹²³ Dávidházi nem veszi észre Thewrewk ironiáját, aki éppen azt a magyarázatot nem hajlandó elfogadni, amely – az *Emlékhangok* nyomán – a kétségbeesett kacajból eredezteti a szöveget.

*

Nagymérvű hangsúlyeltolódás érezhető tehát *A nagyidai cigányok* második kiadás utáni kritikai megítélésében. Arany magyarázatát többnyire azonnal evidenciaként fogadták el, annak ellenére, hogy számos magyarázatra szoruló problémát vet fel az effajta értelmezés. Az azonnali elfogadás okát abban látom, hogy – az első kiadás reakcióinak tanúsága szerint – a korabeli recepció nem tud(ott) mihez kezdeni a szöveggel, sőt a benne túlságban lévő „pórias”, „triviális”, „aljas” elemek zavarba hozták az effajta „irodalmiatlan irodalom” befogadásához megfelelő kóddal nem rendelkező kritikát. Arany magyarázatának (átírt szövegének) éppen az volt a szerepe, hogy oly módon írja újra, hogy az dekódolható legyen a „magas irodalom” korabeli interpretációs eszköztárával. (Mondhatjuk tehát, hogy *A nagyidai cigányok* egy a (nemcsak!) korabeli irodalmi ízlés számára nem-létező (nem „irodalmiként”¹²⁴ létező) regiszterből írta át (vagy vissza) az „irodalmisság”

¹²⁰ „No, nesze neked dicső nemzet, ‘édes enyim, szentem, magasztosom!’ – a költő által ‘torzúlva érzett’ fényes hibáid egyike tehát az árulás, másika a *gyávaság*.” THEWREWK, i. m. 24. „Ha a nagyidai cigányság csakugyan gúnymása a forradalomban elbukott nemzetnek: akkor természetesen ‘háttal fordítani’ vagyis az ‘ellenség elől megszabadni’ is egyik ‘torzúlva érzett’ fényes hibája a magyarnak.” THEWREWK, i. m. 29.

¹²¹ Figyelő, 1872. február 18. (N. szignóval) 82.

¹²² TORKOS László = Figyelő, 1872. március 3. 103.

¹²³ DÁVIDHÁZI, „*Hunyt mesterünk*”, 246–247.

¹²⁴ Nem véletlenül (és nem is egészen alaptalanul) emleget Thewrewk „ponyvairodalmat”: „...találtnak [ti. *A nagyidai cigányokban*] [...] – nagy számmal oly képek, oly hasonlatok és kitételek is, melyek majdnem a ponyvairódmalmt juttatják eszünkbe.” THEWREWK, i. m. 13.

szférájába. Ennek az irodalmi tudatnak a nyelvről vallott felfogása minden bizonnyal tisztán logocentrikus alapokon nyugodhatott,¹²⁵ azaz a jel és jelölt közötti kapcsolat (átmenet) problémátlanlansága és szükségszerűsége állhatott a középpontjában. A jelnek mindig utalnia kell egy tőle különálló entitásra, azaz mindig referenciálisan működik. Az irodalom feladata végső soron ezen létező ideák megnevezése, az irodalomértő feladata pedig a leírt nevek hangos kimondása. Ebből következően az a jel, amely nem utal önmagán túlmutató, azaz önmaga fölötti valóságra érthetetlen (hiszen az értelmezés nem működik vele kapcsolatban) és értelmetlen játék a betűkkel, üres szócséplés.

A nagyidai cigányok kapcsán az értelmezés (kínos) hallgatása és/vagy elutasítása a szöveg „áldatlan ürességének” köszönhető, ám ez az „üresség” korántsem érthetlenségéből, értelmezhetetlenségéből, hanem inkább „eltévelyedéséből” származik. A szöveg mint „aberratio”, tévútra viszi az értelmezőt: tekintetét a magas égben lakó ideák helyett a föld felé, a Testre irányítja. A nagyidai cigányok értelmezői nem az érthetlenség kódétól rettentek vissza, hanem attól, hogy az értésük eredményeként olyan szférába jutnak, amely nem az ideák fenti, hanem a testiség alatti territóriumát jelenti. A test és funkciói egy platonikus-keresztény szellemiségű kultúrában a nem-beszélhető, tehát barbár-kulturálatlan jelenségek közé tartoznak, ennyiben nem méltók az írott szó (az irodalom) szentségéhez.

A kritika zavarodottsága és öröme tehát jogos és (s)érthető, hiszen Arany János mint a nemzet elismert, sőt (későbbiekben) kultikusan tisztelt írója (a nemzeti irodalom papja) tán mégsem vezetheti a népet a test kánaánja felé. Arany 1867-es értelmezésének azonnali törvényerőre emelése tehát lezárta azt az utat (tátongó szakadékok), amely járhatatlan a kultúra számára, és megmutatta a Parnasszus felé vezető ösvényt, amely ugyan keskenynek és veszélyesen kanyargónak bizonyult, de mégis inkább ezt választották az útrakelők.

3. „Félig se mertem azt kimondani!” (A „megalapozó alany” tétele)

Arany vallomásával lezárhatóvá vált a „póriasság” vádja, a diskurzusban a hangsúly egyre inkább azokra az érvekre helyeződött át, amelyek magyarázni és tisztázni kívánták a *A nagyidai cigányok* szerzői szándék szerinti szatirikus hangjának lélektani forrását. Természetesen valamennyi kritika az *Emlékhangok* szövegét veszi alapul, legfőképpen az egyszeri szőlősgazda esetét a jéggel, a szőlejjel és az Úristennel. Ennek a metaforának a segítségével igyekeznek áthidalni azt az ellentmondást, amely leginkább nyugtalanító, ti. hogy miképpen lehetséges a nevetés azon az eseményen, amelyre a nemzet csak gyászkonnyeken keresztül pillanthat vissza.

Arany szavai szerint tehát:

„Így én, a szent romon emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzem sok nemes hibádat,
S kezdék nevetni a sírás helyett;

¹²⁵ Erről Arany kapcsán vö. Dávidházi gondolatmenetét az „üvegtiszta” kifejezés elemzésekor a jelentésmegkötés normája kapcsán. DÁVIDHÁZI, „Hunyt mesterünk”, 86–96.

Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,
 Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd:
 S oly küzdelemre, mely világcsoda,
 Kétség'esett kacaj lőn Nagy-ida."¹²⁶

A kritika a továbbiakban kevés változtatással újramondja, mintegy kántálja Arany szavait. Ha a nevetés nem más mint álarcba bújtatott sírás, akkor már érthető és elfogadható Arany magatartása. Ráadásul a magyar nemzeti karakter egyik alapvetése, a sírva vigadás¹²⁷ köszön itt vissza, és csatolja vissza Aranyt, a nemzeti költő–nemzeti irodalom–nemzeti felvirágzás áramkörébe (vagy mókuskerekébe), egyúttal rövidre zárva *A nagyidai cigányok* körüli bizonytalanságot.

Gyulai emlékbeszédében kezdi el azoknak a kritikáknak a hosszú sorát, amelyek már-már úgy tűnik, hogy magukat is gyözködve, mormolják végnélkül Arany szavait: „Csal-álomból ébredve, kegyetlen fájdalomt érzett. Enyhíteni akart sebzett lelkén. A szent romokra állva, mintegy vádat emelt a sors, nemzete és önmaga ellen. A távol múltba menekült, s egy komikai eposzba öntötte ki keserű humorát, szabadon semmitől sem korlátozva. Valóban, *A nagyidai cigányok* nem egyéb, mint kétségbeesett kacaj a forradalomra, a legalányibb érzés tárgyias alakban, igazság torzképben, sírás nevetésben, szeretet gúnyban.”¹²⁸ Gyulai az ambivalencia lovagját ünnepli Aranyban, aminek háttérben ott a nemzeti karakterisztika megcáfолhatatlan „igazsága”, amely az általunk ismert Arany-képet nagyban meghatározza. A nemzeti karakter bizonyító erejű igazsága mellett Arany korabeli levelezéséből „leszűr” pszichológiai „tények” is a „kétségbeesett kacaj” elméletet támasztja alá. Szinnyei idézett írásában azt mondja, hogy „Egészen világosan a *Bolond Istók* II. énekében (3–10. vsz.) fejt meg ezeket [vö. önéletrajzi levél Gyulaihoz, illetve Szilágyi Istvánhoz írott 1853. február 5-i levél] a homályos nyilatkozatokat és eposának titkos célzatát...”,¹²⁹ azaz egyrészt az *Emlékhangok* értelmezik visszamenőleg leveleit, másrészt viszont a levelek önéletrajzi elemei alapján igyekeznek „rekonstruálni” azt a lélekállapotot, amelyben *A nagyidai cigányok* fogantatott. A levelekből kiolvasható önéletrajzi elemek természetesen mindig egyfelé mutat(hat)nak, az általuk fölrajzolt irány a szabadságharc bukása (Világos) után sötétbe borult lelkületű költő portréját hivatott fölvezetni, ami, valljuk meg, nem lehetett nehéz feladat.¹³⁰ A kritikai hagyomány nem számol a Szinnyei által említett hermeneutikai alaphelyzettel, és nem veszi figyelembe azt a kétségtelen ténnyt, hogy saját elvárási horizontja – amelynek struktúrájáról Szinnyei ugyan beszél, de nem vet vele számot – éppen úgy részese és ennyiben szervezője nemcsak a mindig idézett levelek értelmezésének, de az értelmezésre méltatott levélrészletek kiválasztásának egyaránt. Az Arany-levelezés értelmezésének célja, hogy megtámassza azokat az aktuális lélektani elemeket, amelyek *megnyugtató* magyarázatot szolgáltathatnak arra az alapvetően ambivalens, sőt ellentmondásos értelmezésre,

¹²⁶ AJÖM, III. köt. 169.

¹²⁷ „...nem tisztán szállongó, hanem komolyságba mártott kedvszesz ez; s melankoliás és szentimentalizmusra hajló karakterben a meglepőleg kicsapongó humor nincsen helyén kívül”. KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok*, I. köt. 57.

¹²⁸ GYULAI, i. m. 41–42.

¹²⁹ SZINNYEI, i. m. 60.

¹³⁰ A jelen dolgozat írójának egyáltalán nem célja, hogy rekonstruálja Arany János lelkiállapotát, és az eddig bevett paradigmával szemben egy másik igazságot próbáljon érvényre juttatni, csupán azt tartja szem előtt, hogy figyelmeztessen azokra a szövegszerű és értelmezésbeli variációkra, amelyek semmivel sem bírnak kisebb bizonyító erővel a kritika által oly gyakran idézetteknel.

amelyet az 1867. évi kiadás képvisel. A sírva-vigadás lélektanát egyrészt a nemzeti karakterológia legitimálja, amely Arany egyszerűségét visszautalja a nemzeti sajátságok általános szintjére, és ezzel fel is menti a potenciális nemzetgyalázó vádak alól, hiszen nem az individuum, hanem a közös nemzeti nyilatkozik meg benne, másrészt pedig valamiféle gyanús, általánosan a nagy emberekre vonatkoztatott (ál)pszichológiával operál: „De mély érzésű emberekben gyakran meg-
esik, hogy a mi a legszentebb előttük, azon gúnyolódnak, mintha saját maguktól szegyelelnék érzékenységeiket s büszke daczosságok rejtegeti ezt úgy mások, mint magok előtt.”¹³¹ Kosztolányinál: „Lelkünkben egy helyen, szorosan egymás mellett van a sírás és nevetés, állandó kölcsönhatásban. Az érzések e viszonylagossága az a humor, melyet Arany János »halandó létünk cukrozott epéjének« nevezett.”¹³² Az individualitás szintje annyiban lehet érdekes, amennyiben alátámasztja a karakterológia által megfogalmazottakat, mintegy példázza működési mechanizmusát az egyéni élet szintjén.

A Szilágyihoz intézett levél legtöbbször idézett, perdöntőnek szánt részlete a következő: „Ily körülmények közt [ti. drágaság van, felesége télen megbetegedett stb.] hozzá tudva még a közönséges bajt, nem csoda, ha a műzsa elveszti minden elevenességét, vidorságát? Hogy Fratzé-t ír a világra s emberiségre, mert a cigányok semmi egyéb, mint a pessimizmus nyelvöltögetése. E szempontból lehetett volna azt méltányolni; ha ugyan magát e szempontot méltányolni lehet. De nem tehettem másképp: okádkhatnám volt. [...] Ha üres, ha tartalmatlan, az nem annyira az én hibám, mint az állapoté, mely az ostromról nevezetik.”¹³³ Gyulainak pedig ezt írja: „...a Nagyidai cigányok [...] népies víg eposz, oly kedélyállapot kifolyása, midőn a világ folyásával és önmagammal meghasonlva, torz alakok festésében akartam kárpótlást keresni.”¹³⁴ (Kiemelés – M. R.)

A két corpus delicti szerepére szánt levél abban közös, hogy a mű fogantatását a meghasonlottságból és a belőle következő pesszimizmusból eredezteti. Ám ez még korántsem bizonyíték arra, hogy *A nagyidai cigányok* adekvát olvasata az allegorikus. Tehát (azokon az elméleti megfontolásokon túl, amelyek nem tartják relevánsnak a szerzőre vonatkozó pszichológiai érveket a szöveg interpretációja során) nem látom bizonyosnak, hogy a vágott grimasz, a nyelvöltögetés egyértelműen a forradalomra tett utalás lenne. Sőt a tartalmatlanságra, ürességre való hivatkozás itt is ellentmondani látszik az elértendő (sőt Voinovich szerint elértett) „mögöttes tartalom” meglétének. A Fratzé, a nyelvöltögetés, okádás metaforáit a hagyomány, mivel az *Emlékhangoktól* visszafelé értelmezett, egyértelműen a forradalomra vonatkoztatta. Ennek a vonatkoztatásnak azonban, az értelmező (a diskurzus által előírt) előfeltevés rendszerén kívül, semmiféle szövegszerű forrása nincs a levelekben.

A Szilágyihoz intézett levél fontos metaforája az okádás. Az okádás a test önvédő mechanizmusa: az irritáló, főlöleges anyagtól való megszabadulást, és ennek következtében megkönnyebbülést jelent. Az önéletrajzi levél „kárpótlásról” beszél, azaz a lélek önvédelméről a kétségtelen tragédiával szemben: az önvédelem azonban éppen nem az öngyötres felé mutat. Az önvédelem a valóban meglévő kínok-ról való megfélekedés, azoknak a háttérbe szorítása, valami radikálisan másba

¹³¹ GYÖNGYÖSY László, *Arany János élete és munkái*. Bp., 1901. 198.

¹³² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János*. In *Uő., Lenni, vagy nem lenni*. [é. n.] 195–196.

¹³³ Arany–Szilágyi Istvánnak 1853. február 5. In *AJÖM*, XVI. köt. 166.

¹³⁴ Arany–Gyulai Pálnak 1855. június 7-én. In *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*. I. köt. Bp., 1888. XLIX–L.

való belefeledkezés. Arany írja Szilágyi Sándornak 1850. április 14-én. „Úgy hiszem még az elégiáig sem higgadtam meg s az ily állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált stb. de e fájdalomban, kínban, dühösség- s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom; s addig ne vegyen az ember tollat a kezébe, vagy legalább *olly tárgyat válasszon, mellynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek s nem vicsorog rá örökké a való sceletonja.*”¹³⁵ (Kiemelés – M. R.) (Arany a *Katalin* című művét küldi Szilágyinak a levéllel.) A nyomorúságtól való menekülés éppen nem a valóság (ti. a kor stb.) leképezését, hanem a távoli, mesés, egzotikus témákba való belefeledkezést jelenti. Arany László írja apjáról,¹³⁶ hogy az hajlamos volt „az élet apró nyomorúságai elől a saját humorához” menekülni, és „lelkének convulsiói, kedélyének meghasonlása, hazája sorsa miatti aggodalmai s a végzet által reá mért megpróbáltatások, küzdelmek, bánat és gyász ellen a költészetben keresett enyhületet.” A költészet mint enyhét adó mentsvár aposztrofálódik, és nem pedig az önsorsrontás helye, amint ezt a kritika sugallni szeretné. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Szilágyi (Mephisto) Sándor Budapesti Visszhangban megjelent kritikája Arany eposzáinak legfontosabb jellemzőjét éppen abban látta, hogy képes vigaszt nyújtani a nehéz időkben is. (Lásd fentebb!)

A forradalom után kötelező volt legalábbis félhalottnak lenni a magára valamit is adó magyar embernek, különösen ha az történetesen a nemzet napszámosa. A kritikai hagyomány nem tud mihez kezdeni a túlélőkkel, hiszen az individuális tét nem értelmezhető a nemzeti sorskérdéseken túl: a nemzet meg ugyebár halott. Az egyéni élet esetlegessé és redundánssá vált, mindenestre *magyarázatra szorult*. (Erre igen szép példa és metafora a Petőfit túlélő Szendrey Júlia „bűnös élete”, aminek aztán meg is lett a „méltó jutalma”.) A kritika az evidenciaként kezelt meghasonlások, kétségbeesésen túl talán éppen ezért nem volt képes szembesülni azokkal az elemekkel, amelyek az egyén túlélése, önvédelme felé mutattak. Tompa írja Aranynak 1852. március 8-án: „Igen bölcsen teszed: hogy elveted a szemüveget, mellyen át feketének vagy legalább is sárgának látod a világot. Szép a világ barátom, kedves az élet! csak az ember legyen ember!”¹³⁷ Arany levele, amelyre válasz a fenti levél, elveszett, de nyilvánvalóan nem a kétségbeesésről, hanem éppen a túlélés lehetőségeiről (a *kiengesztelődésről*) értekezik, és benne *A nagyidai cigányokról* eshet szó, mert Tompa így folytatja: „A nagyidai vajdával tehát még csak annyira vagy? ejh, ne cigánykodjál! hiszen már én a metszeteket is láttam belőle.”¹³⁸ A pesszimizmus elvetése és Nagyida egy lapon említettik tehát, bár a szöveg hiányában nem tudhatjuk, hogy milyen korrelációban. Arany a március 22-ei válaszelevelében (ez is elveszett!) mutatóváltást küld Tompának a műből, amelyre Tompa a következőképpen reagál: „A mutatóváltást, amit küldtél én szeretem bár azok a sok ... k rontják az egész hatását; node ebből is megösmérem én körmérő az egeret.”¹³⁹ Az Arany–Tompá levelezés *A nagyidai cigányokra* vonatkozó passzusainak legkevésbé sem a forradalomra való utalások állnak a középpontjában (lásd fentebb!), sőt (hacsak a fenti levélrészletet nem távoli célzásoként kezeljük) mégcsak a sorok között sem igen lehet fölfedezni valamiféle cinkos

¹³⁵ Arany János levele Szilágyi Sándornak 1850. április 14. In *AJÖM*, XV. köt. 273.

¹³⁶ ARANY László, *Beevezetés Arany János hátrahagyott iratai és levelezése kötetéhez*. Bp., 1888. I. köt. 4.

¹³⁷ Tompa levele Aranyhoz 1852. március 8. In *AJÖM*, XVI. köt. 33.

¹³⁸ Id. levél, uo. 34.

¹³⁹ Tompa Aranyhoz 1852. április 13. In *AJÖM*, XVI. köt. 43. Valószínűsíthető, hogy Voinovich erre a Tompa-leveleire gondol, amikor azt mondja, hogy Tompa is azok közé az olvasók közé tartozik, akik rögtön elértették Arany művének célzatosságát.

összekacsintást. Tompa a később a kritika által elítélt kényesebb témákkal és hangvétellel foglalkozik, távolról sem elítélő módon „Nagy-idai vajdát elég balfasz-ság volt így átalakítani a mint én mondtam. Ez csak az én privát véleményem volt, mire bolond vagy, ha hallgatsz. Hát más írásokban mi mindenféle nincs. Most olvasom Heine Romanzeróját, a többek közt azt mondja egy dámáról, t.i. egy kísértet dámáról: in Ermanglung eines Kopfs / Lachelt sie mit dem Steisze.”¹⁴⁰ Tompa, aki némileg követhette a mű születésének folyamatát,¹⁴¹ már közben sem a szöveg transzparenciájára vonatkozó tanácsokkal látja el Aranyt, hanem a kényesebb ízlés számára befogadhatatlan nyelvre figyel.

*

A *nagyidai cigányok* körül kialakított diskurzus *elfedések és helyettesítések* rendszereként írható le. Célja elfedni a magas kultúra nyelvén kívüli hagyományhoz vezető interpretációk lehetőségét,¹⁴² és ezeket egy beszélhető, jól bejárt, biztonságos értelmezéshálóval helyettesíteni. Talán jól szemlélteti a diskurzus működési mechanizmusát A *nagyidai cigányok*nak az a szakasza¹⁴³ – amely egyébként a második kiadásból már ki is maradt – ami arról szól, hogy Ősz Labodát bizony szükségének végzése közben nyomta el az álom lágy majoránna illata közepette, amelynek funkciója éppen az lenne, hogy a nehéz, *másirányú* szagokat elnyomja, megédesítse. Hogy egy Arany János nevét mégse kelljen (és lehessen) csupa kisbetűvel írni.

Róbert Milbacher

TENTATIVE DE REINTERPRÉTATION DES « GITANS DE NAGYIDA »

La présente étude traite de l'accueil du roman de János Arany intitulé « *Les Gitans de Nagyida* ». Suivant la conception traditionnelle de l'histoire de la littérature, les critiques contemporaines à voix réprobatrice accusent Arany d'annationalisme, et de violer le souvenir de la lutte échouée pour l'indépendance hongroise de 1848/49. Cependant, par la relecture de ces critiques, il ressort que celles-ci au ton indubitablement négatif ne soulignent pas « l'outrage à la nation » mais la langage incongru et non-littéraire de l'œuvre. L'étude essaie de démontrer le pourquoi des différences entre les interprétations contemporaines et ultérieures : comment Arany a réagi aux critiques ; quelle était l'évolution de son rapport au texte (rétractation, remaniement etc.) ; ou plutôt, elle tente de rechercher la trace de l'accusation de « culterreux » et sur cette même route d'attirer l'attention sur la possibilité d'une interprétation déchargée de sens politique.

¹⁴⁰ Tompa id. levél. Az idézet Kálnoky László fordításában: „Feje nincs, mosolyogni csupán / Hátsójával igyekezhet.”

¹⁴¹ Tompa 1852 februárjában járt Aranyéknál, ahol bizonyára – fent idézett levele erre enged következtetni – olvasta a készülő művet.

¹⁴² Dolgozatom készüléskor lévő második részében megpróbálkozom egy olyan interpretációval, amely éppen ennek a kirekesztett, irodalmiatlannak tartott hagyománynak a jegyében értelmezné A *nagyidai cigányok* szövegét, felfedve egyben e hagyomány lehetséges forrásait és tanúságait Arany életművében.

¹⁴³ „Ősz Labodát, amint ülne egy zugolyban, / (Melly zugot nem illik, hogy tovább rajzoljam), / Levevé inárol s elaltatta ülve. / Hol lágy majorána illatoz körül.” In *AJÖM*, III. 341.

Mi a bűnbakkeresés?

A József Attila-kultusz alapkérdéseit sorra véve óhatatlanul szembekerülünk azzal a kérdéssel, amelyet bűnbakkeresés, bűnbakképzés névvel lát el az irodalom. A névben csírájában bennrejlík egy módszertani, szemléleti keret, amelyben a költővel kapcsolatos adatok tömege értelmezhető. A jelenség leírása előtt ezért röviden magával ezzel a kerettel kell foglalkoznunk. Fölmerülhet, rögtön a kezdet kezdetén az az ellenvetés, hogy a tárgyat mi teremtik azáltal, hogy a jelenségcsoportot, amely a fejtegetés tárgyát képezi, egy bibliai eredetű terminussal jelöljük, holott nyugodtan elnevezhetnénk felelőskeresésnek is. Ez esetben megszabadulhatnánk a mitológiai, etnológiai implikációktól, amelyeket csakis a kiválasztott szakszó etimológiai értelme csempész be a vizsgáldásba.

A „bűnbak” szót azonban nem kívülről visszük bele az anyagba, mert – ha nem is túl sűrűn, de – a József Attila-irodalomban már a költő halálát közvetlenül követő időszakban az adott összefüggésben felbukkant, s a közelmúltban ugyanabban az értelemben élt vele a kutatás. A bűnbakkeresés konnotációja összehasonlíthatatlanul gazdagabb, mint a felelőskeresésé, s éppen mitológiai és etnológiai dimenziója folytán érzelmileg nagyobb nyomatékkal jelöli ugyanazt a tényállást, amelyre fakóbb, jogilag szabályozottabb értelmű társa pedánsan, mégis pontatlanul mutat rá.

A bűnbakképzés problémája nem egyszerű kérdés, s a József Attilával kapcsolatos anyag elemzése nem teszi lehetővé és nem kívánja meg, hogy a maga összetettségében, minden elágazásával együtt értelmezzük és szembesítsük a költőről írott szövegekkel. Legcélszerűbb, ha mindenekelőtt arra a bibliai helyre, Mózes III. könyve (*A léviták egyházi szolgálatáról*) 16. részére fordítjuk figyelmünket, ahol a bűnbak fogalma először, eredeti értelemben jelenik meg. A szövegrész Áron főpapot szólítja föl bizonyos áldozati cselekmények elvégzésére. Voltaképpen azonban egy szertartás leírásáról van szó. Ezt a zsidók az Engesztelés napján tartották, amely az előző évben elkövetett bűnök kiengesztelésére szolgáló bűnbánati nap volt. Ennek során sorsot vetettek két kecskebakra. Az egyiket föláldozták Jahvénak, s annak vérével megtisztították a vallási közösséget. A másik sorsa, s ez utóbbi volt a bűnbak, nem a feláldoztatás:

„Azt a bakot pedig, a melyre az Azázelért való sors esett, állassa elevenen az Úr elé, hogy engesztelés legyen általa, és hogy elküldje azt Azázelnek a pusztába. [...] És tegye Áron mind a két kezét az élő baknak fejére, és vallja meg felette Izráel fiainak minden hamisságát és minden vétkét, mindenféle bűneit: és rakja azokat a baknak fejére, azután küldje el az arravaló emberrel a pusztába. Hogy vigye el magán a bak minden ő hamisságukat kietlen földre, és hogy bocsássa el a bakot a pusztában.”¹

¹ Mózes III. könyve, 16. rész. *A nagy engesztelő áldozat.* 10–22. In *Szent Biblia.* Ford. KÁROLI Gáspár. Bibliatársulat, é. n., h. n. 111.

A bibliai hely szerint tehát a bűnbánó közösség úgy szabadul meg vétkeitől, hogy az összes bűnt egyetlen élőlényre terhelik, s ezt a lényt kiűzik a sivatagba, az Isten által elhagyott helyre, a puszta démonának, vagy egyszerűbben az ördögnek a birodalmába. A képlet sokkal bonyolultabbá válik, ha Jézus Krisztust is egyfajta bűnbaknak tekintjük, mint például Northrop Frye is tette. Az a körülmény nem okoz problémát, hogy a bűnbak szerepét a passióban és a keresztfeszítésben nem állat, hanem emberi lény, sőt, isteni személy játssza. A komplikációt az idézi elő, hogy Krisztus életét a bűnbakkal ellentétben nem kímélik, hanem feláldozzák, míg Barabbást szabadon engedik. Az Isten bárányának feláldoztatása nem egyeztethető össze a bűnbakképzés szertartásával.²

Krisztus a kereszthalála után mégis bűnbakként viselkedik, amennyiben magára véve a világ bűneit, poklokra száll, felkeresi Azázelt, azaz a Sátán birodalmát.³ Tovább bonyolítja a kérdést, ha a passiót és a keresztfeszítést nem egyszerű bűnbak-mítosznak tekintjük, hanem – ahogyan René Girard – épp ellenkezőleg, kilépésnek a mítoszok világából, a bűnbak-mítosz leleplezésének, minden ilyen mitikus történetben működő áldozatképző gondolkodási mechanizmus elutasításának. Hiszen Krisztus tökéletesen ártatlanul szenvedte el a kínzásokat és a halált.⁴ Végül pedig, ha mindazon vallásos-kultikus hagyományt, amely a legkülönbözőbb vallásokban, a földteke minden pontján megtalálható, amelyben a közösség bizonyos katasztrófákért, zavarokért egyetlen vagy néhány személyre hárítja a felelősséget, s a bajtól ezek feláldozása révén kíván megszabadulni, ha mindezt vizsgálódási körünkbe kapcsoljuk, akkor szem elől veszítjük azt a jelenségcsoportot, amelynek értelmezéséhez a bűnbak fogalmát segítségül hívtuk. Akkor ugyanis egyformán bűnbaknak kell tekintenünk József Attilát, amennyiben – mint Krisztusnak – ártatlanul, a közösség hibájából pusztulnia kellett, és mindazokat a személyeket is, akiket az irodalom felelősnek tartott a költő öngyilkosságáért.

Eltérve a kérdés önálló tárgyalása során indokolt teljeskörű elemzéstől, a bűnbak fogalmát mi itt erre az utóbbi kategóriára szűkítjük le. József Attilát mint ártatlan áldozatot, életrajzát mint passiót, öngyilkosságát mint kereszthalált pedig a krisztusi párhuzam kérdéskörébe utaljuk. Az ilyen szűkebb értelemben vett szóhasználat nagyjából fedi azt, ahogyan a *Szimbólumszótár* „bűnbak” címszava értelmezi a terminust: „Egy embert *bűnbaknak* nevezünk, amennyiben mások hibáival van megterhelve, anélkül, hogy az igazságszolgáltatásra hivatkoznánk, anélkül, hogy az adott személynek módjában állna ez ellen védekezni és anélkül, hogy törvényesen el lenne ítélve e hibák miatt. [A bűnbak hagyománya] az embernek azt a mély hajlamát képviseli, hogy saját bűntudatát másra hárítsa, és hogy lelkiismeretét ily módon megnyugtassa, amelynek mindig szüksége van egy felelősre, egy büntetésre, egy áldozatra.”⁵

A bűnbakképzésnek két alapvető feltétele van. Az egyik, hogy súlyos, a közösség sorsát érintő rendellenességnek: katasztrófának vagy botránynak kell bekövetkeznie (ténylegesen vagy ideologikusan), amely elegendő indokul szolgál a felelősségkeresés mechanizmusának beindulására. A másik, hogy ne lehessen bizonyossággal és teljesen pontosan megjelölni azokat a személyeket, akik kizárólagosan felelősök, jogilag kárhozthatók a bekövetkezett szerencsétlenségért, il-

² Northrop FRYE, *Le Grand Code*. Paris, Seuil, 1984. 195., 254–255.

³ Uo. 255.

⁴ René GIRARD, *Le Bouc émissaire*. Paris, Grasset, 1982. 151–186.

⁵ Jean CHEVALIER–Alain GHEEBRANT, *Dictionnaire des symboles*. Paris, Robert Lafont/Jupiter, 1982. 140.

letve akik pontosan kiszabható, arányos büntetéssel megválthatók bűneiktől. Ha a bűnbakok tényleges felelőssége mégis megállapítható, annak súlya szükségképpen mértéktelenül el van túlozva. Amennyiben e két feltétel teljesül, képződik meg a közösség egésze által elkövetett bűnökért való felelősségrevonásra kiszemelt egyének vagy kisközösségek, a bűnbakok arculata. József Attila 1937. december 3-án elkövetett öngyilkossága olyan reakciókat váltott ki, amelyekben mindkét feltétel egyaránt teljesült.

Ki a felelős József Attila haláláért?

A magánkörből kinövő, egyetemes jelentőségű anomália jelenlétére József Attila befogadástörténetében máig érvényes szabotossággal Szabó István mutatott rá az Erdélyi Helikonban: „Ahol az emberi körön belül megvalósulásra törekvő, s a szépség és igazság emberi szolgálatában álló hivatás, s ennek kifejtése a szerep, fut zátonyra, ott az okot a társadalom betegségeiben kell keresnünk. József Attila élete és pályafutása kiáltó példa a társadalomnak azokra a funkcionális zavaraira, melyek az értékek kielégítő biztonsággal való kiválasztásában gátolják, derékbe törnek, s az egyedek elpusztításával megszegyenítik a közösséget.”⁶ A költő végzete tehát botránnyá duzzadt, amely fölött nem lehetett könnyen és gyorsan napirendre térni. A botrányt a legharsányabban, s az olvasó közönség számára a leghatásosabb formában Remenyik Zsigmond *Költő és a valóság* című cikke kürtölte világgá.⁷

Az írás hatását fokozta, hogy az erdélyi Korunk-beli közlés után megjelent a Szép Szó József Attila emlékének szentelt különszámában is, amely egy ideig a József Attila iránt érdeklődő olvasók legfőbb forrásául szolgált. Remenyik írására az az indulatos összecsapás is felhívta a figyelmet, amely épp ez írás miatt a szerző és Szántó Judit között tört ki, s amelyet a sajtó bőségesen szellőztetett. Remenyik írását mégis elsősorban saját „helyi értéke”, a fékevesztett, shakespeare-i átkozódás tette emlékezetessé kortárs és utókor számára egyaránt: „Méltánylást aligha várhatott a költő ettől a világtól. Pusztuljon, roncsolódjon hát ez a világ, vesszen és sülyyedjen, ha legjobb fiai egyikét így veszni hagyta. Jöjjön hát a pusztulás piszkos örvényeivel, ha felelősség fogalma él még ebben a világban, hát bűnhődjék és vezekeljen ez a világ... [József Attila] tiszta emléke, amely él és élni hivatott, váljon legendává és soha szűnni nem akaró bizonyítékaivá ennek a lucskos, gonosz, sárban és ködben hentergő világnak.”⁸

Szabó István a társadalom funkcionális zavarairól, a közönség megszegyenüléséről beszélt József Attila tragikus halálával kapcsolatban. Remenyik a világkatasztrófát emlegette a költő sorsának ekvivalense gyanánt. Arthur Koestler német nyelvű cikkében lényegében ugyanezt az egyenletet állította föl. Gondolatmenetét az teszi különlegesen tanulságossá, hogy számára József Attila, a magára hagyott beteg zseni esete a humanista értékek mindennapi életben való érvényesítésének lehetetlenségét példázza: „Többnyire kedvesek és türelmesek voltunk vele, valamelyest segítettük is, és azzal a diszkrétan leereszkedő elnézéssel kezeltük, ami az érzékenyeket jóval biztosabban tönkreteszi, mint a patkányméreg. Meg lehetett

⁶ Szabó István, *József Attila élete és műve*. In *Kortársak József Attiláról*. I–III. Szerk. BOKOR László, s. a. r. TVERDOTA György. Bp., Akadémiai, 1987. II. 1396–1397. (A továbbiakban: *Kortársak*.)

⁷ REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*. In *Kortársak*, II. 936–941.; 973–975.

⁸ *Kortársak*, II. 940.

volna menteni, ha alaposan gondját viselték volna. Ám az ilyen akciók roppant nagy és megerőltető energia- meg időráfordítást igényelnek. Lehangelő tapasztalatokra lehet szert tenni az efféle szertelen mentési művelet során. Senki sem óhajt a lélekmentés Don Quijotéje lenni, inkább megmarad a filantrópia Sancho Panzájának. Az ilyen esetek döbbenetnek rá az irodalom és a valóság, az eszmei és a társadalmi lét közt tátongó szörnyűséges szakadéokra. Hirtelen megvilágosodik, hogy a humanista értékek, noha szóban és írásban méltó helyükre állítjuk őket, nem illeszthetők bele civilizáciánk hétköznapi gyakorlatába, és egyebek közt ezért is el kell pusztulnia ennek a civilizációnak.⁹

A civilizáció pusztulását bizonyító érvényű botrányon túl a bűnbakkeresés másik előfeltételét az a bizonytalanság képezi, amely a költő sorsáért viselt felelősség megállapítása és súlyának mérlegelése körül kialakult. A szárszói öngyilkosság okaival és a hozzá vezető folyamattal kapcsolatosan két ellentmondó hipotézis született nyomban a tragikus eseményt követően. Az egyik így hangzik: „Nem az étellel folytatott küzdelembe fáradt bele – az örület árnyéka elől menekült a mindent elsimító és megoldó halálba.”¹⁰ A másik: „József Attila, szerencsétlen magyar költő tragikus halálával kapcsolatosan fel kell vetni a felelősség kérdését. Mert nem lehet azzal elintézni az ügyet, hogy a gyógyíthatatlan idegbaj az oka mindennek... Azt is kutatni kell, hogy miért következett be József Attilánál az összeomlás, miért lett idegbeteg? Ha ezt a miertet felvetjük, egyszeriben túlnő a személyes tragédia keretein a kérdés.”¹¹

Óriási tévedés lenne, ha azt a következtetést vonnánk le, hogy az előbbi álláspontot a költő ellenfelei, lekicsinyelői, az utóbbit pedig a hozzá közel állók tették magukévá. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy az első idézet Németh Andortól származik, akit már a korabeli köztudat is (joggal) a költő egyik legjobb barátjaként és legérzékenyebb kritikusá gyanánt tartott számon. Ugyanakkor a szélsőjobboldalnak eszébe sem jutott kétségbe vonni, hogy a költő a környezetének áldozata volt. Csak éppen a felelősséget hárították vissza, részben a baloldalra, részben magára a költőre: „De miért keresik bennünk a bűnbakot tragikus sorsáért?... A szemrehányás a költő sorsa miatt őket [a baloldalt] érheti elsősorban. Azokat, akik a legtekintélyesebb vagyonok boldog élvező birtokosai, akik a leggyanúsabb »baloldali« célokra, kompromittálásokra, zuglapok fenntartására egy héten többet áldoznak, mint a költő egész évi szükséglete lett volna... Ezért kellett elveszni József Attilának fiatalon. Sorsa bűnhődés volt. Bűnhődése azoknak, akik elhagyták fajtájuk értékeinek kijelölt keretét és idegen érdekek malmára hajtották a vizet.”¹²

Azoknak a sorában, akik óvtak attól, hogy József Attila sorsát az őt ért csapásokra vezessék vissza, különleges hely illeti meg Bak Róbertet, József Attila utolsó kezelőorvosát részint a kortársak döntő többségénél nagyobb fokú autentikussága, részint pedig a beteghez való személyes közelsége folytán. Bak doktor a Szép Szó különszámában megjelent *József Attila betegsége* című írásában a lelki kór jegeit már a beteg serdülőkorában felfedezni véli: „A schizophreniás elmezavar praedispozíciós karakterbeli jellegzetességei és elszórtan jelentkező finomabb tünetei visszamenőleg, távolra követhetők.” Igaz, ebből nem von le a túlzó kórélet-tani determinizmus szellemében fogant következtetést: „Természetesen mindez

⁹ Arthur KOESTLER, *Ein Toter in Budapest*. In *Kortársak*, II. 1533.

¹⁰ NÉMETH ANDOR, *József Attila tragikus öngyilkossága*. In *Kortársak*, I. 570.

¹¹ *Harmadnapja nem eszek...* In *Kortársak*, I. 577.

¹² *A költő halála – jobbról nézve*. In *Kortársak*, I. 669., 670.

még nem vezet szükségszerűen schizophreniához”. Végso soron azonban erőteljesen relativizálja a külső indítékok szerepét a betegség kibontakozásában: „Itt szeretnék válaszolni arra az önként adódó kérdésre, hogy nem ebbe a »szerelem«-be betegedett-e meg. Amit ma a schizophreniáról tudunk, nem támogatja ezt a feltevést. Súlyos szociális körülményeinek sem tulajdoníthatunk lényeges szerepet a betegség létrejöttében, bár nem tudhatjuk, hogy az élményeknek és a veleszületett diszpozícióknak milyen ötvözete szükséges ahhoz, hogy a betegség megjelenjék.”¹³

Azok az érvelések, amelyek a külső okokkal szemben a hangsúlyt a betegségre helyezték, s ezáltal az egyéni vagy társadalmi felelősség csökkentésére irányultak, Bak idézett megállapításaira támaszkodtak. Ebben a szellemben szólította föl higgadtságra Ignotus Pál az írástudókat: „Ne átkozódjunk, barátaim, s ne föllebbezzünk irodalomtörténeti igényperekkel az ítélet ellen, amelyet ő maga mondott ki, a léttel folytatott válóperében.”¹⁴ Ebben a szellemben ismételte meg figyelmeztetését Németh Andor: „Így terjedt el országszerte az a sajnos hihetően hangzó, de ezúttal teljesen alaptalan legenda, mely szerint József Attila nyomora elől menekült a halálba.”¹⁵ Ez a belátás fogalmazódott meg Cs. Szabó László cikkében is: „Szervi idegbetegsége volt, akárcsak első istápolójának... A vagyon sem mentette volna meg a szenvedéstől, talán a választott halálnemtől sem.”¹⁶ Schöpflin Aladár is vette a bátorságot némi fenntartás megfogalmazására: „Szóval nem életkörülményei tették idegbeteggé, hanem lappangó idegbetegsége alakította életkörülményeit.”¹⁷ Végül Márai Sándor különvéleményét idézhetjük: „Úgy emlegetik, mint a társadalmi rend egyik áldozatát. Ez a vád orvosi szempontból esztelenység. Életkörülményein nem múltott betegsége s öngyilkosságát sem lehet nagy emberi magányával és nyomorúságával magyarázni. Mindez végtet volt.”¹⁸

Kollektív lelkifurdalás és egyetemes felelősség

Ezzel azonban majdnem kimerítően felsoroltuk azokat az eseteket, amelyek a felelősséget elhárító vagy csökkentő hipotézist támogatták. Feltűnő, hogy olyanok képviselik ezt az álláspontot, akik a költő közeli barátai, szövetségesei közé tartoztak, mint Németh Andor vagy Ignotus Pál, Bak Róbert, illetve hangsúlyozottan autonóm személyiségek voltak, mint Márai vagy Cs. Szabó. Schöpflin esetében inkább önmegnyugtatóra gyanakodhatunk, amelyet illő módon önvád is kísér: „Mindnyájunknak oka van egy kis lelkifurdalást érezni.”¹⁹ Meg kell azonban állapítani, hogy sem az idézett szakmai, sem a baráti tanúságtételeknek nem volt sok fogaratja. Németh Andor állításai fölött, noha egyébként írásaira hivatkoznak, a József Attila-irodalom egész egyszerűen átsiklik. „Öngyilkossága nem volt véletlen, mint ahogy betegsége sem volt az, s kismimizettsége is sorsszerű” – olvashatjuk egy egykorú cikkben.²⁰ Bak doktor szakszerű tétélein ugyanígy túlte-

¹³ BAK Róbert, *József Attila betegsége*. In *Kortársak*, II. 1015., 1016., 1017.

¹⁴ IGNOTUS Pál, *Költő és a halál*. In *Kortársak*, II. 982.

¹⁵ NÉMETH Andor, *Emlékek farkasvermében*. In *Kortársak*, II. 1067

¹⁶ CS. SZABÓ László, *Ultima verba*. In *Kortársak*, II. 1048.

¹⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *Asszonyok költőkre emlékeznek*. In *Kortársak*, II. 1284.

¹⁸ MÁRAI Sándor, *Tegnap és ma*. In *Kortársak*, III. 1673.

¹⁹ SCHÖPFLIN Aladár, *Asszonyok költőkre emlékeznek*. In *Kortársak*, II. 1284.

²⁰ MURÁNYI-KOVÁCS Endre, *József Attila emlékezetére*. In *Kortársak*, II. 1042.

szi magát a József Attila-irodalom, egy szélsőjobboldali szerző például az alábbi módon: „Hiába magyarázza Bak Róbert dr., hogy a költőt »schizophreniás elmezavar« vitte a halálba. (106. oldal.) Ez csak a külső ok. Lelke széthullott a mételeyek mételeyében, a kávéházi asztalok mellett, a freudi és marxi társadalom és keresztényellenes hipnózisban...”²¹

Valóban, hiába „magyaráztak” a felsorolt személyek, kezdettől mindvégig az a gondolkodásmód uralta a terepet, amelyet egy cikk címe így fejez ki: *Miért kellett meghalnia József Attilának?*, s amelynek konklúziója így foglalható össze: „a halálba menekül a kínok elől”.²² A példákat nehézségek nélkül megsokszorozhatjuk: „abba, hogy nyomorgott és nem tudott érvényesülni, beleőrült és a vonat elé vetette magát”; „tragikus sorsa felé, a tébolyba, a szárszói mozdony kerekei alá, a meg nem értés, a nagy magyar közöny kergette”; „az apró szenvedések és megalázások kergették a tébolyba és a tébolyból a tehervonat kerekei alá”; „Csuda-e, ha aztán a valóság elől az örületbe, s az örület elől a vonat kereke alá menekült?”; „S akkor még tömnünk kell a fejünket, hogy József Attila mért törette szét a fejét a tehervonattal, illetőleg, honnan támadt benne az örület, amely utóbb az öngyilkosságba kergette?” stb., stb.²³

Az ezzel ellentétes álláspont korántsem volt ennyire kategorikus. Maga Bak Róbert is jelentős mozgásteret hagyott a külső okok latolgatásának: „nem tudhatjuk, hogy az élményeknek és a veleszületett diszpozícióknak milyen ötvözete szükséges ahhoz, hogy a betegség megjelenjék”. Németh Andor ugyancsak nyitva hagyja a kiskaput a felelőskeresés előtt: „Semmiesetre sem igaz tehát, hogy anyagi gondok törték meg, legalábbis nem abban a hétköznapi értelemben, ahogy ez történni szokott.” Ezen a kiskapun később ő maga is kilép, s 1944-ben megjelent könyvében már ő maga is a bűnbakkeresők szigorával vizsgálta barátja irodalmi-társadalmi közegét. Ugyanezt mondhatjuk el a többi említett szerzőről is. Schöpflin elismeri, hogy „bizonyos, hogy sok méltatlanságot szenvedett... Bántalmak is érték verseiért... néha szörnyen nyomorog...”²⁴

A legékeesszólóbban talán Márai okfejtése mutatja, mennyire részlegesen lehetett csupán felmenteni a társadalmat a született betegségekre való hivatkozással: „Amiről persze lehetne vitatkozni, hogy szerencsésebb, nyugalmasabb, egy árnyalattal gondtalanabb életfeltételek mellett ez a gyöngye test és rebbenékeny, érzékeny, beteg lélek nem bírkózik-e eredményesebben a kórral? Ha lett volna »havi kétszáza«, – mint híres versében panaszkolta, – talán ellenállóbb a szervezet és a lélek. Nem a nyomor okozta a kórt, de a nyomor is részes abban, hogy a lélek nem bírta el egyszerre az élet és a betegség terheit... nem hallgathatom el, hogy e költővel szemben tanúsított közömbösség csakugyan megdöbbentő volt és szívetszorító. Megmenteni talán nem lehetett, de lehetett volna segíteni, enyhíteni sorsát. S csak nagyon kevesen segítettek.”²⁵

Az történt tehát, hogy az elmezavar, majd az öngyilkosság felhívta a közvélemény figyelmét azokra a nélkülözésekre, megaláztatásokra, amelyeket a költőnek pályája során el kellett szenvednie. Bármennyire pontosan és biztosan be lehetett

²¹ Ifj. dr. GALLUS Sándor, *Megjegyzések a Szép Szó József Attila számához*. In *Kortársak*, II. 1111.

²² *Miért kellett meghalnia József Attilának?* In *Kortársak*, I. 653., 654.

²³ *A költő sorsa*; ANDREÁNSZKY István, *József Attila emlékest Komáromban*; (s. g.), *A mosónő fia*; GÁBOR Andor, *Ige jutányos áron*. In *Kortársak* I. 661., 666., *Kortársak*, II. 1125., 1141., 1221.

²⁴ NÉMETH Andor, *Emlékek farkasvermében*; SCHÖPFLIN Aladár, *Asszonyok költőkre emlékeznek*. In *Kortársak*, II. 1068., 1284.

²⁵ MÁRAI Sándor, *Tegnap és ma*. In *Kortársak*, III. 1673.

volna is bizonyítani, hogy tragikus végének az égvilágon semmi köze a szegénységhez és a serelemekhez, ez utóbbiak a közvélemény szemében akkor is cáfolhatatlan tényekké váltak. Ha valaki kétségbe is vonta az ok-okozati kapcsolatot a szárszói tragédia és a költő helyzete között, azt nem tagadhatta, hogy egy ilyen kivételesen nagy költővel szemben a kortársak súlyos méltánytalanságokat követtek el. Lélektanilag lehetett kisebbiteni a költővel szembeni felelősséget, „metafizikai” értelemben azonban nem. A bűnbakkeresésnek tehát a költő halálát követő években nemigen volt alternatívája.

A *Szimbólumszótár*ból idézett bűnbak-definíciónak van egy eleme, amelyre mindeddig nem fordítottunk kellő figyelmet: arra tudniillik, hogy a társadalom ellen elkövetett súlyos bűn vagy mulasztás, vagy egy ártatlan áldozattal szembeni véték miatt érzett büntudat kollektív természetű, érvénye az egész közösségre kiterjed. A bűnbakok valamilyen tényleges részfelelősség vagy más olyan jegyek alapján, amelyek kiváltképpen alkalmassá teszik őket erre a szerepre (idegen származás, testi hiba, kivételezett társadalmi helyzet stb.) mintegy helyettünk bűnhődnek, áthárítjuk rájuk saját lelkifurdalásunkat. A József Attila-kultuszban kibontakozott bűnbakkeresés gyökerénél megtaláljuk a rossz társadalmi lelkiismeret mindkét változatát: az egyes- vagy többes szám első személyű büntudatot éppúgy, mint az adott közösség egészét sújtó vádat.

Érdekes, hogy az önvád a legritkább esetben fogalmazódik meg olyan személyekben, akiket a köztudat is felelőssé tett a költő ellen elkövetett bűnökért és mulasztásokért. Az önostorozás tehát nem kevesebb irreális elemet tartalmaz, mint a vétkesek kijelölése. Katona Jenő már 1937. december 5-én, a temetés napján leszögezte, hogy József Attila jobb sorsot érdemelt volna. „S hogy nem így történt, azért mindnyájan felelősek vagyunk.”²⁶ Pálóczi-Horváth Györgyben Az Est halálhírének látványa indította el az önvizsgálatot: „Neve, öklömnnyi betűkkel az asztalon heverő újság első oldalán, keserűséget és önvádat ébreszt.” Az önvád nem aranyira elkövetett bűnök, hanem inkább a hathatós segítség elmaradása vagy elégtelen volta miatt ébred: „Miért nem adtunk neki inkább többet, könnyelműen, olyan ajándékozó kedvvel, amilyen ajándékozó kedvében volt a természet, amikor a költőt megáldotta vízióival.”²⁷

A lelkifurdalás elsősorban a költő jóbarátaiban, személyes ismerőseiben, elvbárátaiban lép működésbe. Füsi József, a Szép Szó munkatársa így fogalmaz: „Bizony, lelkiismeretfurdalással kell kezdenem nekem is, hogy legalább, míg írok Róla, szabaduljak meg a kínos érzéstől, hogy késő, minden késő.”²⁸ Természetesen Remenyik Zsigmond hátborzongató shakespeare-i átkait önnönmaga és a költő barátai ellen is fordítja: „Mi, barátai se maradjunk kivételek. Ismerősei és barátai, kiváltképp azok, személy szerint, akik utolsó kívánságában őt visszautasítottuk, utolsó, nyilván ravasz kérelmét elutasítottuk... Bennünket is, akik nem vettük be az autóba, ítéljen elmúlásra, zavarkeltésre, öntudatunk elhomályosulására a sors és körülményeink. Jussunk piszkos hírkeltők szájára, fosszanak meg bennünket nagy költőtársunk emlékének jogos jussától, vádoljanak bennünket tudatos részrehajlással és pártoskodással.”²⁹ Bóka László mintegy személyes példával előljárva buzdítja kollektív felelősségvállalásra kortársait: „nem magyar és nem keresztény

²⁶ KATONA Jenő, *A vonat elé vetette magát és meghalt József Attila költő*. In *Kortársak*, I. 558.

²⁷ PÁLÓCZI-HORVÁTH György, *Az öngyilkos József Attila*. In *Kortársak*, I. 566.

²⁸ FÜSI József, *József Attila*. In *Kortársak*, II. 918.

²⁹ REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*. In *Kortársak*, II. 941.

az, aki nem érez bűnbánatot láttára s nem ember, ki nem érzi a felelősség egyetemessúlyát... Nem körítünk glóriát feje köré, nem vádolunk senkit hulltáért. Önmagunkkal szemben vetjük fel a felelősség kérdését.”³⁰

Nagy István, az erdélyi író a proletariátus képviselőjében gyakorol önbírálatot: „Mert mi is hozzájárultunk a megkergetéséhez. Be kell vallanom: néhány évvel ezelőtt nekem is nagyon idegen volt a verselése...”³¹ A kollektív önvád következő hullámát a Németh Andor által összeállított *Összes versek* kiadása indította el. „Vaskos kötet fekszik előttünk, mint az élő lelkiismeretfurdalás” – indítja ismeretetését Féja Géza.³² „József Attilát örök mementóként emlegetheti mindenki ebben az országban, aki a magyar kultúra ügyét szolgálja, mert élete, sorsa valamenynyünk bűne” – szögezi le Kodolányi János.³³ De a legérdekesebb a Pro Christo szerzőjének, Pócsi Ferencnek az esete, aki először akkor találkozott József Attila nevével, amikor a Szép Szó egyik 1937 őszi számában elolvasta a költő *Tudod, hogy nincs bocsánat* című versét. A szerző utólag súlyos szemrehányást tett magának azért, mert annak idején nem tett kísérletet a kétségbeesett ember jobb, keresztényi útra térítésére: „Még ma is felújuló, fájó lelkiismeretfurdalás tölt el, ha arra gondolkodok, hogy nem engedelmeskedtem akkor mindjárt Isten világos küldőszavának: menj el hozzá, vagy írd neki!”³⁴

A nagyszámú példából befejezésképpen még kettőt emelünk ki. Az egyik Arthur Koestler önostorozása: „Barátai voltunk, és bőségesen hozzásegítettük, hogy a vonat alá kerüljön, most aztán mind nekrológot írunk róla... mi mind tudtuk, hogy zseni, mégis engedték szemünk láttára szép lassan tönkremenni... Közös erővel pusztítottuk el őt, mi kommunisták és antikommunisták, frakciós társak, széplelkek, dialektikusok, materialisták, idealisták, intellektuelek, mindnyájan elvontak és alantasok.”³⁵ Végül Fodor József szavait idézzük fel. Egyrészt azért, mert cikke 1943-ból való, s így mutatja, hogy a lelkiismeretfurdalás nem a tragikus halál kiváltotta közvetlen felindulás megnyilvánulása volt, hanem éveken át szívósan kísérte a József Attila-recepciót. Másrészt Fodor önvádjá a visszafizethetetlen adósság, a megadhatatlan tartozás jellegzetes, József Attila esetében gyakran előforduló képzetkörére épül: „Utána nem maradt más, csak az önvád, mely mindnyájunkban feldöbrent. Miért nem tettünk meg mindent érte, amit tehetünk?... Valaki elment, akivel szemben csak tartozásaink vannak. Gondoltuk: csak gyászolnunk lehet, és tartozásainkat éreznünk a költővel szemben, aki annyit adott nekünk és tőlünk nem kapott semmit.”³⁶

A bűnbakkeresés, a felelősségáthárítás társadalomlélektani háttereként végül a kollektív bűnösség öntudatát jelölhetjük meg, a példák tömegéből csak néhány jellegzetes megfogalmazást idézve föl. „Betegágya körül... a nemzet aggodalma nem jelentkezett”; „Felelős a társadalom...”; „Ezek a versek félelmetes erejű tanulságok a kor és a társadalom ellen, amelyben a nagy költő tevékenykedett és elpusztult”; „a halálba menekült a kínok elől... És az egész világ elől, mely most lelkiismereti furdalásokat érezve sopánkodik”; „József Attilát tragikus sorsa felé, a tébolyba, a szárszói mozdony kerekei alá, a megnemértésbe a nagy magyar

³⁰ BÓKA László, *Egy vádoló halott*. In *Kortársak*, II. 1040.

³¹ NAGY István, *Az elsötétült „Külvárosi éj”*. In *Kortársak*, II. 1100.

³² F. G. [FÉJA Géza], *Egy könyvmapi kötetről*. In *Kortársak*, II. 1138.

³³ KODOLÁNYI János, *József Attiláról*. In *Kortársak*, II. 1182.

³⁴ P. F. [PÓCSI Ferenc], *Vak vezet világtalant*. In *Kortársak*, II. 1203.

³⁵ ARTHUR KOESTLER, *Ein Toter in Budapest*. In *Kortársak*, II. 1533.

³⁶ FODOR József, *Beszéljünk higgadtan*. In *Kortársak*, III. 1830.

közöny kergette.”³⁷ Ezekben és az ehhez hasonló közhelyesebb megfogalmazásokban valamilyen módon mindig a magyar nyelvet beszélők egyetemessége van célba véve: a nemzet, a társadalom, a kor, az egész világ, a nagy magyar közöny, a költő évtizede, a költő népe, a közönség stb. Vagy pedig nem alanyként, hanem tevékenységi és viselkedési módként kapnak nevet a pusztuláshoz vezető okok: közömbösség, rosszindulat, ellenséges erők. „Költő volt és nem fogadta be ez a világ sem műveit, sem önmagát, amíg élt... értetlenül elfordultak tőle az arcok és fanyar hangok kórusa áradt feléje”³⁸ – sorakoznak egyetlen mondatban a kirekesztés gesztusai.

Emeljünk ki néhány erőteljesebb megfogalmazást az egyetemes vád tengeréből. Az egyik változatban József Attila öngyilkossága „a kor önmaga ellen elkövetett merényletévé”³⁹ általánosul: „Nemzeti költő volt, az öngyilkos nemzeté, mely legjobb fiainak vérére engedi iszonyatosan és korán kiömleni.”⁴⁰ Kodolányi más vonatkozásban már idézett írásában kollektív büntettként értelmezi a költő sorsát: „oly sorvasztó, reménytelen és megalázó nyomorban élt, hogy az már nem is szerencsétlenség volt, hanem ellene elkövetett kollektív büntetés.”⁴¹ Ez a gondolat a háború alatti évek egyik vezérszólamává válik. Az 1942-es újrateremtés kapcsán írott egyik cikkben így bukkan föl újra: „Egyeseknek szinte úgy tűnhetett, mintha a közönyös társadalom most akarná jóvátenni az öngyilkosságba kergetett költővel szemben elkövetett bűneit.”⁴² Barabás Tibor egy József Attiláról írott brosrájában a motívumot az alábbi változatban olvassuk: „Nevét öles plakátokon a világirodalom legnagyobbjai mellé s a legnagyobb magyarok fölé helyezik. Mint ha azt a kollektív büntudatot akarnák levezekelni, melyet a szellem minden emberével tanúsított részvétlenségük miatt éreznek.”⁴³ A közönség pálfordulásán a kor írástudói többnyire megbotránkoznak, így például Radnóti: „Ringyó, nyavalyás közönség... Előnt a keserűség. Még tapsoltok?”⁴⁴ Fodor József: „Álljon elő az ünneplők kilencvenkilenc százaléka, és mutassa meg, hogy tett-e (ha tehetett volna is) a testi József Attiláért valamit?”⁴⁵ S amint a rossz lelkiismeret, úgy az egyetemes vád is végigkíséri a korszak József Attila-fogadtatását. „Mihelyt elpusztul, megszólal az ország lelkiismerete” – foglalja össze 1943-ban Juhász Géza a kollektív önkritika megnyilvánulásait.⁴⁶

A bűnbakkeresés műveletei

Az irreálisan kiterjedt érvényű rossz lelkiismeret és a közönség egészét célba vevő vádemelés, a kollektív önkritika e két formája tartósan bőséges indulati erőforrásokat bocsájt a bűnbakkereső buzgalom rendelkezésére. E természetes

³⁷ PÁLÓCZI-HORVÁTH György, *Az öngyilkos József Attila; Harnadnapja nem eszek...*; NÉMETH Andor, *Mit illik József Attiláról tudni?; Miért kellett meghalnia József Attilának*; ANDREÁNSZKY István, *József Attila*. In *Kortársak*, I. 565., 577., 635., 654., 666.

³⁸ József Attila élete. In *Kortársak*, II. 1264.

³⁹ MELLÉKY Kornél, *József Attiláról, az ügyvédje*. In *Kortársak*, II. 1024.

⁴⁰ HORVÁTH Béla, *József Attila*. In *Kortársak*, II. 1038.

⁴¹ KODOLÁNYI János, *József Attiláról*. In *Kortársak*, II. 1180.

⁴² *A fogadtatás*. In *Kortársak*, III. 1678.

⁴³ BARABÁS Tibor, *József Attila a szegénység költője*. In *Kortársak*, III. 1719.

⁴⁴ RADNÓTI Miklós *Naplójából*. In *Kortársak*, II. 1339.

⁴⁵ FODOR József, *Mennybéli költő üzenete*. In *Kortársak*, III. 1925.

⁴⁶ JUHÁSZ Géza, *Az utca és a föld*. In *Kortársak*, III. 1954.

forrásokhoz sok más tényező is csatlakozik: a költőt áldozatként maga elé tartó, vele takarózó sértettség, egyéni leszámolási szándék, társadalmi és csoportérdek, magánambíciók, irodalmi, kulturális és társadalmi küzdelmek megvívásának aktuális szükségletei stb. felnagyítják és arányaiban eltorzítják a bűnbakkeresés spontánul kialakuló méreteit, formáját és rendjét.

Két ellentétes irányból követhetjük nyomon azokat az elemeket, amelyek a bűnbakkeresés mechanizmusába beépülnek, annak anyagát szolgáltatják. A bűnösökként megnevezett, „tetemre hívott” egyéneket és közösségeket a maguk egyedi sajátosságaival, önértékével kell elsődlegesen figyelembe venni, mielőtt tekintettel lennénk arra a helyiértékre, amelyet az adott negatív rendszerben, számukra hátrányos szereposztásban kapnak. Ebből a szempontból két, jól elkülöníthető csoportra oszthatjuk az eseteket. Az egyik csoportba azok tartoznak, akiknek az áldozatuknak tekintett központi alakkal, esetünkben a kultusz tárgyával való kapcsolatát tisztázni megkerülhetetlen, szükségképpen megoldandó feladatot jelent. Példaként Babits Mihályt és Horger Antal említhetjük, akik – különböző okokból – nem kerülhették el a megbélyegző néven nevezést. Megtörténhet, hogy egy-egy inkriminálható szereplő (természetesen csak akkor, ha nem protagonista), elkerüli a bűnbakkeresők figyelmét. Így „úsztta meg” a vád alá helyezést Zolnai Béla professzor, a Széphalom glosszáírója vagy Földi Mihály a költő verseit megalázó módon sokáig elfektető szerkesztő az ebből a szempontból legkritikusabb években.

A másik csoportot azok képezik, akik akár megnevezetlenül is maradhatnak, de a bűnbakkeresés beinduló mechanizmusának az adott vonatkozásban szükség van áldozatokra, ezért (például egy adott foglalkozást űző, s az áldozattal kapcsolatba került személyek) belesodródnak, belekeverednek az ügybe. Tényleges, szerény szerepükhöz mérten a felelősségkereső folyamat során másodlagosan többletjelentőségre tesznek szert. Éppen abszurd, irracionális voltánál fogva pontosan szemlélteti az áldozati szerepre való kiválasztatás kiszámíthatatlan „logikáját” Shakespeare *Julius Caesarjának* az a jelenete, amelyben az Antonius beszéde nyomán felbőszült polgárok célpontot keresnek haragjuknak. A politikus halálért ténylegesen felelős szenátorok meggyilkolására induló tömeg felkoncolja Cinnát, a költőt, csupán mert neve az összeesküvők egyikének nevével azonos: „Tépjétek össze, szaggassátok ízekre: ő is áruló” – hangzik a felszólítás. „Én Cinna, a poeta vagyok, én Cinna, a poeta vagyok.” Hiába a védekezés. „Tépjétek össze rossz verseiért” – kiált föl a lincselők egyike. „Én nem a pártütő Cinna vagyok” – próbál védekezni a szerencsétlen. „Semmit sem tesz, neve Cinna. Csak nevét szakasszátok ki szívéből, azután hadd menjen” – szól az ítélet.⁴⁷

Sajátosan rímel az áldozat kiszemelésének erre a logikájára G. Hajnal László önkritikus vallomása: „Amikor József Attila, ez a szegény, szomorú lélek olyan költőhöz méltatlan módon szállott el az értetlenek közül, sokáig dühöngő gyűlölettel néztem a szembejövő emberek arcába és különösen felelőssé tettem minden jóllétőzött, jóllakott polgárt a szegény költő halálért.”⁴⁸ Nos, József Attila pszichoanalitikusai bűnbakká kiszemelésében kétségkívül eme shakespeare-i logika érvényesült. A költő öngyilkosságát csak igen erős elfogultsággal lehet orvosi műhibára

⁴⁷ William SHAKESPEARE, *Julius Caesar*. Harmadik felvonás, 3. szín. In *Shakespeare összes művei*. 2. köt. Bp., Európa, 1964. 202.

⁴⁸ G. HAJNAL László, *Ignotus súlyos támadása vagy inkább a magyar írók lelkiismerete*. In *Kortársak*, I. 643.

visszavezetni, még akkor is, ha bebizonyosodik, hogy az analitikus kezelésben történtek melléfogások.

A másik irány, amelyből a közösségi rossz lelkiismeret áthárítására legalkalmasabb alanyokat szemügyre vehetjük, a bűnbakkeresés logikája. A vád képviselői a szükségleteknek megfelelően fölerősíthetik vagy lefojthatják egy-egy személy vagy egy-egy történés jelentőségét. Olykor egy konfliktus természetes módon elhalványuló emlékét a történeti körülmények alakulása újra fölelevenítheti, művi módon napirenden tarthatja, sőt, korábban nem létező élt adhat neki. 1945 után a Babits elleni támadás a hatalom irodalompolitikai érdekeinek alárendelten még a korábbinál is élesebbé vált. Még az is megtörténhet, hogy mintegy kiassák az eltemetett csatabárdot. A költőre nézve az illegális kommunista mozgalomban ártalmas szerepet játszó figurák egy része például meglehetősen nagy késéssel lett megbélyegezve. Mellékszereplőkből a perújrafelvételek során főszereplők válhatnak és ennek a fordítottja is megtörténhet. Szántó Judit megítélésének alakulásában tanulmányozhatjuk a leglátványosabb fluktuáció jelenségét.

A bűnbakkeresés mechanizmusa meglehetősen szigorú szabályoknak engedelmeskedik. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy – ha egyszer a vádaskodás megindul – nagyon nehéz a kor kulturális szereplőinek távol tartaniuk magukat tőle. Alighanem igaza van René Girard-nak, amikor Simon Péter Jézus-tagadását elemezve megállapítja, hogy a keresztfeszítés elkerülésének legjobb módja (legalábbis színleg) a keresztre feszítők közé keveredni, az ő tűzüknél melegedni.⁴⁹ Még egy vádlott védelmében sem a legcélravezetőbb megoldás a bűnbakkeresők közül való kilépés, védőbeszéd tartása, hamarabb megtérül, ha az éppen vád alá helyezett bűnbak helyett vagy egyenesen vele szemben más bűnbakot választunk. Így hárítja vissza a háború alatt a jobboldal a felelősséget József Attila tragédiájáért például mecénásaira és elvbarátaira, akik – lévén részben zsidó származásúak – ebben az időszakban egyéb okokból is „bűnbakképes” közösséghez tartoztak.

A tanulmányunk tárgyát képező szövegekben a tetemrehívás különféle, jól begyakorolt műveleteit figyelhetjük meg. Egyikük: a fokalizáció. Mint láttuk, a bűnbakképzés forrása a kollektív büntudat. Egy-egy szöveg, szerzőjének szándékától függően, megmaradhat a legnagyobb fokú általánosítás, azaz a legkisebb mértékű bűnbakképzés szintjén, amikor – mint láttuk – a kort, a nemzetet, a társadalmat, a világot, az általános alanyt jelöli meg, mint a költő tragédiájának felelősét. Megcélozhat a vádemelő valamely kisebb közösséget, de amely még mindig eléggé általános ahhoz, hogy sokan magukra vegyék a vádat, s cserébe, az igazi felelősök elrejtőzhessenek szem elől: a költő saját osztálya, népe, rétege, nemzete, a „Parnasszus”, azaz az írók közössége, az olvasó közönség, a jómódú emberek, a szerkesztőségek stb. Ez utóbbi esetekben indirekt megnevezés, metonimikus megjelölés is előfordulhat. Általános névvel látják el a célbavettek, de mindenki tudja vagy sejtí, konkrétan kikre gondolnak.

A globalizáló vádemeléssel vagy a részlegesen konkretizáló eljárással ellentétben a bűnbakképzés legteljesebb formájának akkor vagyunk tanúi, ha pontosan, egyedileg is néven nevezik a vétkeseket. Ilyenkor is két fokozat áll elő. Vagy a legteljesebb módon elszigetelik a megnevezettet, s egyéni, pusztán személyes felelősségét vizsgálják, vagy pedig valamely közösség képviselőjét látják benne, azaz a metonimiának most az ellentétes iránya lép működésbe, amikor a rész képviseli az egészet. Az egyén tökéletesen izolált felelősségrevonása termé-

⁴⁹ René GIRARD, *Le reniement de Pierre*. In Uő., *Le Bouc émissaire*. Paris, Grasset, 1982. 221–242.

szetesen határesetként képzelhető csak el, hiszen a bűnbakkeresés lényege éppen az, hogy a részre egy nagyobb egész hibáit vagy vétkeit terheljük.

Különbséget tehetünk a szövegek között aszerint, hogy csak egyetlen felelősrre koncentrálják figyelmüket, vagy pedig az egymástól független, egymáshoz képest heterogén vádlottak egész körét felsorolják, akiket csak a közös áldozat személye köt össze egymással. Az előbbi változatra nagyon gyakran azért kerül sor, mert egy egyedi alkalom jobban ráirányítja a tekintetet egy adott szereplőre, mint másokra. Az a bejelentés például, hogy József Attilának poszthumusz oda akarják ítélni a Baumgarten-díjat, természetes módon váltotta ki a sajtó egyoldalú figyelmét Babits és a szárszói öngyilkos konfliktusa iránt. Nem elhanyagolható körülmény a bűnbakkeresés lefolyása szempontjából az sem, milyen tényezőknak tulajdonítják az áldozattá válás bekövetkeztét, azaz – József Attila esetében – milyen okokkal motiválják a költő öngyilkosságát. Az egyik lehetséges ok a nyomor és a nélkülözés, a másik a hatalmi szervek és a hatalom képviselői részéről történt üldöztetés, a harmadik az értékek felismerésére és számontartására hivatottak részéről a költőt ért mellőzés, végül a megalázás és cserbenhagyás, amelyet főleg az áldozathoz közelebb állóknak vetnek a szemére. Ezekhez az erkölcsi-lélektani kategóriákhoz kerestetnek a legmegfelelőbb ágensek.

Mivel az áldozat költő, nagy súllyal esik latba minden utalás, amit műveiben a bűnbakkeresés szempontjából haszonnal vissza lehet vonatkoztatni életére. A *Tiszta szívvel*, a *Szülelőnapomra* és a *Curriculum vitae* nyomán például elkerülhetetlen volt Horger Antal súlyos megbélyegzése. Végül látnunk kell azt is, hogy a bűnbakkeresés, miután működésbe lendült, kollektív tevékenységként mintegy függetleníttette magát a benne résztvevő egyedek akarától. „Repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg” – jellemezhetnénk Arany János szavaival a folyamat lezajlásának befolyásolhatatlanságát. Így került a vádemelés kezdeményezésében kezdettől jelentős szerepet játszó Szép Szó köre hamarosan maga is a tetemre hívottak feketelistájára a szélsőjobboldal részéről. Az inkrimináltak köre tehát, ha nem is szeszélyesen, de nem is szabályozhatóan bővült az idők során.

Babits Mihály és a Baumgarten-kuratórium felelőssége

Babits, a Baumgarten-alapítvány és a Nyugat felelősségre vonása 1937 és 1945 között közel félszáz névreszóló támadó (és néhány védekező, magyarázkodó) cikkben ment végbe. Olykor a támadás csupán egy mondatra terjed ki, igaz, ez az egyetlen mondat adott esetben ostorcsapással ér fel, mint Faludy György két sora: „S nem volt keményebb a tehervonat / vaskereke Babits Mihály szívéénél.”⁵⁰ Olykor egész cikkekre kiterjedő éles polémiát olvashatunk, mint Zsolt Béla vagy Ignótus írását 1937 telén, illetve mint az ifjú Ignótusét 1938 januárjában. Időben ugyan a Horger elleni támadás egy másodperccel megelőzi Babits és a Baumgarten-alapítvány bűnbakká minősítését, de az utóbbi – érthető módon – sokkal élénkebb visszhangot vált ki a közvéleményben.

Érthető módon, hiszen a József Attila-kultusz kialakítóit a Babits–József Attila konfliktus értelmezése és értékelése súlyos és sürgősen megoldandó dilemmákkal szembesítette. Az irodalom értői számára nyilvánvaló volt, hogy az idősebb és a fiatalabb költő esetében kiemelkedő érték áll szemben kiemelkedő értékkel, s ezt

⁵⁰ FALUDY György, *József Attila emlékére*. In *Kortársak*, II. 929.

az oppozíciót, amit két teljesítmény összemérése mindig is maga után von, a két költő társadalmi pozíciójának ellentéte súlyosan megterheli. Ebben a tekintetben egy elismert irodalmi tekintély áll egy felfedezésre várakozó, elismerésre szomjazó figurával, egy hatalmi tényező egy pálya szélére szorult páriával, az üldözö az áldozatával szemben. Az adott pillanatban a konfliktus elleplezése, hidak építése a két part között lehetetlennek látszott. Állást kellett foglalni egyikük vagy másikuk mellett. József Attila elismerése csak Babits (irodalomszervezői) presztízisének megrongálása révén látszott lehetségesnek. Évtizedek teltek el, amíg megfelelő számú adalék gyűlt össze, s amíg bizonyos értelmiségi körök Babits elleni indulata olyan mértékben meghiggadt, hogy Basch Lóránt kísérletet tehetett, ha nem is a konfliktus oldására, de legalább számottevő enyhítésére.

Mai tudásunkkal a bűnbakkeresés egykor gránitszilárdnak vélt logikájában repedéseket fedezhetünk föl. Így például a két költő kapcsolata 1937-re már sokkalta oldottabb volt, mint azt a kortársak feltételezték. Azt is világosan látjuk, hogy a Baumgarten-díj odaítélésének szándéka nem a költő halála után körvonalazódott, mintegy alibikeresés céljából: a beteg József Attila Balatonszárszón értesült a kuratórium igyekezetéről. Végzetes tettének közvetlen kiváltó okai közé tehát nem indokolt besorolni a hivatalos elismerés hiányát. A kedvező döntés így is szegyen-teljesen elkésett, de mégsem mindegy, üres önmegtagadó aktusról, „riadt, utólagos, olcsó bűvészmutatványról, öngazoláról”, „gyáva alibi igazolásról” van-e szó, mint a bűnbakkereső cikkek állították vagy sugallták⁵¹ vagy jóvátételről, a költő jelentőségének végre-valahára való belátásáról. Babits vádlói és az alapítvány tetemrehívói alighanem jóhiszeműen cselekedtek. Őszintén hittek az általuk felállított tiszta és mértanilag szabályos ábra hitelességében. Babits bűnbakká nyilvánítását ekkor, 1937 és 1938 fordulóján belülről fakadó meggyőződésből hajtották végre. A hamisság elemei csak később fészkeltek be magukat a bűnbakkeresés folyamatába.

A József Attila-kultusz megteremtői tehát – őrizkedve költői érdemeinek lebecsülésétől – Babitsot, az irodalmi közélet szereplőjét bűnbakká bélyegezték, bűnösnek találták József Attila végső összeomlásában, s abban, hogy a költő az öngyilkossághoz vezető útra lépett. Csak egyetlen példát emelünk ki az azonos felfogást tükröző írások tömegéből a vádemelés szemléltetésére: „a tragikus költőzseni... lehet, hogy nem is menekült volna a költőhöz méltatlanul brutális halálba, ha a Baumgarten-díj bölcs kezelői alkalmasnak találták volna arra, hogy komoly díj odaítélésével enyhítsenek sanyarú anyagi helyzetén.”⁵²

A bűnbakképzés kérdéskörének ismerői számára nincs semmi különös abban, hogy a negatív szerepkijelölés nemegyszer együtt járt Babits „szakralizálódásával”, azaz költői fejedelmi rangjának meghagyásával, sőt, hangsúlyozásával. „Egy Csokonaihoz fogható és hozzá annyira hasonló tehetség élt közöttünk, akit se a rendek, de még a mai Kazinczyék se ismertek fel” – állította föl a párhuzamot Katona Jenő már a temetés napján.⁵³ Ugyanezt az erősen negatív, de egyben megtisztelő beállítást egy hónap múlva egyházasabb változatban Komlós Aladár is megismétli: „József Attila, míg köztünk járt, már véghezvitte költészete gyönyörű csodáit s mégis megismétlődött rajta az örök legenda: irodalmunk pápái és püspökei

⁵¹ A nagy díj. In *Kortársak*, I. 684. József Attila és a Baumgarten-díj 3000 pengője; Nagy tolongás. In *Kortársak*, II. 914., 915., 1073.

⁵² Ki ismeri a Baumgarten-díj nyerteseit? In *Kortársak*, II. 948.

⁵³ KATONA JENŐ, A vonat elé vetette magát és meghalt József Attila költő. In *Kortársak*, I. 558.

csak a kapun kívül adtak neki helyet.”⁵⁴ Egy harmadik írás félreérthetetlenül ironikus célzattal, de mégiscsak szakrális terminológiával „atyaisteni teljhatalommal bíró, elevenek és holtak felett ítélkező irodalmi Olimposnak” nevezi a kuratóriumot, majd alább így folytatja: „Babits, a pápa, a Nyugat, a Vatikán s ami innen jön, az *ex cathedra*: szent és sérthetetlen”.⁵⁵ Az idézett párhuzamok a József Attila-Babits ellentétet a hétköznapiak fölé, az irodalomtörténeti mítosz és a szentek legendáinak szintjére emelik.

A felelősségrevonás procedúrájában világosan elkülönül az általános, elvont kárhozzátás aspektusa és a két költő konfliktusának személyes vonatkozásai. Az előbbi a kuratóriumi tagok néven nevezése nélkül frontális támadást indít az alapítvány létjogosultságának erkölcsi kétségbevonása érdekében. József Attila botrányos mellőzése az évdíjak kiosztásánál cáfolhatatlan bizonyítékul szolgál a vád képviselőinek szemében arra, hogy a kuratórium gyakorlata gyökeresen elmentmond a díj alapítója által lefektetett nemes célkitűzéseknek: „Baumgarten Ferenc, amikor elképzelte és meghatározta a költő-típust, akinek segítségét szánta, modellül választhatta volna József Attilát, akiben minden együtt volt: a halhatatlansággal kecsegtető tehetség, a művészethez és az eszményekhez való tántoríthatatlan hűség és az iszonyatos szegénység. De ez a nagy költő és nagy éhező egyszer sem kapta meg a Baumgarten-díjat... Mialatt mások, jó és kevésbé jó költők, írók, tudósok négyszer-ötször részesültek a maecenás posthumus támogatásában, – köztük az alapítvány intenciójával ellentétben, szép számmal olyanok is, akik polgári állások tekintélyes jövedelmét élvezték” – olvassuk már a vádeljárás egyik kezdeményezőjének, Zsolt Bélának az írásában.⁵⁶

A vádat sokszor és sok változatban megismétli a sajtó, s a cikkek ugyanahhoz a konklúzióhoz jutnak el, amelyhez Zsolt: hogy a Baumgarten-díjkiosztás eztán „egy szűk baráti kör” magánügyévé, „privát hagyatéki ügyé”, „asztaltársasági karácsonyfává”, „irodalmi ingyentej-akcióvá”, „Winterhilféné”, „kiruházkodási akcióvá” degradálódik.⁵⁷ A Baumgarten-alapítvány elleni támadásnak ez az általános aspektusa rávilágít arra, hogy József Attila ügye itt beleolvad két, évek óta folyó perbe. Az egyik az a „társasjáték”, amelyben a napi sajtó kulturális rovatai minden év elején részt vettek: annak megtárgyalásáról van szó, általában elítélő hangszíval, hogy az adott évben ki kaptak és kik nem kaptak Baumgarten-díjat, és hogy a kuratórium jól döntött-e vagy tévedett? A másik az a polémia, amelyet a századeleji Nyugat polgári radikálisai és ezek szellemi örökösei (például a Szép Szó köre) folytattak a folyóirat Babits kijelölte irányja ellen. Igazságtalan lenne azt állítani, hogy a nevezettek József Attila halálát ürügyül használták volna föl Babits, a Nyugat és a Baumgarten-alapítvány elleni hadjáratukban, mert a költő tragikus vége mindenkit őszintén megrendített. Az azonban kétségtelen, hogy mindeztől kezdve nem voltak az evidencia erejével ható érvek a vádaskodók birtokában. József Attila öngyilkossága tálcán kínálta a vád megfogalmazásához a döntő bizonyítékot. Ezért kerülhetett olyan szoros okozati kapcsolatba egymással a szárzó tragédia és a Baumgarten-díj ismételt elmaradása. Ezért vált a kuratórium hosszú időre bűnbakká a közönség szemében.

⁵⁴ KOMLÓS Aladár, József Attila. In *Kortársak*, I. 693–694.

⁵⁵ József Attila és a Baumgarten-díj 3000 pengője. In *Kortársak*, II. 914., 915.

⁵⁶ ZSOLT Béla, A költő halála. In *Kortársak*, I. 609.

⁵⁷ ZSOLT Béla, A költő halála; IGNOTUS, Irodalom és tehetség. In *Kortársak*, I. 609., 610., 626. IGNOTUS Pál, A Baumgarten-díj és az irodalomtörténet; (szky), Akik megkéské felfedezik József Attilát. In *Kortársak*, II. 913., 925.

Babits és József Attila kapcsolatának személyes vonatkozásai is nagy hang-súllyal kerülnek szóba a kérdés tárgyalása során. Az első mozzanat, amely kapcsolatuk alakulásából a közönség tudomására jut, József Attila 1930-as tiszteletlen hangú pamfletje *Az Istenek halnak, az Ember él* című kötet szerzője ellen. A Nyugat koszorús költőjét sértően bíráló, verseinek átírására vetemedő József Attilát Schöpflin „a támadók legaljának” minősítette, tettét Márai is „neveletlen támadásnak” nevezte, s még a jóbarát, Németh Andor is „feleslegesen durvának találta” a pamflet hangját. Szegő Endre tanár a költőhöz írott magánlevélben értékelte „szemérmetlenül és vérforralóan rossz kritikának” a „tárgyi kritikai tanulmányt”.⁵⁸

Éppen ezért rendkívül tanulságos megvizsgálni, milyen módosuláson esett át a szerencsétlen írásműről folytatott beszéd a költő tragikus halálát követően? Az egykori konfliktus első említésére meglehetősen késéssel, 1938. január elején kerül sor: „József Attila míg élt, – nem volt a legjobb véleménnyel Babits irodalompolitikájáról. Ezt nem is tagadta. Általában balsorsa volt az őszinteség, amely az irodalom mameluk-világában a legsúlyosabb vétkek egyike.”⁵⁹ A költő méltatlan támadását a szerző egyrészt egy erkölcsi erény, az őszinteség megnyilvánulásának tekinti, másrészt enyhíti a tett súlyát, amennyiben a Nyugat főszerkesztője irodalompolitikájának helytelenítését tulajdonítja József Attilának, holott a fiatalabb társ a legfájóbb pontján: költői önérzetében bántotta meg Babitsot.

Érdekes módon a vádlott fél is inkább enyhíteni, mint kielezni igyekszik az egykori sérelmet. „Két éven át 1000–1000 pengőt kapott József Attila, annak ellenére, hogy egy kissé túlerélyes és igazságtalan cikkben támadta Babitsot” – fogalmaz Basch Lóránt egy interjúban.⁶⁰ Babits maga később a tapintat szűkszavúságával csak ennyit jegyez meg az egykori esetről: „Voltak írók, kikről személyes okok gátoltak, hogy írjak. József Attila szegény maga tette ezt számomra nehezzé.”⁶¹ Kodolányi ugyan egyik mondatában „nyegle, igazságtalan írásműnek” nevezi a pamfletet, másik mondatában azonban némi cinkos szimpátiát is nyilvánít irányában: „elkövette azt a ballépést, hogy egy kamaszosan nyers, gunyoros brosúrában ízekre szedte Babits Mihályt.”⁶²

Barabás Tibor sem tagadja József Attila támadásainak „keserű, epés, személyeskedő” voltát, épp csak azt bizonytalanítva el, „ki kezdte” kettejük közül „az áldatlan harcot”, József Attila-e vagy pedig Babits a fiatal költő „tervszerű mellőzéseivel”? Barabás az utóbbit tartja valószínűbbnek.⁶³ A legtalálóbb formulára József Attila írásának minősítését illetően Németh Andor talált rá monográfiájában: „A Nyugat a Figyelő mögött, a hozzászólások rovatában regisztrálta a merényletet, vállvonogatással, egyszerű fricskával. De ha Babits és a Nyugat éretlen diákcsinynék fogta fel József Attila merényletét, miért nem hunyt szemet a diákcsinyné fölötte, amikor a diák megérett s költő lett, nem méltatlan a Nyugat legnagyobbjaihoz?”⁶⁴

⁵⁸ M. S., *Cégyváltozás. SCHÖPFLIN Aladár, Hajsza Babits Mihály ellen.* In *Kortársak*, I. 156., 895. NÉMETH Andor, *József Attila.* In Uo., *József Attiláról.* Bp., Gondolat, 1989. 71. Szegő Endre – József Attilának, Budapest, 1930. jan. 15. In *József Attila válogatott levelezése.* Bp., Akadémiai, 1976. 265.

⁵⁹ *József Attila és a Baumgarten-díj 3000 pengője.* In *Kortársak*, II. 915.

⁶⁰ FARAGÓ László Pál, *Felelős-e a Baumgarten kuratórium József Attila haláláért.* In *Kortársak*, II. 927.

⁶¹ BABITS Mihály, *Előszó. [Írók két háború közt].* In *Kortársak*, II. 1459.

⁶² KODOLÁNYI János, *József Attiláról.* In *Kortársak*, II. 1181.

⁶³ BARABÁS Tibor, *József Attila a szegénység költője.* In *Kortársak*, III. 1713.

⁶⁴ NÉMETH Andor, *József Attila.* In Uo., *József Attiláról.* Bp., Gondolat, 1989. 73.

József Attila írásműve e logika szerint diákcsínynek minősül. Babits reakcióját vádlói korántsem ítélik meg ilyen elnézően. Természetesen a Nyugat szerkesztőjének egyszeri, impulzív választ nem rosszallanák. Azt feltételezik és rosszallják, hogy a magyar irodalom „pápája” később sem tudta túltenni magát az egykori sérelmen. Hiába bizonyosodott be József Attila költői nagysága, hiába szerzett tudomást az alapítvány főkurátora fiatalabb társa megalázó nélkülözéseiről, szíve éppoly kemény maradt, mint – Falúdy kifejezésével élve – „a tehervonat vaske-reke”. Erre a feltevésre, (amelytől ma sem tagadhatunk meg bizonyos fokú egyet-értést) ruházták rá a Babits jelleméről a harmincas években kialakult negatív sztereotípiákat: „beteges hiúságát mindenki ismeri”; „hiú és József Attila »vetélytár-sától« erősen befolyásolt” ember; „hódolói, hízelgői és haszonlesői” befolyása alatt áll; „ellenérzésekkel viseltetett a forradalmár költő típusával szemben”; „A hatalmasok kegyetlenek” – vonja le a konklúziót Babits magatartásából az egyik cikk.⁶⁵ A tettek, jellemvonások eme szeszélyes játékán meg kellene ütköznünk, ha nem tudnánk, hogy a bűnbakkeresés észjárását követjük, s ezen a nyomvonalon Babits iránt hiába is várnánk elnézést, „áldozata”, József Attila magatartását pedig a kultikus szövegek érthető módon nem vetik alá kíméletlen kritikának.

Említésre érdemes tanulságok adódnak annak a folyamatnak a dinamikájából is, amelynek során Babits bűnbakká minősítése végbemegy és napirenden marad. A legtöbb és legvehemensebb támadás a költő halálát követő hónapokban történik a Nyugat szerkesztője és a Baumgarten-alapítvány ellen. Ez a rövid szakasz két fejezetre bontható. Az első fejezetbe azok az írások sorolhatók, amelyeket József Attila halálának közvetlen időbeli közelsége váltott ki. A szerzők, köztük Zsolt Béla, Ignótus, Németh Andor, Katona Jenő azt vetik a kuratórium szemére, hogy a költőnek úgy kellett távoznia az életből, hogy egyszer is részesült volna évdíjban, azaz igazi elismerésben.

A második fejezet azzal veszi kezdetét, hogy a Magyarország című lap karácsonyi számában bejelentik, hogy a kuratórium döntése értelmében az időközben öngyilkosságot elkövetett József Attila megkapja a fődíjat.⁶⁶ Az esemény annyiban módosítja a vádbeszédek gondolatmenetét, hogy ettől kezdve a díj odaítélésében mutakozó végzetes készség lesz a támadások célpontja. A januári lapok gyakran visszatérő témája ennek a kérdésnek a megtárgyalása. A második fejezet Kodolányi Jánosnak a *József Attila összes versei* kapcsán a Magyar Élet 1938. szeptemberi számába írott nagy tetemrehívásával zárul.

Ezután alábbhagy a kérdés feszegetésének lendülete. Ebben nyilván része van az idő múlásán túl Babits halálának, a Szép Szó köréhez tartozó írástudók jelentős része emigrációjának, elhallgatásának is. Egyúttal megfigyelhető, hogy Kodolányi János, majd Féja Géza révén a népi tájékozódású értelmiség veszi át a Nyugat és Babits bírálatának stafétáját. A bűnbakkeresők figyelme 1944-ben, a háború végéhez közeledve fordul újra Babits felé, nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy Németh Andor *József Attila* monográfiája többször említi a két költő konfliktusát. A bűnbakkereső buzgalomnak ez az ingadozása arra figyelmeztet, hogy ha egyszer egy ilyen viselkedési mód mintegy be van kódolva a kultúrába, akkor hosszú stagnálás után a régi virulenciájával újraéledhet. Ez történt 1945-ben, a

⁶⁵ KODOLÁNYI János, *József Attiláról*. In *Kortársak*, II. 1181. NÁDASS József, *Egy megrázó könyvről*. BARABÁS Tibor, *József Attila a szegénység költője*; MOSOLYÓ Antal, *Koronatanú a költő perében*. In *Kortársak*, III. 1971., 1713. 1965.

⁶⁶ *Eldöntötték, hogy kik kapják a jövőévi Baumgarten-díjakat*. In *Kortársak*, I. 683.

hatalmi viszonyoknak a társadalomban és a kultúrában való nagy átrendeződései idején.

Az első József Attila-vers, amelyet Lukács György híres előadásában 1945. december 2-án a Magyar Kommunista Párt Országos Székházában idézett, a költőnek Babits ellen írott, dühös indulatokkal telt *Egy költőre...* című költeménye volt. „Ilyen külső és belső körülmények közt az új valóságtól történő elfordulás, az elzárkózás az új valóság termékenyítő hatásaitól, szükségképpen eltorzulásokat kell hogy előidézzon a költőben. József Attila már igen korán felismerte ezeket az eltorzulásokat, látta, hogy az ilyen esztétaság hogyan csap át erkölcsi alacsonyrendűségbe” – állapítja meg a verssel kapcsolatban Lukács György.⁶⁷ Ettől a pillanattól kezdve a Babits elleni bűnbakképzésnek új, eddig nem sejtett dimenziója nyílt meg. József Attilára, a költőnek a Baumgarten-alapítvány által történő mellőzésére, a Nyugathoz való viszonyának konfliktusos voltára hivatkozva lehetőség adódott Babits és a Babits-tanítványok üldözésére, az „elefántcsonttorony-világnézet”-ként minősített gondolkodásmódok és művészi hitvallások ideológiai, majd adminisztratív eszközökkel történő kiszorítására a kulturális életből. Babits József Attilával szemben elkövetett bűnei és mulasztásai beépültek abba a hadműveletbe, amely a Nyugat ún. „esztéta szárnyának” befekettítését tűzte ki célul. A bűnbakképzés e szakaszának részletes vizsgálata azonban nem tárgya tanulmányunknak.

Horger Antal tetemrehívása

Horger Antal tetemrehívásának elvontan számos közös eleme van a vádaskodásnak azzal a gépezetével, amelyet Babits kapcsán tanulmányoztunk. A bűnbakképzés eljárásai azonban nem ismétlődnek automatikusan, esetről esetre, hanem erősen érvényesül bennük a célpontul kiszemelt személy, szerep, közösség egyedisége. A Horger-ügy egyediségét akkor ragadhatjuk meg, ha tekintetbe vesszük a bűnbakkeresők különös érdeklődését azok iránt a részletek iránt, amelyeket maga az áldozat tár fel önnön üldöztetéséről. Aligha találhatnánk József Attilára illőbb címet, mint amit Bóka László adott egyik írásának: *Egy vádoló halott*.⁶⁸ A kultikusan hangolt olvasó a művekben, dokumentumokban is a vád és panasz szavaira figyel. „Vaskos kötet fekszik előttünk, mint az élő lelkiismeretfurdalás” – kezdi cikkét az egyik szerző,⁶⁹ a költő összes verseinek gyűjteményére utalva, s nem lehet kétségünk aziránt, hogy különös érzékenységgel viseltetik majd a kötet olyan darabjai iránt, amelyek ezt a lelkiismeretfurdalást (a magáét vagy a másét) indokoltá teszik. *Tetemrehívás* – hirdeti egy későbbi írás már címében is.⁷⁰ Ki az, akit a halott leghamarabb bevádolt? Kinek a lelkiismeretét terheli legelőször is a költő halála? Kik kell mindenekelőtt tetemre hívni? Horger Antalt.

Talán senkit nem panasztolt be olyan hatásosan József Attila az utókor előtt, mint éppen a neves nyelvtudóst, a szegedi egyetem egykori dékánját. A kettejük konfliktusát kiváltó *Tiszta szívvel* még szerzője életében az egyik legismertebb és legnépszerűbb verse volt. *Születésnapomra* című verse, amelyben a nevével fogva

⁶⁷ LUKÁCS György, *Pártköltészet*. In József Attila. Lukács György és Horváth Márton előadásai. Bp., Szikra, 1946. 8.

⁶⁸ In *Kortársak*, II. 1039–1040.

⁶⁹ F. G. [FÉJA Géza], *Egy könyvnap kiadványáról*. In *Kortársak*, II. 1138.

⁷⁰ In *Kortársak*, II. 1313–1316.

„ideidézi” ellenfelét, más, nem Horgerre vonatkozó részletei folytán is hamar és tartós népszerűsége tett szert. A „havi kétszáz” az egyik legsűrűbben idézett József Attila-kifejezés ebben a korban. Ehhez járult harmadikként a *Curriculum vitae*, amely 1938 januárjától József Jolán *József Attila élete* című könyvének megjelenéséig (1940) a József Attila-pályarajzok és pályavázlatok legfőbb forrása, s amelyben a Horger-ügy plasztikusan, a további tárgyalásra alkalmas anyagként megfogalmazódik. Egy másik írásban rámutattam, hogy 1937 őszére, még a költő életében elkészült az a kultuszpanel, amelynek középpontjában Horger és József Attila konfliktusa áll, s amelyet a sajtónak csak a tragikus halálesettel kell összekötnie ahhoz, hogy a bűnbakképzés Horger alakja körül meginduljon.⁷¹ Ez az összeköttetés a szárszói öngyilkosság másnapján létrejött, ez magyarázza, hogy az első bűnbak, aki József Attila mint áldozat mellett felbukkan, éppen Horger Antal.

Ha a halottat búcsúztató cikk címéül a *Tiszta szívvel* című vers egyik sorára: *Harmadnapja nem eszek... esik a választás, mint ahogy ez az Új Magyarország 1937. december 6-i írása* esetében történt, akkor – noha a szóban forgó cikkben nem kerül elő a szegedi dékán neve – elkerülhetetlen, hogy előbb-utóbb ráterelődjön a figyelem. „József Attila, szerencsétlen magyar költő tragikus halálával kapcsolatosan fel kell vetni a felelősség kérdését” – kezdődik a cikk. „Felelős a társadalom...” – folytatja alább a szerző.⁷² A bűnbakkeresőnek nincs más feladata, mint találni egy hús-vér személyt, akiben a bűnös társadalom megtestesül, megragadható és elítélhető alakot ölt. S ki más lenne az, mint éppen az az egyén, aki – ahelyett, hogy szánakozott volna azon a fiatalemberen, aki elpanaszolta éhezését – belé fojtotta az éhezőbe a panaszt és az egyetemről való eltanácsolással sújtotta. Horgernek a bűnbakképzésben az egyént eltipró világ, kor, társadalom vagy társadalmi rend képviselőjének, „a magyar ugar csőszének”, „az államtekintély örének” hálátlan szerepe jutott.⁷³ Ezt a képviselői funkciót igen szemléletesen mutatja az a – Boldizsár Ivántól származó – mondat, amely szerint a (szegedi) egyetem a magyarság egyetemének, összességének reprezentálója. Az előbbiről eltanácsolni valakit egyértelmű az utóbbiból való kiűzés fenyegetésével: „Nemcsak a szegedi egyetemről zárták ki, de a nemzet egyeteméből is ki akarták rekeszteni.”⁷⁴ Horger tette így annak az üldözésnek az előképe, amit az adott társadalmi rend majd egész pályája során elkövet József Attila ellen.

Tisztán technikai értelemben, persze, épp ellenkezőleg, a szerep roppant hálás, gazdagon kimunkált, a költő által részleteiben is kidolgozott. Horger tettének és e tett következményeinek a rajzában a recepciónak igen kevés kreatív szerep jut. A vádiratoknak nincs más feladatuk, mint pontosan követni azt a logikát, amely a *Curriculum vitae*-ben érvényesült. Ugyanolyan szoros ok-okozati kapcsolat jön így létre a szegedi eltanácsolás és a polgári pálya kudarca között, mint az önéletrajzi összefoglalásban. Csak az utolsó állomást, az öngyilkosságot kell hozzáfűzni, hogy megfogalmazódjék a horgeri bűnbakképzés alapképlete: „Tanár szeretett volna lenni és bizonyára kitűnő tanár lett volna. – Magyar professzora azonban – mindnyájan tudjuk, miért –... eltanácsolta az egyetemről. Így tört derékba pol-

⁷¹ TVERDOTA György, *Életrajz és mítoszképződés*. Literatura, 1991. 1. 81–101.

⁷² In *Kortársak*, I. 577.

⁷³ Sz. M. [SZÁNTÓ Miklós], *Vadvirágcsokor József Attila sírjára*. In *Kortársak*, I. 615. KUNSZERY Gyula, *Liberalizmus és neobarokk*. In *Kortársak*, III. 1808.

⁷⁴ BOLDIZSÁR Iván, *József Attila*. In *Kortársak*, II. 1055.

gári jövője itt Szegeden. Költővé kellett lennie és költőként kellett elpusztulnia.⁷⁵ A megfogalmazás módjában ezek a szövegek gyakran hagyatkoznak a két ide vonatkozó vers nyelvi fordulataira. A költő számára végzetes professzori beszéd-cselekedetet az előfordulások többségében az „eltanácsolás” szóval vagy annak valamely parafrázisával illetik: „az egyetemet félbe kellett szakítania”, „nem tartották az egyetemi körök alkalmasnak”, „akaratán kívül el kellett hagynia a szegedi egyetemet”, „kényszerű eltávozás”.⁷⁶ Előfordul, hogy az összeütközés megjelölésére az indokoltnál erősebb szinonimát használnak: „az egyetemről ...ki-csapják”, „kizárják” stb.⁷⁷

A konfliktus kiváltó oka, a *Tiszta szívvel* című vers hasonló bánásmódban részesül, mint amit a Babits-pamflet esetében tapasztaltunk. Horger reakciója az említések döntő többségében egy „avatatlan öreg rigolyás kifakadásának”⁷⁸ minősül, mert megokolásként csak ennyi szerepel: „egy verse miatt”, „baloldali elvei miatt”, „vers-incidens”, sőt, az „egy tréfás verséért” kitéttel is találkozunk.⁷⁹ Gyakran szolgál a darab a költő nélkülözéseinek illusztrálására. Viszonylag ritkán történik utalás a vers hangvételének – ha nem is feltétlenül megbotránkoztató, de – meghökkentő voltára. Ennek oka csak részben az, hogy a költőről folyó kegyeletlen beszéddel, főleg áldozati szerepében bemutatva őt, nehezen hangolható össze fenntartások megfogalmazása. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Horger túl gyorsan és hisztérikusan reagált. Az eltelt évek során bebizonyosodott a műről, hogy költői ereje maradandó, míg a szegedi professzor által vélt erkölcsromboló hatását nem fejtette ki. A költő sorsának tragikus alakulása révén egészen új, előre nem látható életrajzi összefüggésbe került, s a szárszói tragédia folytán ez az értékelésére nézve sokkal kedvezőbb akusztika állandósult.

Legfontosabb azonban talán az, hogy sokkal egyszerűbb volt, a költő iránti feltétlen tisztelet leple mögé bújva, eleve kitérni a provokatív hangú, kiélezetten fogalmazó költemény kihívásai elől. Csak kevesen vállalkoztak a vers érdemi, a benne foglalt üzenetet is végig gondoló méltatására, s ezekből szinte sohasem hiányzik az abszolúció mozzanata: „A... pénztelen és elszánt ifjúság lelkét bámulatosan tömör és egyszerű strófákban fejezi ki”; „Nemcsak a híres és felelőtlenül megkiáltott »Nincsen apám« versére gondolunk, mely formájával s attitűdjével cáfolata önmagának”; „Már »Tiszta szívvel« című verse is, amely a nihilizmus és cinizmus vádját zúdította rá, – a fiatal szegénylegény hetykeség mögé rejtett sírhatnáságát leplezi...”⁸⁰

Mindössze két olyan szerző akadt a költő halálát követő nyolc évben, aki a József Attila és Horger közötti casus bellit amúgy isten igazában, a pro és kontra érveket figyelembe véve mérlegre tette. Az egyik Németh Andor volt, aki – mielőtt megadta volna magát a vers varázsának – tűzpróbának vetette azt alá: „Ha a

⁷⁵ H. [HARTMANN Mihály], *A szegedi szervezett munkásság nagysikerű József Attila-estje*. In *Kortársak*, III. 1865.

⁷⁶ *József Attila öngyilkossága*. Dr. SOMOGYI Sári, *József Attila fejfájára*. In *Kortársak*, I. 620., 671. „Az utolsó harcos”. In *Kortársak*, II. 1429.

⁷⁷ Ifj. KUBÁN Endre, *Egy magyar költő sírjára*. In *Kortársak*, I. 636. MÉLIUSZ József, *Emlékezés József Attilára*. In *Kortársak*, II. 952.

⁷⁸ KUNSZERY Gyula, *Liberalizmus és neobarokk*. In *Kortársak*, III. 1809.

⁷⁹ H. KOVÁCS Zoltán, *József Attila*. In *Kortársak*, I. 655. MÉLIUSZ József, *Emlékezés József Attilára*. In *Kortársak*, II. 952. *József Attila öngyilkossága*. In *Kortársak*, I. 620. KUNSZERY Gyula, *Liberalizmus és neobarokk*. In *Kortársak*, III. 1808. G. P. [GULYÁS Pál], *József Attila*. In *Kortársak*, II. 1099.

⁸⁰ *József Attila halálos tragédiája*. In *Kortársak*, I. 546–547. BÓKA László, *József Attila életműve*. MAKAY Gusztáv, *József Attila*. In *Kortársak*, II. 1175., 1409.

»tényálladék«-hoz ragaszkodunk, Horger Antalnak igaza volt. Aki hivatkozva azt állítja, hogy »tisztá szívvel betörök, ha kell, embert is ölök«, az valóban nem alkalmas arra, hogy az ifjúság nevelője legyen... Képmutató szemforgatás azt állítani, hogy kijelentései »nem szó szerint értendők«, mert a fiatal költő igenis azt akarta, hogy szó szerint érteszenek...⁸¹ A másik szerző, aki nem kerülte meg a költeménnyel kapcsolatos kényes kérdéseket, s művészi értékét ezek megfontolása révén bizonyította be, Vatai László volt: „A gyökértelenség érzését maradék nélkül és művészi módon fejezi ki ez a vers. Felbomlott az emberben és körülötte minden, nincs többé tapadási felület és a nihilizmus semmiségét lezáró korlát. Nincsen apám, se anyám: az ember természeti és erkölcsi életének a gyökerei szakadnak el a család felbomlásával.” Vatai a továbbiakban konstatálja „a vér misztikája”, azaz a nemzethez tartozás megtagadását, „az erkölcsiség fonalának szétszakadását” is a versben, s arra a meglepő konklúzióra jut, hogy a *Tiszta szívvel* mondandója párhuzamba állítható „a legradikálisabban végig gondolt krisztusi követelménnyel”, hogy ti. „ha valaki az én tanítványom akar lenni, az tagadja meg és gyűlölj meg apját, anyját, feleségét, gyermekeit és úgy kövessen engem”. Azzal a lényeges különbséggel, hogy József Attila nem Krisztus módján, Istenbe akar belegyökereztetni, hanem lírai hőse „a semmi szabadságába lép ki”.⁸²

A Horgert bűnbakká nyilvánító szövegek innen maradnak Németh Andor és Vatai belátásain, amelyek révén, ha felmenteni nem is lehetne a szegedi dékánt az esztétikai érzék hiányának vádjá alól, értékviksága árnyaltabban lenne megítélhető. Így aztán a terepet akadálytalanul vehették át a Horger jellemét, szellemiségét megbélyegző olyan negatív sztereotípiák, amilyenekkel már Babits esetében is találkoztunk. E sztereotípiák megrögzítését nagy mértékben elősegítette az az 1943-ban megjelent igen ügyes riport, amely a *Hogyan tanácsolta el »Horger Antal úr« a szegedi egyetemről József Attilát?* címet viselte, s amelyre nem sokkal később *Horger Antal úr, csiszolt ítéletű barátja és József Attila* címmel reagált a Népszava.⁸³ A finom, de gyilkos iróniával megfogalmazott riport hatásos voltát nem utolsósorban annak köszönheti, hogy az idős professzor, gyanútlanul belesétálva a számára felállított csapdákbba, maga szolgáltatta önmaga ellen érveket, saját szavaival, látványosan igazolja az ellene felhozott vádakát. Keresve sem lehetett volna jobb alanyt találni akkor, amikor a fordulat éve után berendezkedő új hatalom ideológiai képviselői meg akarták személyesíteni azt a konfliktust, amely József Attilát a Horthy-rendszer kulturális berendezkedésével szembeállította.

Női bűn-„bakok”

Horger bűnbakká nyilvánítása, mint láttuk, József Attila útmutatásától nem függetlenül történt. Ebből sem lehet azonban elvonni a bűnbakkeresés receptjét. A költő sok mindenre panaszkodott, más személyekre is ejtett zokszavakat, a vádaskodók figyelme mégsem fordult feléjük tartósabban.

„Elvonta pusztá kénye végett // kívül-belől / menekülő élő elől / a legutolsó menedéket.” – mondta ki például a szentenciát Gyömrői Editről, sőt, indulatosan megbélyegző szavakkal aposztrofálta őt: „Te rongy, aki szeretni gyáva vagy”. Sza-

⁸¹ NÉMETH Andor, *József Attila*. In *Uő., József Attiláról*. Bp., Gondolat, 1989. 26.

⁸² VATAI László, *Szabadság és kultúra*. In *Kortársak*, III. 1987–1988.

⁸³ A riport (sz.) szignóval jelent meg. A Népszava-cikk szerzője jelöletlen. In *Kortársak*, III. 1887–1889., 1890.

vainak kétségkívül volt fogantatja. Salamon László 1938 januárjában épp az utóbb említett verset idézve hátrította a pusztulása miatti felelősség egy hányadát a költemény műzsájára: „A sok nyomor, amit a költő elviselt, a sok betegség, ami testét fiatalon törte meg – szerelmi életében s talán éppen szomorú utolsó szerelmében bosszulta meg végzetesen magát; a Nő s hozzá méltatlan nő volt az a sziklaszirt, melyen keserősége sajkája összetört.”⁸⁴ (Utolsó szerelmén a szerző nem Flórát, hanem a Gyömrőihez írott versek ihletőjét érti). Szinte egy időben e szemrehányás megfogalmazásával Bak Róbert a Szép Szóban, minden további vádaskodást elhárítandó, leszögezi: „Itt szeretnék válaszolni arra az önként adódó kérdésre, hogy nem ebbe a »szerelem«-be betegedett-e meg. Amit ma a schizophreniáról tudunk, az nem támogatja ezt a feltevést.”⁸⁵

A bűnbakképzés nem is Gyömrői Edit ellenében indult meg, hanem az ellen a nő ellen, aki hat évig volt a költő élettársa, de aki ellen nem íródtak a fentiekhez hasonló indulatú versek (igaz, ezzel ellentétes hangulatúak sem): Szántó Juditot kapta el „az örvény árja”. Remenyik Zsigmond említett cikkében a költő barátait és ellenfeleit egyaránt átokkal sújta, magamagát sem kímélve. A cikknek a Szép Szóban közölt változatában azonban egyetlenegy olyan személy van, akire konkrétan ujjal mutat rá, s ez Szántó Judit: „A nő, aki hosszú éveken át rombolta nagy költőtársunk öntudatát, kicsinyítette hitét, aki őt nyilvánosság előtt és maga előtt is sokszor megalázta, legyen magtalan, kódorogjon uccákon a festéktől megkopott hajjal, vagy megkopaszodva, ocsmány szájából kihullott fogakkal, szavának eddig is képes hitelét végleg elveszítve, kifolyt két gonosz szemével.”⁸⁶

A Remenyiktől idézett passzus ékesszólóan mutatja, hogy a vádlottak kiszermelése során a bűnbakkereső szerepet kisajátító személyek, az áldozatnak történő igazságszolgáltatás ürügyén nemegyszer személyes számláikat is kiegyenlítik. Az évekkel korábbra visszamenő személyes konfliktusra, amely Remenyik és Szántó Judit között kirobbant, Tasi József világított rá.⁸⁷ Arra is felhívta a figyelmet, hogy az író 1935-ben *Költő és a valóság* címmel megjelent regényében, amely egyik negatív központi figuráját József Attiláról másolta, Szántó Juditot is „kiszerveztette”, meghozza hasonlóan sértő felhangokkal, mint a fenti idézetben: „Nem jó asszony és engem semmibe sem vesz. Juci a neve” – mondja a költő alteregója. A *Szerelmes verset írok, de nem a feleségemhez* és a *Mérget iszik a feleségem, de nem pusztul bele* fejezetcímek pedig az Óda születésére és Szántó Judit ezt követő öngyilkossági kísérletére céloznak.⁸⁸ A Szép Szó-beli átok ennek a támadássorozatnak új fejleménye volt, csak hogy a költőtárs öntudata rombolásának vádjá itt már a szárszói tragédia egyik mozgatórugójaként lett beállítva, s ennek révén Szántó Judit is felsorakozott a bűnbakok közé.

Kiemelése a költő haláláért lelki furdalást érzők tömegéből olyannyira átlátszó, bűnökkel való megterhelésének mértéke olyannyira túlzó volt, hogy a volt élettárs írástudó barátaiban kiváltotta a bűnbak-szerepből való feloldozás, a vád alóli felmentés műveleteit. Ilyen manőverek egyik bűnbak esetében sem hiányzanak, s ha célul nem is mindig a teljes abszolúciót tűzik ki, legalább jelentősen igyekeznek enyhíteni a vád súlyát. Babits vagy Horger esetében a bűnbakká nyilvánítás jutott döntő túlsúlyra, s a konfliktus tárgyilagossabb, árnyaltabb megvizsgálására elég

⁸⁴ S. I. [SALAMON László], *A halálra gázolt költő tragikus halálára*. In *Kortársak*, II. 1054.

⁸⁵ BAK Róbert, *József Attila betegsége*. In *Kortársak*, II. 1017.

⁸⁶ REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*. In *Kortársak*, II. 974.

⁸⁷ TASI József, *József Attila és a Korunk*. Magyar Könyvszemle, 1977. 2. sz. 146.

⁸⁸ Uo. 147.

későn és meglehetősen csöndesen került sor. Előfordul azonban, hogy a tetemrehívás aktusa egyszeri vagy igen korlátozott körre terjed ki, s a bűnbakképzést inkább fonákjáról, a mentegézési stratégia felől vehetjük szemügyre. Ezt láttuk fentebb Bak Róbert elhárító gesztusában, amellyel a vádat Gyömrői fejről mintegy előre igyekezett távol tartani. Ezt tapasztalhatjuk sokkal kiterjedtebben azokban az írásokban, amelyekben Szántó Judit pártfogói Remenyik támadása ellen hadakoztak.

Wallesz Jenő a koronatanú pozíciójából nyilatkozik, mint olyan valaki, aki autentikusan fel tudja mérni a szerepet, amelyet Szántó Judit a költő életében játszott, s meg tudja ítélni Remenyik támadásának igazságtartalmát, „melynek út-szeliségét – olvassuk *A megátkozott asszony* című cikkben – csak az író igazságtalansága múlja felül.” „A vádlott ártatlan – folytatja alább – a vádat nem is a tehetetlen düh, nem is fékezhetetlen felháborodás kovácsolta, hanem az alantas hiúság”, hogy a szerző ilyen hérosztratoszi módon jusson nagyobb fokú ismertséghez. Wallesz meglehetősen pontossággal leírja az áldozatképzés gépezetét, olyan ember szemével, aki az ártatlan áldozat oldalán áll: „S hogy a katasztrófa még borzalmasabb formát kapjon, keresnek valakit, aki ellen megkonstruálhatják a legaliasabb gyilkosság vádját. Aztán megkövezik az asszonyt, de nem az igazság, hanem kicsinyes érdekek szolgálatában.”⁸⁹

Ez az írás fontos következtetések levonására ad alkalmat. Az egyik az, hogy a bűnbakkeresés nagyon gyakran nem áll meg az első lépésnél, hanem láncreakció-szerűen újabb és újabb áldozatokat szedhet. Az első bűnbak kijelölése vagy az első áldozat ismertté válása drámai szituációt teremt, amelyben lehetetlen higgadtan, megfontoltan mérlegelni bűnöket, hibákat, mulasztásokat, erényeket. Polari-zálódnak a szerepek. Ha a vádak alól tisztázni akarunk valakit, akkor szükség-keppen idealizálnunk, érdemeit túloznunk kell. Ez történt Szántó Judittal is. Remenyik igazságtalan támadása folytán sokak szemében ő is áldozattá vált, s mint ilyen, részt kapott abból a kíméletből, eszményítésből, amelyben az első áldozat, József Attila részesült: „a megátkozott asszony térdelve küszött fel az elefánt-csonttoronyba és ott a költő számára a Baumgarten-alapítvány egy-két morzsájá-ért könyörgött... Pokoli vállalkozás volt odaállni Babics [sic!] Mihály elé...”⁹⁰ A feszültségek eme erőterében a költő és élettársa tényleges kapcsolatát, a közöttük meglévő konfliktusokat, amelyek miatt – többek között – egy ideig külön költöz-tek, majd 1936-ban végleges elhatározással szakítottak, jótékony homály fedte.

Ugyanakkor a vád visszaháramlott a vádoló egyénre, akinek akcióját a védők – mint láttuk – alacsonyrendű motívumokból eredeztették, s a költőhöz való kap-csolatát visszamenőleg kárhoztatandónak ítélték. Wallesz Jenő cikkében csak az előbbire találunk példát. Remenyik leleplezésére Szántó Judit ragadtatja magát egy 1938 márciusában vele készült riportban: „megboldogult Attila életében re-gényt írt, amelyben Attilát és engem gúnyol ki! »A költő és a valóság« a regény címe. Ugyanaz, mint a »Szép Szó«-beli cikkéé. Csakhogy akkor Attila ellen írt, most meg – szerinte – melléte!” A sértett asszony nem elégszik meg Remenyik bűnének, József Attila regény-beli kifigurázásának felelevenítésével. A költő reak-cióját is felidézi, amellyel a szatirikus regényt fogadta: „a regény megjelenése után Attila nem barátkozott azután vele, néha váltottak csak pár szót... Attila zsebre-vágta Remenyik úr derék írásművét, nem vonta felelősségre érte.”⁹¹

⁸⁹ WALLSZ Jenő, *A megátkozott asszony*. In *Kortársak*, II. 1032–1034. Az idézetek helye: 1033.

⁹⁰ Uo. 1034.

⁹¹ József Attila özvegye felel Remenyik Zsigmond cáfolatára. In *Kortársak*, II. 1108.

Az egész „kínos botrány”, ahogyan az egyik írás az esetet minősíti,⁹² az általunk kirajzolt mederben folyik le. A *Feltűnő éles harc a költő asszonya körül* című írás ismerteti a Remenyik–Wallesz pengeváltást, teljes mértékben az utóbbi és így természetesen Szántó Judit mellett foglalva állást.⁹³ Arató Tibor, a sértett egyik barátja a botrány említése nélkül a költőért hozott asszonyi áldozat nagyságát ecseteli, s kettejük kapcsolatának szoros voltát hangsúlyozza *Élet a síneken* című írásában.⁹⁴ Szántó Judit azonban nem érte be ennyivel, s egy véletlen találkozás alkalmával, az 1938. februári nevezetes zeneakadémiai József Attila emlékest után személyes elégtételt is vett Remenyiken nyilvános helyen, amelyet az író szeretett volna eltussolni. Az ellenpárt és maga Szántó Judit azonban nem engedték, s így a sajtóban meglehetősen erős visszhangja támadt a Remenyik és „a költő özvegye” közötti botránynak.⁹⁵

A sérelem emléke a forradalmi munkásmozgalomban tevékenykedő értelmiségiek körében nem halványul el egyhamar. Sándor Pál *Az igazi József Attila* című brosrájában 1940-ben például epés megjegyzést tesz „egyesekekre”, akik épp „azt gyalázzák és átkozzák, akinek a költő rövid, de tanulságos és mindenekfölött jellemző életében a legtöbbet köszönheti”.⁹⁶ Ugyanebben a szellemben célzott a nevezetes konfliktusra 1942-ben Lukács Imre: „támadták röviddel a költő halála után azt a nőt, aki a legnagyobb megpróbáltatások idején, a legszörnyűbb esztendőkhöz hűségesen kitartott a költő mellett s akinek József Attila rövid életében a legtöbbet köszönhetette; benne tudták a költő rossz szellemét, aki mindenkinél inkább hozzásegítette József Attilát, hogy megmaradjon osztály mellett.”⁹⁷ A népi demokrácia évtizedeiben ez az utóbbi formula ideológiai és személyi okokból megszilárdult, s Szántó Juditnak 1945-től mindhalálig fontos szerep jutott a nagy költő örökségének továbbvitelében, s természetesen felelősség terheli őt az ötvenes és kisebb részben a hatvanas évek József Attila-képében kimutatható torzulásokért is. A Szép Szóhoz tartozó intellektuelek köre határozott ellenszenvet tanúsított iránta. Ellenszenvüknek hangot is adtak. Elsősorban azt vetették a szemére – tegyük hozzá: nem alaptalanul –, hogy intellektuálisan nem tudott a költő méltó társa lenni. De sohasem ragadtatták el magukat annyira, mint Remenyik, hogy megtegyék őt a költő összeomlásában részes bűnbakok egyikének.

A bűnbakképzés a költő utolsó szerelme, Flóra körül is megindult, de ennek viszonylag kevés írásos nyoma maradt. Tekintettel arra, hogy Flóra Illyés Gyulának, József Attila ifjúkori barátjának, későbbi (irodalmi téren is) sikeres riválisának a felesége lett, valamint arra, hogy a fiatal lány a két költő közötti, 1937-ben lezajlott ún. „költői párbaj” titkos tárgya volt,⁹⁸ az ő tetemrehívása szorosan összekapcsolódott az Illyés elleni vádemeléssel. Maga Illyés Gyuláné számol be emlékiratában azokról a szűnni nem akaró vádakról, amelyek férjét, a győztes szerelmi riválist József Attila gyilkosaként aposztrofálták, s azokról az ismert és ismeretlen szemé-

⁹² Kínos botrány József Attila özvegye és Remenyik Zsigmond között. In *Kortársak*, II. 1102–1104.

⁹³ In *Kortársak*, II. 1035–1036.

⁹⁴ ARATÓ TIBOR, *Élet a síneken*. In *Kortársak*, II. 1059–1061.

⁹⁵ Kínos botrány József Attila özvegye és Remenyik Zsigmond között; „Kínos botrány József Attila »elátkozott asszonya« és Remenyik Zsigmond között”. József Attila özvegye felel Remenyik Zsigmond cáfolatára. In *Kortársak*, II. 1102–1104., 1105., 1106–1109. Volt-e „botrány” József Attila körül? *Esti Kurir*, 1938. márc. 13. 9.

⁹⁶ In *Kortársak*, II. 1340.

⁹⁷ LUKÁCS IMRE, „A költő hasztalan vonít”. In *Kortársak*, III. 1810.

⁹⁸ Illyés Gyula és József Attila izgalmas költői párbaja. In *Kortársak*, I. 494–495. ILLYÉS Gyuláné, *József Attila utolsó hónapjáról*. Bp., Szépirodalmi, 1987. 116–117.

lyekről, akik őt is, az Illyéshez pártolt szerelmest – úgymond – „gyűlölettel övezték”.⁹⁹ Kapcsolatukat, majd házasságkötésüket eme erős negatív visszhang miatt is igyekeztek mind kevésbé publikussá tenni. A szárszói tragédia nagyobb és tartósabban sötét árnyékot vetett későbbi magánéletükre, mint eleinte sejtették volna.

A strindbergi indulatú bírálatból valamennyi még Vágó Mártának, a költő ifjúkori nagy szerelmének és környezetének is kijutott, a „jómódú leánynak”, akit „osztálya elragadott” a költőtől, aki miatt – mint a *Curriculum vitae* erre utalást tesz – a fiatalembert „neuraszténia gravisszal” szanatóriumba utalták. A kisebb-nagyobb női bűnbakokra József Attila mint áldozat körül nemcsak külön-külön, hanem együttesen is érdemes egy pillantást vetnünk. A férfit körülvevő nőalakok két pólus közötti skálán helyezhetők el. Az egyik pólus köré azokat a nőket rendezhetjük, akik a férfi áldozatai, a másik köré pedig azokat, akik negatív szerepet töltenek be életében. A „mama”, a két nővér, Vágó Márta, Szántó Judit, Gyömrői Edit, Kozmutza Flóra egyaránt ambivalens nőalakok. Egyaránt rendelkeznek világos és sötét aspektussal. A világos aspektusról, a költőt segítő, gyógyító, róla gondoskodó, őt inspiráló szerepükről itt nem kell szólnunk. Sötét aspektusukat tekintve viszont egyikük sem tekinthető József Attila áldozatának. Egyes írások alkalomadtán azt vetik szemükre, hogy nem tették meg azt, amit a költő elvárt volna tőlük, vagy ha igen, akkor nem vagy nem eléggé jól tették kötelességüket, s így valamilyen mértékben hozzájárultak a szárszói tragédiához.

Pszichoanalitikusok, mecénások és illegális kommunisták a vádlottak padján

A József Attila öngyilkosságában felelősnek találtatott személyeknek még három olyan kategóriáját ismerjük, amelyekről az eddigieknél nem kisebb részletességgel kellene szólnunk. Kimerítő tárgyalásuk azonban szétfeszítené egyetlen folyóiratpublikáció kereteit. Rendszeres elemzésükre ezért önálló közleményben kerítünk sort. A teljesség kedvéért röviden mégis utalnunk kell rájuk. Az első ilyen csoportot a költő pszichoanalitikusai, s általánosabban kezelőorvosai képezik. „A semmirevaló analitikusok, ezek a kibicléltű kíváncsiskodók és alamuszi tudákosok, akiknek nagy része van barátunk eszméletének megbomlasztásában, vesszék el maguk is eszméletüket, rostokoljanak üres kanapék előtt, és haszonleső munkásságuk maradjon eredménytelen.” Az idézet Remenyik Zsigmond már többször idézett, a bűnbakképzés szempontjából példaszerű írásából származik.¹⁰⁰

Az ellenséges gesztus hamar követőkre talált. A terapeuták is kedvelt célpontjaivá váltak azoknak, akik felelősöket kerestek a költő egészségi állapotának végleges leromlásáért. Remenyik átka megfogant, mert mind a korabeli szélsőjobboldal, mind a fordulat éve után győztes rendszer, amely ellenségként kezelte a pszichoanalitikus társadalmat, a költő három ismert terapeutáját megrontói, tévútra vezetői között tartotta számon. Amikor 1979-ben, majd 1982-ben Bókay Antal és szerzőtársai, Jádi Ferenc és Stark András a költőnek lelkibeteggé stigmatizálását tették vizsgálat tárgyává,¹⁰¹ az évtizedekkel korábbi szenvedéllyel lobbant föl a vita az analitikusoknak a költő megbetegedésében és gyógyításában játszott sze-

⁹⁹ ILLYÉS Gyuláné, *József Attila utolsó hónapjairól*. Bp., Szépirodalmi, 1987. 8., 90., 118., 133., 140.

¹⁰⁰ REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*. In *Kortársak*, II. 940.

¹⁰¹ STARK András–BÓKAY Antal, *„Köztetek lettem bolond”*. Valóság, 1979. 5. sz. BÓKAY Antal–JÁDI Ferenc–STARK András, *„Köztetek lettem én bolond...”*, Bp., Magvető, 1982. 117–184.

repéről, jelezve, hogy az indulatok ezen a neuralgikus ponton még mindig nem tompultak.¹⁰²

Semmi sem bizonyítja ékesszólóbban a bűnbakkeresési folyamatnak a benne résztvevők szándékától való függetlenedését, a tetemrehívottak körének szeszélyes irányokban történő bővülését, mint a Szép Szó munkatársainak, szűkebb közönségének, a költő szellemi környezetének felelősségre vonása. Ez az értelmi-ségi közeg a bűnbakkeresés kezdeményezői közé tartozott, de egy következő stádiumban már ők sem érezhették magukat biztonságban a járványszerűen terjedő tetemrehívó furortól. „De miért keresik bennünk a bűnbakot tragikus sorsáért?” – vág vissza az Összetartás cikkírója, „a jajgató baloldálnak”.¹⁰³ „Mecenásnak lenni nem lehet valami veszedelmes mulatság, ha azt olvasom a költőnkről, hogy az utolsó két hónap alatt mindennap kávéét ebédelt és kávéét vacsorált” – irányítja a célzógömböt egy másik szerző Hatvány Bertalanra és Lajosra, s általában a költő támogatóira.¹⁰⁴ Ugyanezt teszi Gábor Andor Moszkvából, amikor a Herz Henriknek a *Medvetánc* és a *Nagyon fáj* kötetek megjelenését lehetővé tevő anyagi segítségét megköszönő *Tréfás sorok a költő egy jótevőjéhez* címmel közzétett, a kritikai kiadásban *Herz Henrik Óméltsóságának* címen szereplő, a *Nagyon fáj* egyik példányába beírt alkalmi verset kommentálja: „S akkor még törnünk kell a fejünket, hogy József Attila mért törette szét a fejét egy tehervonattal, illetőleg honnan támadt benne az az örület, amely utóbb az öngyilkosságba kergette?”¹⁰⁵

Hiábavalónak bizonyult Ignotus Pál erőlyes tiltakozása,¹⁰⁶ innen már csak egy lépés volt a költő Szép Szó-beli legszorosabb munkatársainak vád alá helyezése mind a szélsőjobb, mind a szélsőbal irányából. Leghálásabb céltáblának Fejtő Ferenc bizonyult. A szélsőjobb felől zsidó származása, s korai emigrációja, a szélsőbal felől pedig „renegátsága”, azaz a kommunistákkal való szakítása és a szociáldemokráciához való „lecsatlakozása” miatt. Féja Géza József Jolán életrajzi munkájára hivatkozva a költő nyomorgását is Fejtő anyagi előnyben részesítésével okolja meg: „Ez a folyóirat zászlónak, pajzsának és ürügynek használta a nyomorgó költőt, de a szerkesztői honoráriumot, József Jolán szerint F. F.-nek adta nyilván fajvédő alapon. Mecenása, a többszörös milliomos háromhavi szanatóriumi gyógykezelés után félig sem gyógyult állapotban télen hozatta ki a szanatóriumból s küldte Balatonszárszóra nyomorgó testvéreikhez, egy elhagyott, nem fűthető penzióba.”¹⁰⁷ A vád később, más megfogalmazásban Bányai László *Négy-szemközt József Attilával* című könyvébe is belekerült. Fejtő 1944-ben franciaországi emigrációjából igyekezett tisztázni magát a vádak alól.¹⁰⁸

A szélsőbaloldaltól érkező vádakban Fejtő úgy szerepelt, mint József Attila Luciferje, aki ördögi módon hatalmába kerítve a költőt, a szociáldemokrácia fertőjébe csalta őt. Mivel a hivatalos forgatókönyvnek a tragédiához szüksége volt egy intrikusra, sem Fejtő védekezéseinek, sem Ignotus Pál védő, pártfogó szándékú emlékezésének nem volt fogantaja.¹⁰⁹ Csak a legutóbbi időkben talált nyitott

¹⁰² SZÓKE György, *József Attila, Dr. Bűnbak Róbert és a „stigma”*. Kortárs, 1983. 7. sz. 1166–1168. GYERTYÁN Ervin, *A Goffman-hivők és József Attila*. In Uő., „Tisztán meglátni csúcsainkat”. Bp., Kossuth, 1985. 197–221.

¹⁰³ A költő halála – jobbról nézve. In *Kortársak*, I. 669.

¹⁰⁴ A költő sorsa. In *Kortársak*, I. 661.

¹⁰⁵ GÁBOR Andor, *Ige jutányos áron*. In *Kortársak*, II. 1221.

¹⁰⁶ IGNOTUS Pál, *Hehyreigazítás*. In *Kortársak*, I. 680–682.

¹⁰⁷ FÉJA Géza, *József Attila élete*. In *Kortársak*, II. 1266.

¹⁰⁸ FEJTŐ Ferenc, *Mi az igazság József Attila és a Szép Szó kapcsolata körül?* In *Kortársak*, III. 1979–1981.

¹⁰⁹ IGNOTUS Pál, *Csiperkőzsa*. Bp., Múzsák, 1989. 172–173.

fülekre az a verzió, hogy éppen fordítva történt: József Attila volt az, aki Fejtőt „elvitte” Mónus Illéshez, a Szociáldemokrata Párt akkori egyik vezetőjéhez.¹¹⁰ A háború éveiben szinte törvényszerű volt, hogy a mecénások és a Szép Szó elleni vádaskodás ne maradjon korlátozott érvényű, hanem faji, politikai és ideológiai alapon kiterjedjen a zsidóságra és a liberalizmusra is. Ennek legtermészetesebb módja az volt, hogy a vádemelők a kiválasztott bűnbakok „faji” származását, vallását, világnézeti és politikai meggyőződését firtatták, s a költővel szembeni kártékonynak ítélt magatartásukat annak a közösségnek a tulajdonságaiból eredeztették, amelyhez biológiailag vagy szellemileg tartozónak tekintették őket. „Szegény József Attila végül egy politikai dugárut csempészetű idegen-intellektuel csoport védőszárnyai alá szorult s nem utolsó sorban ez a kényszerű szellemi frigy volt az oka teljes meghasonlásának” – írja ugyancsak Féja egy másik cikkében.¹¹¹ Később, Révaiék számára ugyanezen köröket nem zsidóságuk, hanem burzuj mivoltuk tette alkalmassá a bűnbak szerepére.

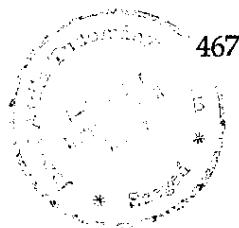
A bűnbakkeresés járványa azonban nem kímélte a hatalma teljében lévő kommunista kulturális-politikai közeget sem. Az a közismert, évtizedekig folyó vita, amely azt kívánta tisztázni, milyen szerepe volt József Attila sorsának és gondolkodásának alakulásában, egyén és párt viszonyának történetében a moszkvai emigráció vádjainak, a Pákozdy-kritikának, az illegális körök és a költő konfliktusainak, valamint különösen a vitának az a fejezete, amely azt feszegette, kizárta-e a párt József Attilát vagy sem, igen nagy mértékben ehhez a jelenségkörhöz sorolható. E témának itt azonban csak jelzésére szorítkozhatunk.

A bűnbakok száma ezzel még messze nem merül ki. A sorból csak azokat a típusokat emeltük ki, amelyek – a sajtóban olvasható közlemények tanúsága szerint – intenzíven és tartósan foglalkoztatták a közvéleményt. Ugyanilyen joggal más személyekre és csoportokra is ráirányíthatnánk a reflektort. Így például Illyés Gyulára, a folyóiratszerkesztőségekre, a közömbös olvasókra, akik nem vásárolták a *Nagyon fáj* kötetet, a kritikusokra: például Németh Lászlóra, a költőt perbe fogó, kötetét elkobzásra ítéelő hivatalos szervekre, a legközelebbi hozzátartozókra stb. A feláldoztatás esetében mindig egyetlen vagy néhány személy áll szemben az életükre, biztonságukra törő tömeggel. Hogy az ellenséges tömeg homogeneitását az áldozat sorsáért később a felelősséget megállapító vádlók hogyan bontják meg, hogyan választják ki a „Feszítsd meg!”-et kiáltó közösség képviselőit, legalkalmasabb személyeket vagy csoportokat, az nem csupán belső, szerves okokkal magyarázható, hanem – mint több példán is szemléltettük, külső, a dolog lényegéhez képest véletlen, történeti körülmények függvénye is.

A bűnbakkeresés kétségkívül társadalmi betegség tünet. Azt jelzi, hogy a közösség valami súlyos válságon ment keresztül, valamilyen fontos életfunkciójában komoly zavar állt be. Ha egy nemzet intellektuális rétege nem ismeri föl és nem ismeri el idejében, hogy egyik tagja kiemelkedő jelentőségű szellemi teljesítményt ért el, s ha ezt a személyt közönyösen sorsára hagyja, akkor ez a jelzés sürgősen kiküszöbölendő működési anomáliára utal, s a gyógyuláshoz a szégyen, az önvád keserű orvossága elkerülhetetlen. A betegségről árulkodó tünet maga is a betegséghez tartozik. Ebben az értelemben a bűnbakkeresés a József Attila-tisztelet kialakulásának szükségszerű velejárója volt.

¹¹⁰ AGÁRDI Péter, *József Attila és Mónus Illés*. In Uő., *Kortársunk, Mónus Illés*. Bp., Gondolat, 1992. 53–79.

¹¹¹ FÉJA Géza, *Évforduló*. In *Kortársak*, III. 1776.

LE CHOIX DES BOUCS-ÉMISSAIRES DANS LA RÉCEPTION DE L'ŒUVRE D'ATTILA JÓZSEF

Le terme « bouc-émissaire » s'est généralisé dans la civilisation européenne d'après un rite archaïque décrit dans l'Ancien Testament. Cependant, une crise profonde, une catastrophe qui frappe telle ou telle société, un événement enormal, scandaleux, survenu dans la vie de tel ou tel pays, ville, tribu, suscite pratiquement les mêmes réactions dans n'importe quel peuple du Globe. Les membres des communautés en question rejettent les remords collectifs qui les hantent, sur quelques individus ou groupements choisis à tort ou à raison. Ce sont eux que la majorité stigmatise, punit ou excommunie, afin de détourner les maux, d'expier les puissances célestes ou démoniaques.

Le suicide du poète Attila József, commis à l'âge de 32 ans a provoqué, à partir du décembre 1937 des remords de conscience collectifs dans la société hongroise, et cela a déclenché les mécanismes de la poursuite des boucs-émissaires. Le travail présent passe en revue les personnes, les communautés jugées par l'opinion publique pour responsables dans le processus menant au suicide du poète. En présentant ces individus, groupes ou établissements, l'auteur analyse la logique, les démarches de la formation des boucs-émissaires. Il énumère les accusations portées contre Mihály Babits et la Fondation Baumgarten, met en balance la responsabilité d'Antal Horger qui a éloigné le poète de l'Université de Szeged, fait connaître les cas des « boucs »-émissaires féminins et finalement le texte résume l'épreuve de la confrontation que les psychanalystes, les mécènes, les membres du comité de la rédaction de la revue « Szép Szó », les dirigeants du PC illégal ont dû subir. L'étude fait partie des travaux traitant les problèmes du culte littéraire.

Petőfi *Dalaim* című költeményének két szlovák fordítása

Petőfi Sándor műveit szlovákra a 19. század hatvanas éveiben kezdték fordítani. Első tolmácsolója Viliam Pauliny-Tóth (1826–1877) szlovák költő, prózaíró és közéleti személyiség volt. Pauliny-Tóth 1861-ben a Budán megjelenő Černokňaník (Garabonciás) című politikai élcslapban adta közre a *Dalaim* című költeményt *Piesne moje* cím alatt, amelynek kézírata már 1854-ben elkészült.

A *Dalaim* második szlovák fordítása Pavol Országh Hviezdoslav (1849–1921) költő, drámaíró és műfordító munkája. A művet *Moje piesne* címen 1903-ban jelentette meg a Slovenské pohľady (Szlovák Szemle) című irodalmi havilapban.

A két műfordítás keletkezése között csaknem fél évszázad telt el. Ez idő alatt a szlovák verselésben alapvető változások mentek végbe. A két fordítás összevetése a két sajátos fordítói módszernek nemcsak a bemutatását teszi lehetővé, hanem a korabeli szlovák költészet és műfordítás állapotától, fejlődési szakaszától való determináltságukat is.

A *Dalaim* egyike a legkedveltebb Petőfi költeményeknek. Megtalálható a költő műveiből készült csaknem mindegyik válogatásban. Maga a szerző is gyakran szavalta. Már érett költőként 1846 tavaszán írta. A mű hat versszakból áll, amelyek mindegyikét hat tízszótagos verssor alkotja aabbcc rímkeplettel. A strófák utolsó két verssora egy variabilis főnévi metaforával refrént alkot a hatodik verssor kezdetén.

A lírai hős érzelmileg eltérő hangulatú gondolatok és képzetek folyamatában éli át legtipikusabb lírai állapotait, feltárja keletkezésük körülményeit, okait és tömören jellemzi verseinek eszmei-művészi jellegét. A hat versszak mindegyike egy-egy lírai állapot költői megjelenítése. Ezek: a célnélküli merengés, a gondtalan ábrándozás, a szerelmi öröm és bánat, a bor okozta mámor, a népek rabsága miatt érzett fájdalom és a felháborodás, amelyet a költőben a leigázottak közömbössége vált ki saját sorsuk iránt. A szabadság témájának felvetése a költemény kicsengése szempontjából legfontosabb ponton, az utolsó versszakban utal arra a kiemelt helyre, amelyet a szabadság eszméje foglal el Petőfi értékrendjében.

A költemény eredetileg ütemhangsúlyos verselésű (Szerdahelyi István terminusával élve). A verssorok tízszótagosak, a dierézis rendszeresen a negyedik szótag után következik és a verssort két intonációs egységre tagolja. A hatszótagos egység kétfajta ütempárra, a 4/2-re, illetve a 3/3-ra tagolódik. Példának az első strófa első és harmadik versét idézem:

' x x x x // ' x x x x / ' x x
El-me-ren-gek gon-dol-kod-va gyak-ran

' x x x x // ' x x x / ' x x x
Át-re-pü-lök hosz-szá-ban ha-zá-mon

Amint látjuk, az ütemhangsúly kivétel nélkül üteméli, azaz az ütem első szótagjára esik.

E ritmusképlet átültetését a szlovák variánsba két tényező teszi lehetővé. Egyrészt, mind a magyar, mind a szlovák kötött hangsúlyú nyelv, amelyekben a főhangsúly mindig a szó első szótagjára esik. Másrészt, a szlovák verselésben is megvan és a romantika korában túlsúlyban volt a szótagszámláló, szillabikus versrendszer. Ebben, csakúgy mint a magyarban, az ütem olyan kötött szótagszámú szövegegység, amelynek határait szünetek (sorkezdetek, sorvégek, illetve sormetszetek) jelzik, s amelynek az ütem élén álló szótagja hangsúlyos kell hogy legyen, a többi szótag hangsúlyértéke viszont a vers szempontjából irreleváns.

A szlovák ütemhangsúlyos verselés legelterjedtebb formája a felező tizenkettes volt. A tizenkét szótagos verssorban a hatodik szótag után dierézis következik, amely a verssort két egyenlő félsorra tagolja. A verssor ritmusát a két félsor ritmikus intonációja hozza létre. További jellemzői: egyenlő szótagszámú verssorok, a metrikai alaprajz variabilitása, a versfelező dierézis, a szöveg következetes tagolása párrimes sorpárookra, a verssor és a mondat tagoltságának párhuzamossága.

A felező tizenkettesnek a korabeli szlovák verselésben való elterjedtségével magyarázható a tény, hogy Pauliny-Tóth ezt a sorfajta választotta a *Dalaim* ritmusának szlovák transzponálásához is. Azonban fordításában a félsorok ritmusát nem az ütemhangsúly, hanem daktilikus, illetve trochaikus verslábak teremtik meg. Amíg tehát Petőfi versének intonációját enyhén hullámnzó dallamosság jellemzi, amelyet a hangok és hangcsoportok elrendezése is támogat, Pauliny-Tóth fordításának ritmusa szaggatottabb. Keletkezésekor a szlovák verselésben ugyan már meghonosodott a szillabikus versrendszer, azonban még hatott a klasszicizmus időmértékes, illetve szillabotónikus rendszere is. Az eredmény két ritmusstruktúra ötvözete volt, ami azonban nem felel meg az eredeti szöveg ritmusának, zeneiségének, hangulatának:

$\acute{x} \ x \ x / \acute{x} \ x \ x // \acute{x} \ x \ x / \acute{x} \ x \ x$
 Ne-raz sa v myš-lien-kach za-no-rím pre-pas-ti

$\acute{x} \ x \ x / \acute{x} \ x \ x // \acute{x} \ x \ x / \acute{x} \ x \ x$
 Hned' zas ta vy-le-tím nad hviezd-ne v-ši-ny

Nem ez az egyetlen eltérés az eredeti szöveg és fordítása között. Pauliny-Tóth módosításokat eszközöl a vers struktúrájának minden szintjén. Nemcsak a verssor szótagszámát, és ritmusképletét, hanem rímképletét is megváltoztatta. A magyar szöveg párrimeit a versszak első négy sorában keresztrímekkel helyettesítette, csak a refrénben őrizte meg a párrimet (ababcc).

Petőfi szövegére jellemző a nyelvi-stilisztikai és stílusbeli eszközök egyszerűsége. Így például az eredeti szöveg refrénjében rendszeresen ismétlődik a „lel-kem” szubsztantívum, mint dalainak forrása. Pauliny-Tóth a lelkem szót variálja, helyenként „hárfával”, illetve „húrokkal” helyettesíti. A kifejezőeszközök változatossága a fordításban így lényegesen nagyobb, mint az eredeti szövegben. Ez a stílusmódosulások egyik oka.

Pauliny-Tóth fordítói módszerének másik jellegzetes vonása a költői stílus expresszivitásának és képszerűségének növelése. Például az első versszak kezdete Petőfinél így hangzik: „Elmerengek gondolkodva gyakran / S nem tudom hogy mi gondolatom van...” A fordító az invariáns absztrakt kifejezéseit képszerű kifejezésekkel helyettesíti, amivel felerősíti a szöveg stílárius hatását. „Neraz sa v myšlienkach zanorím prepasti / Hned' zas ta vyletím nad hviezdne všiny...”

(Szószerinti fordításban: „Nemegyszer elmerülök a gondolatok szakadékában / Azután felroppenek a csillagok fölé...”)

Ez a szövegmódosítás csak kezdetét jelenti annak a folyamatnak, melynek során a fordító az eredeti versszak harmadik és negyedik sorát („Átrepülök hossz- szában hazámon, / Át a földön, az egész világon”) teljesen eltérő tartalmú és értelmű szöveggel helyettesíti: „Myslím na osudy smutné drahej vlasti, / Často i na mojho itia osud hrav...” (Szószerinti fordításban: „A drága haza szomorú sorsára gondolkodok, / Gyakran meg arra, mint játszik velem a sors...”)

Ezt a fordítói önkényességet azonban bizonyos mértékben lehetővé teszi a költemény ötödik versszaka, amelyben Petőfi a leigázott nemzetek sorsáról szól. Mivel azonban Pauliny-Tóth „megelőlegezi” az ötödik versszak tartalmát, megbontja Petőfi költeményének mesterien fölépített kompozícióját, gondolatmenetét és érzelmi feszültségének görbéjét.

Az eredeti szövegben az érzelmi feszültség csak az ötödik strófában kezd érezhetően növekedni, amikor a lírai hős rádöbben saját vidám, gondtalan élete és a leigázott nemzetek sorsa közötti éles ellentétre. Az érzelmi feszültség a hatodik versszakban, a lírai hős felháborodásában tetőzik, amelyet a leigázottak saját sorsuk iránti közömbössége vált ki a hősből. Váratlan érzelmi kitörése erős visszhangra talál az olvasóban. Pauliny-Tóth viszont ezt a hatást lefokozza, mivel az érzelmi feszültséget megosztja az első és az utolsó versszak között.

Pauliny-Tóth a költemény eszmei mondanivalóját is módosítja. Az eredeti szöveg és fordítása között lényeges jelentéseltolódást okoz a költemény egyik kulcsszavának, a „nemzetnek” értelmezése. Petőfi az ötödik versszak második verssorában metonímiaként többes számban használja: „Nemzeteknek keze van bilincsb- ben”. Másodszor a hatodik versszak első verssorában mint metafora fordul elő a fogalom: „szolgaságnak népe”. E szót most már a „nemzetek” szó háttérben értelmezzük és mint a „nemzetek” szó szinonimáját fogjuk fel.

A fordításban ez a jelentésteremtő folyamat ellenkező irányban valósul meg. Pauliny-Tóth az ötödik versszak második verssorában a népéről szól, amelynek keze bilincsb- ben van (Ludu mōjho ruky v ťakej sů reťazi”), majd a negyedik vers- sorban ismét a népét említi, amelynek bilincsei szomorúan csörögnek („Tak smut- ne hrkoců mōjho lůdu svāzy”). A „nemzet” szubsztantívum először csak a ható- dik versszak első verssorában fordul elő. („Avšak prečo trpí národ jho otroctva.” Szó szerinti fordításban: Miért tűri a nemzet a rabszolgaságot), amelyet most már a kétszer elhangzott „nép” szó háttérben értelmezzünk. Ezen kívül a főnevet, amelyet Petőfi többes számban használ („nemzetek”), Pauliny-Tóth egyes szám- ban fordítja. Ezzel Petőfi szabadságeszményét, amelyet a költő, mint legmagasabb társadalmi értéket, minden nemzet jogaként fog fel, a fordító leszűkítve, csupán saját nemzetére vonatkoztatja.

Ez a néhány példa, amelyeket tovább gyarapíthatnánk, bizonyítja, hogy Pau- liny-Tóth nagyon szabadon kezelte az eredeti szöveget. Módosította Petőfi mon- danivalóját, képrendszerét, stílusát, verselési módját, ritmusát, rímképletét stb. Fordítása nem az eredeti mű hű tolmácsolása, hanem a saját eszmei és művészi koncepciójának megvalósítása.

A *Dalaim* átültetésének Pauliny-Tóth-féle módszerével szöges ellentétben áll Pa- vol Ország Hviezdoslav fordítói módszere. Az eredmény: nagymértékű jelentés- és kifejezésbeli ekvivalencia a szöveg minden szintjén, valamint magasfokú össz- hang a hűség és a szépség követelménye között. Közrejátszottak ebben Hviezdo- slav több évtizedes költői és gazdag fordítói tapasztalatai is. Hviezdoslav mester-

ségbeli tudását dicséri a mód, ahogyan Petőfi szövegének ritmikai tulajdonságait transzformálta a fordításában. Ő az eredetihez hasonló tízszótagos verssort kreált, amelynek ritmusa, intonációja és dallama maximálisan megközelíti az eredetiét.

A dierézis két aszimmetrikus ütemegységre tagolja a verssort, az első négy, a második hat szótagból áll. Az eredeti és a fordítás hasonló ritmusát az első versszak első két során mutatom be:

$\acute{x} \ x \ x \ x // \acute{x} \ x \ x \ x / \acute{x} \ x$
 El-me-ren-gek gon-dol-kod-va gyak-ran

$\acute{x} \ x \ x \ x // \acute{x} \ x \ x \ x / \acute{x} \ x$
 S nem tu-dom hogy mi gon-do-la-tom van

$\acute{x} \ x \ x \ x // \acute{x} \ x \ x \ x / \acute{x} \ x$
 Roz-mš-la-júc vše sa po-za-bu-dám

$\acute{x} \ x \ x \ x // \acute{x} \ x \ x \ x / \acute{x} \ x$
 A-ni ne-viem čo za mš-lien-ku mám

Az eredeti és a fordítás közti különbség abban áll, hogy amíg Petőfi a dierézis után a szavak szótagszáma szerint a 4/2-es és 3/3-as ütempároost variálja, Hviezdoslav 4/2-es ütemet használ ott is, ahol az eredetiben 3/3-as áll. Amikor azonban a célnyelv megengedi, igyekszik a magyar szavakat azonos szótagszámú szavakra lefordítani. A szóhatárok egybeesése az eredetiben és tolmácsolásában szintén hozzájárul a versritmus megőrzéséhez. Hviezdoslav betartja a költemény strófaszerkezetét, rímképletét és tartja magát Petőfi nemesen egyszerű stílusához.

Az ekvivalenciára való törekvés ugyancsak észlelhető a jelentés szintjén is. Analogikus az eredeti költemény és a fordítás eszmei és érzelmi fölépítése. A lírai hős magánéletének mozzanatait Hviezdoslav tolmácsolásában szintén az ötödik versszakban váltja fel a kor központi társadalmi problémája – a feudális rendszer megdöntésének szükségessége. Itt is az utolsó versszakban összponstosul a költemény forradalmi mondanivalója, és itt éri el a mű érzelmi feszültsége a csúcspontot. Hviezdoslav a „nemzetek” szubsztantívumot többes számban fordítja, így az eredeti és fordítás eszmei mondanivalójának kicsengése azonos marad.

Hviezdoslav Petőfi-fordítása érett gondolkodó, nagytehetségű költő és tapasztalt műfordító munkájának gyümölcse. Hviezdoslav elkötelezett híve volt a társadalmi igazságosságnak és a nemzetek egyenjogúságának, ami megkönnyítette számára Petőfi eszmei mondanivalójának és érzésvilágának maradéktalan visszaadását. A verseselés mesterfogásainak tökéletes ismerete pedig lehetővé tette az eredeti mű jelentésbeli és stílusbeli tulajdonságainak transzponálását a műfordítás szövegébe.

A *Dalaim* című vers két szlovák fordítása közti értékkülönbség azonban csak részben tudható be a művészi tehetség és a költői, illetve fordítói felkészültség eltérő szintjének. Ehhez nem kis mértékben hozzájárult a századforduló szlovák költészetének fejlettebb színvonala, a nyelvi, stílusbeli és költői eszközök, valamint a fordítói koncepciók és módszerek gazdagodása az eltelt fél évszázadban. Ez idő alatt a szlovák költészet és műfordítás olyan fejlődési fokot ért el, ami lehetővé tette az igényes fordítói feladatok sikeres megoldását.

Karol Tomiš
(Bratislava)

Igazítás az *Argumentum és prolóógus a régi magyar drámában* című dolgozatomhoz (ItK 1995. 586–595.)

A posta és az *RMDE* Kardos Tibor-féle első kötetének ördöge ismét tréfát űzött velem. Az ItK-nak megküldött második korrektúra útközben elakadt, úgyhogy a cikkemhez utólag csatolt korrekciókat a szerkesztőség már nem vehette figyelembe. Tehát:

Tanulmányomban az *RMDE* alapján közöltem Bornemisza *Elektrájának* „szerkezetét” (*i. m.* 590.). A kritikai kiadást komolyan véve leírtam, hogy a szereplőfelsorolás utáni prológust előbb az argumentum követi, s csak ezután kezdődik el a dráma tulajdonképpeni szövege. Ennek kapcsán arról értekeztem, hogy amennyiben a prológus része az esetleges színpadi előadásnak (márpedig nyilvánvalóan az), része-e vajon ugyanígy az argumentum is. A kritikai kiadás azonban hibás. Az ott közölt sorrend (szereplőfelsorolás, prológus, argumentum, a mű dialógusokra épülő szövege) helyett az eredetiben a sorrend a következő (vö. a Ferenczi Zoltán-féle faksimile kiadással): prológus, szereplőfelsorolás, argumentum, a mű dialógusokra épülő szövege. Tény tehát, hogy a feltétlenül színpadra tervezett prológus és a drámai „szövegtest” közé (talán egyszerű sajtóhibáról van szó) egy olyan szerkezeti elem is „becsúszott” (a szereplőfelsorolás), melyet Bornemisza semmiképpen sem számhatott színpadra. Vajon ugyanilyen technikai hibáról van szó az argumentum esetében is?

Latzkovits Miklós

SZABÓ G. ZOLTÁN

KÖLCSEY VERSEINEK EDDIG ISMERETLEN KÉZIRATAI
AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRBAN*

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára újabb Kölcsey verskéziratokkal gyarapodott (Analekta 11.843), köztük két, eddig ismeretlen német nyelvű fordítással Szemere Pál szonettjeiből, és egy szintén ismeretlen (áthúzott) epigrammával, a Vécsey Miklós báró beiktatására írtak között. Ez a mintegy harminc verset, illetve versrészletet tartalmazó gyűjtemény kiegészíti azt a korábbi (Q. H. 2832), nagyobb kéziratgyűjtést, mely még 1947-ben vásárlás útján került a könyvtárba egy nem azonosítható Szenes Magda nevű személytől. Az újabbakat a Kölcsey-örökös Miskolczy-családtól vásárolták, nagyon valószínű tehát, hogy az első, nagyobb gyűjtemény is közvetve tőlük került 1947-ben a kézirattárba. Hogy ez a két, ma külön nyilvántartott kéziratgyűjtés valamikor összetartozó lehetett, azt legjobban az bizonyítja, hogy több költemény kéziratának hiányzó részei az újabb állományban megtalálhatók. (Például az *Ideál* című költeménynek csak első kilenc versszaka van a Q. H. 2832. sz. állományban, a tizedik szakasz – ugyanazon tintával, írásformával, azonos jellegű papíron – az újabban bekerült versek között található. Ugyanígy *A költő* című vers [*Tiszták, miként...*] kéziratának eddig hiányzó utolsó tizenkét sora vagy a *Minden óráim...* kéziratának második fele [21–48. sor] került elő ebben az újabb gyűjteményben.) Több eddig elveszettnek hitt verskézirat is van az új anyagban, melyek írásváltozata, tintája, papírja stb. azonos a Q. H. 2832 sz. állomány több darabjával. Ezek a következők: *Meghalva fogsz* (Sappho), *Élet* (az utolsó versszak két változatával), *A szenvedő*, *Laurához*, *Rény*, *A földhez*, *Remete*, *Ki búban ül*, *Mi fénylik ott*, *Remény*, *emlékezet*, *Gróf Károlyi Györgynek*, *Epigrammák ifjabb báró Vécsey Miklós úrnak*, *Vad homály kél*, *Intés*, *Éji temetés*, *Paulina emlékkönyvébe*. Külön csoportba sorolhatók azok a költemények, melyek kéziratát (vagy kézirateit) ugyan ismerjük, de az újabban némelyike későbbi tisztázata vagy korábbi változata, ezért figyelemreméltók: *Phantasia*, *A költő* (Két Istenasszony...), *Büszke székedben* (Sappho), *Boldog ember* (Sappho), *Jegyváltó*, *Ábránd*, *Szemere Pálhoz*, *Jennyhez I. II.*, *Zápor*, *Könnycsepp*. Fentieken kívül az új kéziratgyűjtés fordításokat is tartalmaz. Tudjuk, hogy Kölcsey fordított németre, legalábbis a Kazinczynak írt, 1817. június 17-én kelt levelében említi, hogy az *Ábrándot*, a *Schwärmert* maga fordította, s Szemere Páltól került a fordítás Erdélybe, de név nélkül, s erről szerzett tudomást Döbrentei. A német szöveg azonban nem jelent meg, s a kézirat is lappang. Most viszont előkerült Szemere Pál két szonettjének a *Boldog párnak* és a *Himfynek* német fordítása *Das glückliche Paar* és *Himfi* [!] címmel. Mindkettő autográf kézirat.

Új és ismeretlen Kölcsey-vers az *Epigrammák ifjabb báró Vécsey Miklós úrnak*, *Szatmár vármegye főispáni adminisztrátorának beiktatása estvénén* című ciklus V. darabjának (áthúzott) első változata:

*Ez a közlemény Kölcsey Ferenc minden munkáinak az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadása folyamán végzett kutatás terméke.

„Bölcs az Öreg, tüzes a' Fiatal; de te büszke erőben
Férjfi megállsz, érett gond nemesíti tüzed.”

Megjegyzendő, hogy a bevezető, latin nyelvű köszöntőnek is készült egy korai, első változata, melynek pontos szövege majd a kritikai kiadásban lesz olvasható.

Az újonnan fellelt kéziratok egy része tisztázat, nem található bennük eltérés az eddig ismert szövegtől. Más részük olyan változatot tartalmaz, melyet csak Pap Endre közlésében ismerünk, s most alkalmunk van a szövegHITELESSÉG ellenőrzésére. Egyúttal az is valószínűsíthető, hogy ezek a kéziratok azonosak azokkal, melyek alapján Kölcsey Ferenc minden munkáinak első kötetét Pap Endre sajtó alá rendezte. A Fried István által közzétett, Szalay Lászlóhoz írt, 1839. július 7-i levelében¹ ugyanis Pap Endre tételesen tárgyalva a töredékben maradt verseket, az áthúzott, majd új változattal pótoltt versszakokat (melyeket szintén töredéknek tekintett) a VI. szám alatt ír az *Élet* című vers utolsó sorainak két változatáról: „A' Te sírhalomnak bús homálya kezdetű dalnak végső sorait, keresztülhúzva találtam, 's az említett dalban helyébe más strophát igtatva. Ezen töredékek sorába felvehetőnek hiszem.” A legutóbbi kiadásokig ezt a négy sornyi szövegváltozatot Pap Endre nyomán külön töredékként közölték, holott csak egy korábbi versváltozat vége. Ezt most az eredeti kézirattal is bizonyíthatjuk. A VII. szám alatt *A földhez* című költeményről a következőket olvashatjuk: „Ki nem húzva találtam a' versek' nagyobb csomójában. A papiros szélére, mellyen leltem, ez van írva: nem készült el.” A kéziratban ott az autográf rájegyzés: „nem kész elmarad” (valószínűleg az 1832-es *Versék* kötet anyagának összeállításakor került ez a megjegyzés a kéziratra). Ugyanígy több, e levélben említett vers (XIII. *Vad homály kél*, XVIII. *Mi fénylik ott* stb.) kézírata minden valószínűség szerint azonos az újonnan előkerültekkel.

Sokkal érdekesebbek, a Kölcsey-kutatás számára mindenképpen figyelemre-méltóbbak azonban azok a kéziratok, melyek korábbi változatokat vagy félig kész, végleges formát nem kapott verseket tartalmaznak. Eddig a bűnügyi kutatásban bevált módszerrel sikerült az *Ivó* című költemény korai változatát az áthúzásoktól megtisztítva olvashatóvá tenni,² s hasonló módon a *Szép Lenka* első változatát is (kézirat), s a szakirodalomban ismert a *Minden órámm...*, a *Veszteség*, a *Felelet Kazinczy első szonettjére*, az *Ajánlás* és az *Ohajtás* korábbi változatát. Ezek mind tisztázatok. Egy költemény van, a *Zrínyi második éneke*, melynek fogalmazványai is fennmaradtak. Eddig ez volt az egyetlen forrás, melynek alapján Kölcsey versalkotásának technikájára következtethettünk. (A *Mi fénylik ott* kezdetű műnek csak fogalmazványa maradt meg, nem tudjuk, hogy ez a vers mivé válhatott volna.) Az újonnan előkerült kéziratok között több hasonló jellegű fogalmazvány került elő, melyek alapján már óvatos következtetésekre lehet kísérletet tenni Kölcsey alkotói módszereit illetően. Ebből a szempontból különös figyelmet érdemel a *Remény*, *emlékezet*, az *Intés*, az *Éji temetés* és némiképp a *Jennyhez II.* kézírata.

A kezdő Kölcsey Kazinczy költői iskolájába járt, az ő klasszicizáló fegyelme, illetve az ennek megfelelő alkotási mód határozta meg hosszú ideig műveit. Erről elég korán, egy 1808. augusztus 30-án kapott levélben oktatta ki őt az áhítattal

¹ FRIED István, *Kölcsey Ferenc ismeretlen versei*. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1979. 4. sz. 25–36.

² KÖLCSEY Ferenc, „*Mi az élet tűzfolyása?*” Közread. KERÉNYI Ferenc. Bp., 1981. Petőfi Irodalmi Múzeum, 66.

tisztelt Mester. A javítások, törlések jelentőségét bizonyítva egy angol szerzőt idézett, aki szerint:

„Kezdő Irónak abban áll a' legfőbb mestersége,
ha sokat tud törölgetni a' maga írásán.”³

Majd a saját példájára hivatkozva írta: „Nekem úgy látszik, hogy az Angolnak igaza volt, 's ha magamat szabad volna például előhoznom, azt vetném mellé, hogy én legalább e' mesterségbe derekasan belé tanultam, mert egész életemben ezt csinálom. Eljön az idő, édes Öcsém Uram, hízlekedem magamnak vele, hogy Öcsém Uram meglátja Széphalmot, s akkor mutatni fogom, mint törölgetek.”⁴ „Csak akkor van jól valami munka, mikor már jobb nem lehet” – idézte végül mindehhez Pászthory Sándort, a híres jogászt is. Ez a mentalitás Kölcseyben is kialakult, hiszen a tisztázatokban fennmaradt verskéziratainak jelentős részén találhatók kisebb-nagyobb javítások, betoldások. De magáról az alkotás folyamatáról, nehézségeiről Kölcseyt illetően alig tudunk valamit. Voltaképpen csak a némileg (ön)ironikusnak tűnő versre, a *Panaszra* (eredeti címén *Költői panasza*) hivatkozhatunk:

„Jaj nekem, s jaj annak, aki engem
Verset írni búmra megtanított,
Aki fáklját gyűjta képzetimnek,
S lány szívembe fúvallt gerjedelmet,
A kegyetlen!”

Hivatkozhatunk még, a nem tudjuk milyen mértékig, de a végül soha el nem készült, id. Wesselényi Miklós báró halálára írt emlékversre, melyről Kazinczynak 1810. május 6-án kelt levelében számolt be: „Wesselényi halálára tegnap előtt harmadikszor kezdettem írni. Ugy vélem, hogy csak ezzel az utóbbival fogok maradni, mihelytt készen leszek vele, el fogom küldeni Édes Uram Bátyámnak. Én Ráday' manierjában írok, mellynek nehezségét soha úgy, mint most, nem érzettem, bár csak közönséges Reimokkal írjanak is többnyire.”⁵ A Kazinczy köréhez tartozó kortárs költők közül Berzsenyiről tudjuk, hogy nehezen alkotott, legalábbis erről panaszkodott Kazinczynak: „Sok darabjaimmal úgy vesződöm, mint vak Béla azon várával, mellyet a' Ság' tetején akart építeni; a' mit nappal tsinálók, éjjel le romlik. A' legelső ódátam, melly Te hozzád szóll, ismét le rontottam, [...]”⁶ Am a csiszolgatások, javítások gondját (nem tudjuk, milyen mértékű volt ez nála) szívesen megosztotta Kazinczyval, legalábbis erre utal két elküldendő versével kapcsolatos megjegyzése: „El küldöm azokat néked mihelyt időm lesz a' le tisztázásra, hogy azokat lásd és meggyalul, minek előtte sajtó alá kerülnének.”⁷

A nem túlságosan határozott Szemere Pál alkotói gondjairól annyit tudunk, amennyit erről Kazinczynak ír, s az inkább az önbizalom hiányáról árulkodik: „Osttán én nem érzem magamban azt a' lebendige Füllét, mint Lessing mondja a' Dramaturgiájának végén magáról. A' Pfeffel' Recensense három osztályt tett a' Poeták között. Az első, kik magoktól mutathatnak szépet és nagyot, a' második

³ Kazinczy levele Kölcseynek, 1808. aug. 19. *KazLev* VI/36.

⁴ Uo.

⁵ *KazLev* VII/435.

⁶ Berzsenyi levele Kazinczynak 1809. nov. 25. *KazLev* VII/87.

⁷ Uo.

osztálybeliek azok, kik Példák és Theoria után képzik magokat, az utólsók a 'kik Dichterlingek. Én temérdek munkával tudok csak keveset is producálni, 's midőn ezt vallom, nem pirúlok, mert a'ki ezt érzi magában, lehet reménye, hogy a' második osztályban *valamikor* helyet foglaland.'"⁸ Később is azzal az indokkal utasítja vissza Kazinczy kérését az id. Wesselényi Miklós halálára írandó költeményre vonatkozóan, hogy „Szörnyű munkába kerül énnekem egy darab időtől oltá minden műv. Úgy vagyok, mint a rossz *dajkák* kezében rossz testálláshoz szokott gyermek, midőn Tánczmester' kezére jut. A'mit jól csinálnék, az is affectalt és feszes.”⁹ De ha végül mégis elkészül tőle valami, újabb kételyek gyötrik, melyekre csak Széphalomtól vár feloldást. Így történt *A boldog pár* című szonettjével is (melyet – már tudjuk – Kölcsey fordított németre). Ezt a következő megjegyzések kíséretében küldte el Kazinczynak: „Van e ezen Sonettben Gefühl? Van e Phantasie? Mellyik szót, mellyik phrasist kívánná Édes Uram Bátyám másképen? És miképen? Ha ezen kérdéseimre Édes Uram Bátyám felelni méltóztatik, úgy elhiszem, hogy a' Sonett Széphalmon javallást nyert, javallást annyiban hogy legalább méltó arra hogy *megjobbításék*, 's ez Szemerének elég.”¹⁰ Tehát a végső forma, a csiszolások eredménye, a tökély, melyre vágyott, csak a Mester áldásával, illetve jóváhagyásával volt elérhető.

Tudjuk, hogy kapcsolatuk kezdetén Kölcsey is Kazinczytól várta a megerősítés, a hitelesítés döntő szavát,¹¹ s nemcsak egy versre, hanem volt amikor egész költői mivoltára vonatkozóan is.¹² Kazinczyval való kapcsolatára nem az irodalmi barátság, hanem inkább a mester-tanítvány viszony volt jellemző.¹³ Ez a viszony Kölcsey szemében később megváltozott, a tanítvány szinte észrevétlenül partnerré vált. 1814 után már nem küldött verseket Széphalomra (az utolsó kettőt is inkább levélbetétként, tájékoztatás gyanánt, mintsem véleménykérés céljából), s 1817 júniusa, az ún. lasztóci levelek megírását követően személyes kapcsolatuk is lazább lett, s hosszabb hallgatás után – ha nem is a régi intenzitással – de 1825–1831-től (néhány levél tanúsága szerint) mégis folytatódott.¹⁴ Ám az eltávolodás, a saját költői út, az önállás ellenére/mellett úgy látszik megmaradt a Kazinczy által bepótlált műgond szelleme. Legalábbis a kéziratokon a tisztázás utáni gyakori javítások erre utalnak. Ez azonban az alkotásnak (Kazinczy felfogásának megfelelő) talán soha le nem záruló, végső szakasza. Keveset tudunk, mert kevés adatunk volt rá, az alkotás kezdeti szakaszáról, az első kidolgozásról, hiszen Kölcsey korai fogalmazványait (feltehetően az első tisztázát után) gondosan megsemmisítette. Ezért különösen becsesek az újonnan előkerült kéziratok. Ezek a költői alkotófo-

⁸ Szemere levele Kazinczynak, 1810. január 18. *KazLev* VII/209.

⁹ Szemere levele Kazinczynak, 1810. máj. 6. *KazLev* VII/436.

¹⁰ Szemere levele Kazinczynak 1812. júl. 15. *KazLev* X/39.

¹¹ „Én legnagyobb szerencsém közt számlálom, hogy Sonettom a' Tekintetes Ur kedvét meg nyerhette, hibáim' felfedeztetésén csak örülök, [...]” (Kölcsey levele Kazinczynak 1809. jún. 3. *KazLev* VI/402.)

¹² „Ha valaki nékem azt mondaná, »hagyj fel a poëssissal«, nem írnék többet a' javasló trucczára Racinként.” (Kölcsey levele Kazinczynak, 1808. aug. 31. *KazLev* VI/62.)

¹³ Kazinczy szerepéről és tekintélyéről l. még a Toldy és Kazinczy kapcsolatát tárgyaló tanulmányt: DAVIDHÁZI Péter, „Iszonyodnám enmagam előtt”. Holmi, 1995. 4. 513–525.; 5. 350–365.

¹⁴ 1825. május 18-án küldött Kölcsey hosszú hallgatás után levelet Kazinczynak (BUSA Margit, *Kazinczy Ferenc levelezésének számlálásáról*. ItK 1992. 515.), 1831. februári akadémiai ülésen találkoztak ismét, egy fedél alatt laktak Bártfayéknál (*KazLev* XXI/474.), s közösen írtak levelet Szemere Pálnak (*KazLev* XXI/466–467.), majd ezt a találkozást több Kazinczy-levél követte.

lyamat olyan állapotát dokumentálják, milyenre a *Zrínyi második énekének* kéziratán kívül eddig nem volt adatunk.

A fennmaradt vázlatok, fogalmazványok mindegyikénél felismerhető közös jellemző az első sor, sorok vagy szakasz, a „felütés”, a kiindulás (viszonylagos) kidolgozottsága, majd egy vázlat- vagy gondolatmenetszerű, néha sietős kézzel papírra vetett versszerkezet (*Mi fénylik ott... Remény, emlékezet, Zrínyi második éneke I–III.*), esetleg kész vers (*A szenvedő, Intés*), ahol a végleges változatig jelzők, szavak, szószerkezetek, sorok, szakaszok keletkeznek, alakulnak, cserélődnek, de már többé-kevésbé az alkotás első, döntő pillanatában létrejött struktúrájának megfelelően. Ennek az alkotói folyamatnak első szakaszában megrekedt állapotot rögzíti a *Mi fénylik ott...* kézírata, s legteljesebben ezt a folyamatot a *Zrínyi második énekének* kézírata dokumentálja.¹⁵ Ennél az utóbbinál az első sor a következő fokokozatokon keresztül alakult, kapta a végső formáját:

1. Te lássd meg Isten szép hazámat!
2. Te lássd meg Isten szenvedő hazámat,
3. Te lássd meg, ó Sors, szenvedő hazámat.

Az újonnan előkerült kéziratok között a *Remény, emlékezet* című költeményé viszont jó példa arra a köztes állapotra, mikor a strukturálisan szinte kész versből csak néhány szó, szószerkezet, sor vagy egy szakasz hiányzik, de ez a töredékes forma implikálja már a végleges változatot:

1. Éltünk rögzös határain Két Genius vezet, 'S ha felleg — jain,
Nyújt mindegyik kezét — De bár tekint biztatva rád, Vigasztalást egyik sem ad Remény 's emlékezet. —
2. Emlékezet — — — — mult jó után epeszt, Mult kinban újlag senyveszt
3. Kéklő lepelben messze jár Előtted a' Remény; Magához int, de meg nem vár, Tovább tovább lengvén, 'S míg lepkeszárnyát kergeted Lezúg híjában életed, 'S állasz pályád' szélén.
4. Jelenvaló.

Ha megnézzük a befejezett, véglegessé vált szöveget, ez igazolni látszik előbbi feltevésünket:

„Éltünk' rögzös határain
Két Génus vezet,
'S felleg borúlván útain
Nyújt mindegyik kezét;
De bár tekint biztatva rád,
Vigasztalást egyik sem ad:
Remény 's Emlékezet.

¹⁵ SZAUDER Mária, Kölcsey Ferenc: *Zrínyi második éneke*. ItK 1981. 102–105. (több helyütt pontatlan olvasattal).

Emlékezet lebegtetí
 Szárnyát a' múlt felett,
 'S bús képzetekben rengetí
 Borongó kebeled'.
 Múlt kedv után titkon epeszt,
 Múlt kín között ismét senyveszt,
 'S lelkedre hoz telet.

Kéklő lepelben messze jár
 Előtted a' Remény;
 Magához int, de meg nem vár
 Tovább tovább lengvén.
 'S míg lepkeszárnyát kergeted
 Lezúg hijában életed,
 'S állasz pályád' szélén.

Roszat ne félj, 's ne kívánj jót
 Múlt és jövő közül;
 Öleld-meg a' jelenvalót,
 Melly játszik és örül.
 'S bár ködbe néha burkozik,
 De színe gyorsan változik,
 Ajkán mosolygás ül."

Valószínű, hogy az első sor vagy szakasz, az indítás elfogadható formába hozásának kényszere erős lehetett, annyira, hogy anélkül a folytatás sem sikerült, legalábbis erre utal *A szenvedő* kézírata, ahol kétszeri próbálkozás, változat után született meg a végleges szöveg, majd utána kevés törléssel a teljes vers:

<Szelid halom, Te zöl>
 <Szelíd halom, 's te zöldellő berek [?]>
 <Te csergedő víz fáimnak alkonyában;>
 Szelid halom, 's te zöldellő berek,
 'S Te csergedő víz fáim' alkonyában,
 <Aranykorom'> [f.í.: Aranykorom'] hol éltem hajdanában,
 Ah, lelkem ismét <..... szendereg>

Szelid halom, 's te zöldellő berek,
 'S Te csergedő víz tölgyeim' alkonyában,
 <'S> Szent ál<om> [f.í.: mokat] <mellyek> [f.í.: holl]
 éltem hajdanában,
 <Ah, lelkem ismét ..... szendereg[?]>¹⁶

¹⁶ A < > zárójelben az áthúzott, olvashatatlaná tett szavak, sorok találhatók, a [ ] zárójelben a szövegtörésre vonatkozó megjegyzések vannak, itt: fölé írva.

E kísérletek alatt olvasható a végső variáns, melyből itt csak az első versszakot idézzük:

„Szelíd halom, 's te zöldellő berek,
Te csergedő víz tölgyeim' alkonyában,
Aranykor, mellynek éltem' hajdanában,
Szent álom, müllyet Érosz szendereg!”

Érdemes lenne esetenként az alkotás következő (azon) szakaszát is megvizsgálni, mely az első, többnyire vázlatos formától a javításokon, törléseken, kiegészítéseken keresztül a végleges változathoz vezet, de ezuttal csak az alkotófolyamat egy általánosabbnak látszó sajátosságára szeretnénk volna felhívni a figyelmet.

A többi kézirat szövegváltozatainak elemzése (melyre a készülő kritikai kiadás anyaga bőven nyújt lehetőséget) valószínűleg nem fogja megváltoztatni, legfeljebb árnyalni azt a képet, melyet Kölcsey alkotói módszeréről feltételeztünk. Az talán e rövid ismertetés után mindenképpen bizonyítottnak látszik, hogy ez az újonnan fellelt kéziratgyűttes többet jelent, mint pusztán az eddig ismert versszövegek pontosabb, megbízhatóbb kézirati fedezetét.

SZAKÁLY FERENC-DÁVID GÉZA

ÚJABB ADALÉK TINÓDI SEBESTYÉN TÖRTÉNETÍRÓI HITELEHEZ

Hajdar bin Abdullah tímár-birtoka

Tinódi Sebestyén 1554-ben az alábbi „szándéknyilatkozattal” bocsátotta útjára *Cronica* címmel összegyűjtött verselményeit: „én aszt meggondolván és látván, ez szegín Magyarorszában mely csuda veszödelmes hadak kezdenek lennie: ezöknek megírására, hogy ki lenne végemléközet, senkit sem hallhaték. Mi ezök[et] meggondolván, és uramnak, barátaimnak erre való intésöket gyakorta hallván: kénszorítottém enmagamat ez szegín eszömmel ezöknek gondviselésére foglalom, és ez egynéhány istóriát megírnom, öszveszednöm és az közösségnek kiadnom, ki lenne az több krónikák között végemléközet, kinek munkájába sokat fárattam, futostam, tudakosztam, sokat es költöttem.”¹ A hasonló célzattal írott munkák előszavában szinte kötelezően szereplő toposzt kevés krónikásnak sikerült oly gazdag valós tartalommal megtöltenie, mint Tinódinak. Műve már a közel-kortárs krónikások és történetírók részéről is elismerésben részesült, hiszen mi másnak foghatnók fel, mint elismerésnek, hogy a nála összehasonlíthatatlanul iskolázottabb és szélesebb látókörű Forgách Ferenc az 1540 és 1552 közti évek szinte valamennyi hadtörténeti információját Tinódiból merítette, s e részhez kritikus természetű fivére, Forgách Simon – 1569 és 1582 között bányavidéki főkapitány, valamennyi jelentősebb hadi és politikai mozgalom és tárgyalás részese – sem tartotta szükségesnek megjegyzéseket fűzni.²

Azok az irodalomtörténészek és történészek, akik az utóbbi bő száz évben tüzetesen foglalkoztak Tinódi hitelességének kérdésével, valamennyien arra a megállapításra jutottak, hogy az általa előadottak – közelebről: a személyek, a dátumok, a benne elbeszélte események stb. – túlnyomórészt megfelelnek a más forrásokból kihüvelyezhető képnek. A hálás utókor különösen azt értékelte, hogy – jöllehet bizonyos: információinak java része szóbeli közléseken alapul – részletezései pontosabbak, mint azon krónikás-utódaiéi, akiknek, hivataluknál fogva, valóban módjuk volt (vagy lehetett volna) bepillantani elsőrendű fontosságú állami és katonai iratokba.³

Tinódi hitelességének ellenőrzésében ezen gazdag előzmények után is új fejezetet nyitottak Sugár István minuciózus egri vártörténeti kutatásai, amelyek a kivételesen nagy számban ránk maradt várleltárakat, azok mellékleteit, a várszámadásokat, egyéb elszámolásokat és előterjesztéseket stb. vették minden korábbinál tüzetesebb vizsgálat alá. Csupa olyan forrást tehát, amelyekből látszatra oktalanság volna irodalomtörténetileg is hasznosítható adalékokat remélni. Kivé-

¹ TINÓDI Sebestyén, *Krónika*. Sajtó alá rendezte SUGÁR István. A bevezetőt SZAKÁLY Ferenc írta. Bp., 1984. 89. (Bibliotheca Historica)

² Ghymesí Forgách Ferenc nagyváradi püspök *Magyar históriája, 1540–1572*. Forgách Simon és Istvánffy Miklós jegyzéseikkel együtt. Közli MAJER FidéL. Bevezette TOLDY Ferenc. Pest, 1866. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores XVI.) Vö.: ACSÁDY Ignác, *Tinódi Sebestyén*. Budapesti Szemle, 97. évf. 1899. 266. sz. 207–210.

³ Ezt kivált ACSÁDY hangsúlyozta (i. h.).

ve talán Tinódi Eger vár viadaljáról való énekét (VI. ének) és az Egri históriának summáját (VII.), hozzátéve még bizonyos értelemben a Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből címűt (XX.), amelyekben, de kivált az elsőben a szerző valósággal tobzódik a nevekben és az apró mozzanatok leírásában.⁴ Sugár István eredményei adták az ötletet, hogy a korábban már fakszimilében is közzétett *Cronicát*⁵ modernizált helyesírással megkíséreljük a mai olvasóhoz is közelebb hozni. A sajtó alá rendezést teljes egészében Sugár István végezte, s nemigen volt hozzátenni való az egri énekek általa készített értelmező jegyzeteihez sem. Szakály Ferenc, a bevezetés megírásán túl a többi ének jegyzetelését egészítette ki. Az újabb „felül”-vizsgálat végeredménye természetesen nem lehetett más, mint annak a régi felismerésnek minden korábbinál behatóbb és részletesebb megerősítése, hogy Tinódi krónikája „igaz történelem – versben és énekekben elbeszélve”.⁶

A fentiek alapján aligha lehet kétséges, hogy a Tinódi által feldolgozott témákkal kapcsolatban előkerült minden újabb elbeszélő vagy levéltári forrás tartalmazhat olyan elemet, amely alátámasztja vagy – nyilván ez fog ritkábban előfordulni – kikezdi énekei hitelét. Úgy is fogalmazhatnók, hogy valamennyi ilyen forráshely újabb és újabb kihívás a Tinódi-kutatás számára, s mivel forráskiadásunk az elmúlt évtizedekben rohamos fejlődésen ment keresztül, és lendülete az utóbbi, sanyarú esztendőkből sem tört meg, nyilvánvalóan záros határidő elteltével ismételten szükségessé válik a *Cronica* átvizsgálása. Tisztában vagyunk persze azszal, hogy a más, fontosabb feladatokkal agyonterhelt irodalomtörténet- és történetírás nem tarthatja állandóan felszínen ezt a lényegében rég lezárt kérdést. Most azonban olyan őrzőhelyről bukkant elő – akár perdöntőnek is mondható – forrás, hogy nem állhattuk meg az összevetést külön tanulmányban elvégezni és közreadni. Márcsak azért sem, mert a kikezdhethetetlen hitélű megerősítés az egyik olyan énekhez – *Verbőczi Imreknek Kászon hadával kozári mezőn viadalja* (XVIII. ének) – kapcsolódik, amely eddig egyedüli forrása volt az egyébként csak Tinódi által elbeszélte 1542. évi eseménynek, s általában is olyan évből való s olyan vidékről hoz híreket, amelyekre nem éppen a forrásbőség jellemző.

Az a felismerés, hogy a török elbeszélő források jól felhasználhatók a magyar krónikák hézagainak kitöltésére, illetve ellenőrzésére, régi keletű és számtalanszor

⁴ Eger városfalainak és kapuinak története. Az egri múzeum évkönyve (Annales Musei Agriensis) 6. évf. 1968. 177–204. (A továbbiakban EMÉ.); Az egri vár postája a XVI. században. EMÉ, 7. évf. 1969. 213–234. (Újraközölve: Hadtörténelmi Közlemények, 1982.); Az egri vár kémei és fegyverei a várszámadások és leltárak tükrében (1549–1562). EMÉ, 13. évf. 1975. 101–124.; Sebészborbélyok és sebesültek az egri vár 1552. évi ostromában. EMÉ, 16. évf. 1977. 93–102.; utóbb Eger város első négy urbárium (1475–77, 1551, 1557, 1567). In Agria, 23. évf. 1987. 473–493., különösen 477–481. (Annales Musei Agriensis); Az egri vár gazdálkodási rendszere (1548–1563). Agria, 25–26. évf. 1989–1990. 421–444.; Miként jutott az egri püspökök vára Habsburg Ferdinánd kezére? Agria, 27–28. évf. 1991–1992. 181–206.; Az egri vár gazdasági adminisztrációs és katonai szervezete. Agria, 29–30. évf. 1993–1994. 67–103.; Az egri vár 1552. évi ostromának sebesülte, halottai és sebészborbélyai. In Archivum. Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. Szerk. BÁN Péter, Á. VARGA László. Eger, 1993. 189–222.; Bornemisza Gergely deák élete. Eger, 1984. (Studia Agriensia 4.); Az egri vár építőanyagainak beszerzési helyei 1548–1564. In Végoár és környezet. Szerk. PETERCSÁK Tivadar és PETŐ Ernő. Eger, 1985. 175–182. (Studia Agriensia 15.) stb.; Összefoglalóan: Eger vár és viadala. Bp., 1971.

⁵ VARJAS Béla gondozásában, BÓTA László tanulmányával. Bp., 1959. (Bibliotheca Hungarica Antiqua II.)

⁶ SUGÁR István 1982 utáni eredményein (I. a 4. jegyzetben) túlmenően leginkább a XIII. énekhez („Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról”) és a XVII. énekhez („Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról”) várhatók hasznos adalékok az alábbi friss(ebb) forráskiadványokból: SZTÁRAI Mihály, História Perényi Ferenc kiszabadulásáról – Perényi Péter élete és halála. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta TÉGLÁSSY Imre. Bp., 1985. (Magyar ritkaságok) és Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi BESSENYEI József. Bp., 1994.

bizonyítást nyert.⁷ E sorok írói közül Szakály Ferenc e folyóirat hasábjain mutatott be egy példát arra vonatkozóan, hogy még a török adóösszeírások is hasznosíthatók bizonyos vitás irodalom- vagy művelődéstörténeti kérdések eldöntésénél.⁸ Azt azonban ezen előzmények után sem hittük volna, hogy egy 16. századi magyar vers – történetesen Tinódié – párhuzamát éppen egy olyan török nyilvántartásban fedezzük fel, amely a javadalmak kiutalását rögzíti. Ezen, *rúznámcsénak* nevezett, tartományonként vezetett, több száz oldalas lajstromokban az érdemesülteknek kiosztott jövedelemforrások felsorolása után röviden összefoglalták (bemásolták?) annak az előterjesztésnek (török műszóval *tezkerének*) a tartalmát, amelyet az ügyben illetékes beglerbég a szultánnak küldött. A Magyarországról eddig ismertté vált *tezkerék* nemigen mentek túl azon az általánosságon, hogy a birtokadományra javasolt személy valamely összezapásban kiűntette magát.⁹ A jelen esetben nyilván a friss hódítások (nevezetesen a Délkelet-Dunántúl megszállása) felett érzett öröm magyarázza, hogy a mohácsi bég által kezdeményezett, majd a budai pasa kancelláriáján végleges formába öntött javaslat olyannyira elért a bevett gyakorlattól, s hogy azt az Isztambulban naprakészen tartott 1541–42. évi, számunkra más vonatkozásokban is igen értékes adatokat őrző¹⁰ főkönyvbe is bejegyezték, majd az illető, mára elveszett kiutalási okmányába (*berátjába*) bizonyára szintén beletették. A szóban forgó iratban a török–Habsburg (magyar) küzdelem egésze szempontjából elhanyagolható epizód részleteire tértek ki, elképesztő véletlen folytán pontosan arra a párviadalra, amelyet Tinódi is szükségesnek érzett szépen kikerekíteni említett énekében.

A lelet feletti örömünket tovább fokozza, hogy a Verbőczy Imrehnek Kászon hádával... *viadalja* hitelét eddig csupán az támogatta, hogy a benne szereplő tizenhárom név szerint említett személy (az alábbi három főtiszt mellett három magyar és hét török) közül kettőről bizonyítható, kettőről pedig joggal feltehető: a jelzett időpontban – ami egyébként külön fejtörést okoz¹¹ – valóban a Tinódi által mondott helyen tartózkodott. Werbőczyvel kapcsolatban – bár éppen a minap derült ki róla, hogy 1542-ben megfordult Csehországban is¹² – ez nem szorul bizonyításra, de jól ismerjük a két megnevezett béget: Kászimot és Murádot is.

Az előbbi életrajza éppen most készült el,¹³ az utóbbi pedig – korábban Hűszrev boszniai bég embere (*vojvodája*¹⁴ vagy *kethüdjája*¹⁵) – 1537-ben Klissza, majd 1541. október 18-ától Pozsega szandzsákbégje lett.¹⁶

⁷ KÁLDY-NAGY Gyula, *A török hódoltság elbeszélő és okleveles kütfőiről*. Századok, 106. évf. 1972. 642–652. (A továbbiakban SZ.)

⁸ *A házaságrul való dícsíret (1841) szerzője: Tatár Benedek (A török adóösszeírások művelődéstörténeti forrásértékéről)*. IJK 1982. 183–185.

⁹ VELICS Antal–KAMMERER Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Bp., 1886–1890. I. 349–372., 385–398.; II. 560–605., 607–632., 633–653.; DÁVID Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Bp., 1982. 29., 31., 79–81.

¹⁰ DÁVID Géza, *A budai beglerbégek jövedelnei és birtokai a 16. században*. Keletkutatás, 1991/1. 49–51. (A továbbiakban: Kk.)

¹¹ Ugyan az utolsó versszakban Tinódi világosan megmondja, hogy a „viadal volt negyven és két esztendőben” (179. sor), ez azonban nem a párviadalra, hanem a ráckozári mezőn lezajlott ütközetre vonatkozik. (Ennek időpontjához I. SZAKÁLY Ferenc, *Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég*. Kk 1995/1. 25.). Ezzel szemben az énekben ismertetett párviadal inkább 1541 őszére datálendő, hiszen az alább közlendő rúznámcsé-bejegyzést kiváltó *tezkere* 1542 kora tavaszán kelt, márpedig télen nem szoktak párviadalokat rendezni.

¹² SZAKÁLY F., *Az első dunántúli szandzsák*, i. m. 37–52.

¹³ DÁVID Géza, *Kászim vojvoda, bég és pasa*. Kk 1995/2.

¹⁴ *Török történetirők*. I–II. Fordította THURY József. Bp., 1893–1896. I. 98–99. és 99/1. jegyzet.

¹⁵ *Török történetirők*, i. m. II. 383.

¹⁶ Basbakanlık Osmanlı Arşivi (Istanbul), Maliye 3445^{a-b}. (A továbbiakban BOA.) (A mű valódi szerzője Matrakcsi NASZUH.)

Murád bég Tinódinál csupán úgy kerül szóba, mint akinek az énekben elbeszélte események idején követe érkezett Kászon meg nem nevezett „székvárosába”, valószínűleg Szekszárdra:

„Követe vala akkort Murat béknek,
Szönyegökön vitézők leültetének,
Az ő módgyok szerint igen örvendének.” (50–52. sor)

Egy datálatlan, de valószínűleg 1544-ben készült felmérés szerint¹⁷ ő továbbra is Pozsega szandzsákbégje volt; 1000 beslia, valamint 5000 gyalogos és lovas élén őrizte a Dráva–Száva közti török végeket.

A csoportos párviadal, amelynek szerencsés kimenetelén a törökök „igen örvendének”, Tinódi előadása szerint így esett:

„Ő magában Kászon azon bosszonkodik,
Hogy Verbőczi Imre véle tusakodik,
Oly gyakor csatákkal véle ellenkodik,
Őtet elvesztené, azon igyeközik.

Bajviadalt kére minap ez úrifitül,
Bizon el sem mülék jámbor szolgáitül,
Sárközi Gábriel-, Budaházi Jánostül,
Az többivel öszve az Muti Istvántül.

Ezön lón öröme vitéz Verbőczinek,
Hogy bajviadalban jól cselekedének,
Döbröközben vígan ők el-bémenének,
Az jámbor vitézők hírt, nevet vevének.

Sok vérök hullatván, terekek jutának,
Kik bajviadalban sebeket vallának,
Kászon béknek ők mind csak fejet hajtának,
Néki megbeszélék rendit viadalnak.

Tön nagy tisztösségöt mind az vitézőknek,
Követe ott vala akkor Murat béknek,
Szönyegökön vitézők leültetének,
Az ő módgyok szerint igen örvendének.

Ha jó kedve juta vitéz Kászon béknek,
Ajándékot ada bajvívó hőseknek,
Bárson subát, ezör oszporát ada Recsefnek,
Hatvan forint érő szablyát ada ez vitéznek.

¹⁷ Österreichische Staatsarchiv (Wien), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Turcica Fasc. 5. Konv. 6(1544) ff. 4–5. (A továbbiakban ÖStA HHStA.)

Im az Kara Hajdárnak ada egy aranyas bársonyt,
Kétezör oszporát, egy ezüst sisakot,
Terek Péternék ötszáz oszporát, öt sing jó skarlátot,
Kikkel egyöttembe minden barátságot.” (33–60. sor)

A három „bajvívó hős” (55–59. sor) közül Redzsebről és Terek Péterről – aki neve szerint pribék lehetett¹⁸ – semmit sem tudunk, mint ahogy az említett előterjesztés felbukkanásáig nem sokat hallottunk a harmadikról, Kara Hajdáról sem. Alapjában véve nem lenne mondanivalónk a Werbőczy környezetéből felsorolt három vitézről – Budaházi Jánosról, Muti Istvánról és Sárközi Gáborról – sem (39–40. sor). Hacsak azt nem vesszük, hogy Tolna megye Kapos menti járásának 1543. évi dikális összeírásában találunk mind Muti, mind pedig Sárközi nevű kisbirtokos nemes családot. (Múti János harmadmagával birtokolta Tahot, ám mindössze 3 „szegény” alattvalója volt, Sárközi Márton viszont egyedüli ura volt a 4 portával, 3 „szegénnyel” és 7 pusztatelekkel összeírt Inokának.)¹⁹ Márpedig Werbőczy lovasairól, saját állításuk alapján tudjuk, hogy túlnyomórészt a török támadások által sújtott környékbeli nemességből verbuválódtak.²⁰ Budaházi nevű birtokost sem Tolna megyében, sem Baranya megyében nem találtunk,²¹ létezését azonban megerősíti a sokat emlegetett kiutalás, amelynek teljes szövege itt következik ([ ]-ben a szöveg megértése érdekében elengedhetetlenül szükséges fordítói kiegészítések, betűvel jelölt jegyzetben a szöveg kritikus pontjaira vonatkozó megjegyzések, magyarázatok olvashatók):

[a bejegyzés fölött:] „négyezerre parancsoltatott
Uzicsei náhije” a Szendrői szandzsákban
Hajdar bin Abdullah tímárja Radín zimmi tahvjljáról^b, aki meghalt
[Három falu, az első 1516, a második 2200, a harmadik 1400 akcse]
Összesen 5116
az említett részlet 4000
másik részlete 1116

Az említett meghalt, és [mivel] mostanság a világ menedékhelyeül szolgáló udvartól nemes parancs érkezett arra, hogy tímárt osszanak azon személyeknek, akiknek vitézsége az ottani végeken több alkalommal megnyilvánult s használhatósága ismertté vált, [az alábbi eset] terjesztett a boldogságos küszöbhez: szolgálja, Kászim mohácsi szandzsákbég emberei közül Hajdar bin Abdullah [nevű] szolgálja kihívta a lázongó Virbőcsi Imre egyik kiváló emberét,

¹⁸ Vö.: TAKÁTS Sándor, *A pribékek*. In *Uő., Rajzok a török világból*. III. Bp., 1915–1917. I. 304. skk.

¹⁹ MAKSAI Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Technikai szerkesztő BUZÁSI János. Bp., 1990. 779–781. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 16.) Vö.: SZAKÁLY Ferenc, *Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). Tanulmányok Tolna megye történetéből*. 2. köt. 1969. 11–12.; Sárközi Márton Igar melletti földjét szántóval és réttel viszont a törökök 1565-ben vették számba. L. DÁVID G., *A Simontornyai szandzsák*, 185/5.

²⁰ Werbőczy katonáinak származásáról: „Multi sunt pauperes nobiles, qui sunt optimi milites et omnes recipiunt, confugiunt et congregantur ad dominum nostrum, quos omnes dominus noster cogitur donis et pecuniis providere, quia bona illorum turcus possidet” – írják önmagukról egy 1543. évi datálatlan levelükben. TAKÁTS Sándor, *Huszárkalandok a hódoltság korában*. In *Uő., A török hódoltság korából*. H. és é. n. 299. 3. jegyzet (Rajzok a török világból IV.); eredetije: ÖStA, HHStA Hungarica Fasc. 53. 1543. Sine dato f. 161. és 201^v.)

²¹ Vö.: HORVÁTH J. Gyula, *Tímár György, XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564)*. Baranyai Helytörténetírás, 1972. Pécs, 1973. 25–63.

a Budaházinaos nevű hitetlen[t], s [amikor] a Száz nevű vár előtt szemtől szemben felállva, karddal és törrel többször egymásra rontottak, végül a hitetlen több helyen megsebesült, s elgyöngülve fejjel lefelé a lováról leesett; midőn^c éppen azon volt, hogy fejét levágja, a porbasújtott hitetlenek közül egy csapat lovas közbeavatkozott s kimentette^d. Ezenkívül is, korábban a szekértábor csatában^e fejet vágott s különféle haditetteket vitt végbe, s bátorsága és hősiessége számos alkalommal megnyilvánult az itteni végeken; szolgálja minden tekintetben méltó a magas uralkodói kegyre, s ezért az említett tímár[ra] a nagyúri parancs szerint tezkere adatott 948. zilkáde 24-én.”^f

^a Szerbia északi részén

^b értsd: a hitetlen Radin kiutalási okmányáról

^c értsd: Hajdar bin Abdullah

^d értsd: Budaházinaost (Budaházi Jánost)

^e „Szekértábor” csatán a törökök az 1541-i gellérthegyi ütközetet értékék. Vö.: FODOR Pál, *Igy kezdődött a török hódoltság...* Kk 1995/1 94/9.

^f 1542. március 11.

A tezkere tanúsága szerint jóval 1542 márciusa előtt – az időjárási viszonyokból következően valószínűleg még 1541-ben – a tolnai-baranyai határon elhelyezkedő Szászvárnál²² lezajlott párviadal leírása olyan plasztikus és egyértelmű, hogy nincs is más dolgunk, mint regisztrálni: a két előadás – leszámítva, hogy mindkét fél magát nyilvánította győztesnek – teljesen egybevág.

Mivel elsődleges célunk Tinódi szavahihetőségének további bizonyítása volt, s a vizsgált esemény önmagában amúgy sem eléggé jelentős, nincs értelme elmerülni a szóban forgó párviadal részleteiben, amely egyébként a „vitézi próbatételek” szokásos rituáléja szerint ment végbe.²³ Itt csupán néhány olyan pontra mutatnánk rá, ahol a két forrás egymást kiegészítve segít hozzá a történetek rekonstrukciójához. Tinódi – aki a törökellenes harcra lelkesítést is feladatának tartotta, s ezért, különösen az 1540-es években, igyekezett kiemelni a magyar sikerrel végződött összecsapásokat – azt a benyomást akarja kelteni, hogy a törökök által kezdeményezett, csoportos párviadal Werbőczy embereinek fényes diadalával végződött.²⁴ Ezt azonban sehol sem mondja ki, jóllehet szerinte Werbőczy örvendezett, hogy vitézei a „bajviadalban jól cselekedének” (42. sor). Sőt, a Kászim bég által az összecsapásban résztvettek közt kiosztott jutalmak felsorolásával érzékelteti, hogy a másik félnek sem volt oka a szomorkodásra. Ha figyelmen kívül hagyjuk az olyan tételeket, mint a bársony suba, aranyos bársony és öt sing skarlát posztó, amelyeket nem könnyű pénzre átszámítani²⁵ –, akkor az ajándékok nagyságrendje alapján a párviadalban résztvevő törökök közt az alábbi „rangsort” kapjuk:

A legnagyobb sikerrel Kara (=Fekete) Hajdar dicsekedhetett, akiről a *rúznámcséből* azt is megtudhatjuk, hogy már az 1541. év budai hadi vállalkozás alkalmából is kitüntette magát, s hogy első generációs muszlim volt. (A törökök az „Abdullah fia” [bin Abdullah] formulával jelezték, ha valaki frissen áttért volt.)²⁶ „Második

²² Ami azért érdekes, mert Szászvár a pécsi püspök vára volt. CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. Bp., 1897. 406. (Hunyadiak kora Magyarországon VIII.) és SZAKÁLY F., *Pécs török uralom alá kerülésének kérdéséhez*. Kézirat. Várható megjelenés: Barta Gábor-émlékkönyv.

²³ Erre TAKÁTS Sándor számos tanulmányában utalt, de ismereteit külön tanulmányban nem foglalta össze.

²⁴ Vö. a 41–46. sorral.

²⁵ Tinódi a Redzsebnak adott szabályát „hatvan forint érő”-nek mondja, ami hozzávetőleg 3000 akcsének felel meg. Nyilván ért ennyit a Hajdar bin Abdullahnak adott ezüstsík is (56. és 58. sor).

²⁶ Vö.: V. L. MÉNAGE, *Seven Ottoman Documents from the Reign of Mehmed II*. In *Documents from Islamic Chanceries*. First Series. Ed. by S. M. STERN. Oxford, 1965. 112–118.

helyre" Redzsebet sorolhatjuk, a maga 4000 akcsés díjazásával. Hozzájuk képest gyenge teljesítményt nyújthatott Terek Péter, ha neki Kászim elégségesnek vélte 500 akcsét és 5 sing skarlátot juttatni (bár az sem kizárt, hogy a pribéket nem akarta idejekorán elkapatni). A kiutalásból azt is megtudjuk, hogy Hajdar bin Abdullah ellenfele Budaházi János volt, aki az összecsapás során súlyos sebeket kapott, és csupán az ilyenkor részben kíváncsiskodóként, részben a szabályos lefolyás ellenőréként összegyűlt magyar katonák – egyébként szabálytalan – közbeavatkozása nyomán menekült meg a haláltól. Ha Tinódi Werbőczy jámbor szolgálai közül a párviadalra kihívottakat sorolja fel – amit Budaházi János említése nagyban valószínűsít –, úgy nyilvánvaló, hogy Szászvár alatt legalább hármas kard- és törpárbajra került sor, amelyben Redzsebnak Sárközi Gábor, Terek Péternek pedig Muti István volt a „párja”, vagy fordítva. A török jutalomösszegekből ítélve ez utóbbiak még kevésbé jutottak közel a döntéshez, mint a Hajdar–Budaházi-páros.

Vagyis: a feltehetőleg 1541-ben lezajlott szászvári próbatétel minden valószínűség szerint emberhalál nélkül végződött. Mindenesetre nagy híre támadt, s a Dráva-Száva közéről is ide vonzotta az érdemszerzésre áhítózó törököket:

„Ebben hír lőtt vala végbeli hőseknek,
Ím az Tótországban fő-főtöreknek,
Jó vitézi vannak vitéz Werbőczinek,
Szerencse késérteni hamar készülének.” (61–64. sor)

Az 1543. évi török hadjárat krónikásától tudjuk, hogy Hajdar bin Abdullah – miként béggé kinevezését megelőzően „főnöke”, Kászim is viszonylag magas rangú tiszt, *vojvoda* volt. (A közlés egyébként éppen Kászim mohácsi bégnek a szultánhoz 1543. május 3-án érkezett leveléből származik.) Érdemes magát a vele kapcsolatban előadott esetet is felidézni. Eszerint „mivel a gonosz természetű gyaurok gyülekezésének híre fülemhez jutott, embereim közül Jahja és Hajdar vojvodákat nyelvet fogni küldtem egy lovas csapattal. A *Kapos* nevű folyó közelében ismét gyülekezésük levén, mikor ahhoz közel értek, történetesen az *Usztulni-Belgirád* [Székesfehérvár] nevű várból való gyaurok gyülekező helyére bukkantak s azokkal összetalálkoztak. Megütözköztek, s mindkét részről igen heves harc folyt, de a felséges Isten kegyelméből és a próféta csodás hatalma által a vallás ellenségeinek serege megveretett és összetöretett, s mikor futni akartak, megrohanták őket és végre mindnyáját kardra hányták. Ezen ütközetben *Egevár* bégje, a Budi Farkas nevű hitetlen is halálát lelte.”²⁷ Egy másik kortárs török krónika pontatlanabban adja elő az eseményeket, az elhalálozott magyar nevét pedig kétszer is Podán Karkis alakban írja le.²⁸

A magyar fordítás készítője, Thúry József nem tudott megbírkózni az eltorzítva leírt magyar személy- és helynévvel. Az előbbi kapcsán annyit jegyzett meg, hogy a „Bödi”, „Bódi” olvasat is elképzelhető, míg a helynevet esetlegesen Egervárral vagy Egreggyel tartotta azonosíthatónak. Nos, a történet magyar szereplője minden bizonnyal Bodó Farkas volt, akinek anyavári majorságáról, melyet Bodó Ferenczel együtt birtokolt, a simontomyai szandzsák első, 1546. évi összeírásában is megemlé-

²⁷ A korábban Szinan csausnak tulajdonított munkáról mára kiderült, hogy Muradi tolla alól került ki. A vonatkozó passzust l. *Török történettrók*, i. m. II. 295.

²⁸ SINAN CAVUS, *Tarih-i feth-i Siklos, Estergon ve Istoll[ni]-Belgrad or Süleyman-name*. [Istanbul, 1987.], f. 45^{a-b}. (A mű valódi szerzője Matrakcsi NASZUH.)

keztek.²⁹ Bodó Ferencről pedig tudjuk, hogy 1510-től Anyavár és tartozékait kapta új adományul II. Ulászló királytól, minekutána a várat a XIV. század végétől györgyi előnevű családja birtokolta.³⁰ Bodó Farkasról, aki fia vagy testvére lehetett Ferencnek, jóval ritkábban hallunk, de 1559-ben megemlékeztek egy Tolna megyei településéről, Medéről, de a felmérés készítésekor a falu már Patacsy Péteré volt.³¹ Magáénak mondhatta még Taba puszta (Tolna m.) egy részét, amelyet az 1543. évi – töredékes – magyar dikális összeírás szerint Koppányi Mihállyal közösen birtokolt.³² Mindebből arra következtethetünk, hogy Kászim bég Anyavár³³ urának haláláról tudósít a Kapos folyó menti összecsapás kapcsán.³⁴

Mint látjuk, a levél szerzője ezúttal is igen jól volt informálva a magyar viszonyokról,³⁵ ami nem csoda, hiszen már legalább tizenöt éve ebben a régióban szolgált. Ismereteit többek között ügyes embereinek is köszönhetette, akik között Hajdar élenjáró szerepet játszhatott. Az ő fontosságára és az 1543. évi győzelem kivívásában való érdemeire utal a Kászim-féle levél azon megjegyzése is, hogy – egyfajta kitüntetésként – vele küldte el „az említett ütközetben levágott fejekből hús előkelő gyaurnak fejét és ama két, elfogott előkelő gyaurnak egyikét, akik a Szekszár [!] vára ellen jövetelük alkalmával elrejtőzködtek nyelvet fogni”.³⁶

Hajdar vojvoda a fenti timár-birtok mellett idővel egy-két aprónak tűnő, de mégsem jelentéktelen jövedelemforrásnak is birtokába jutott. Így övé lett egy négy kerekű malom a simontornyai szandzsák anyavári náhijéjához tartozó Hidvég mellett.³⁷ A kezdetben a mohácsi, majd a simontornyai szandzsákhöz sorolt Kölesden (Tolna m.) is szerzett egy, ugyancsak négy kerékre járó malmot,³⁸ amely később a tolnaiak kezébe került, de a mellette lévő átkelés továbbra is Hajdar vojvoda nevét viselte 1565-ben, 1570-ben, 1580-ban, sőt még 1590-ben is.³⁹ Bár a rév bevételei a kincstárt gazdagították, igen valószínű, hogy Hajdar is húzott némi

²⁹ DÁVID G., *A Simontornyai szandzsák*, 267. (100 zsák gabonát és 100 szekér szénát vártak róla, azaz a terület meglehetősen nagy kiterjedésű lehetett.) Később az anyavári náhijét Szekszárdhoz csatolták, de – kicsit más szöveggel – továbbra is nyilvántartásba vették „Bodon Farkas rétjé”-t: BOA Tapu defteri 593, f. 35^v és 632, f. 33^v.

³⁰ CSÁNKI D., i. m. III. 403., 462.

³¹ TIMÁR György, *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai, 1546–1565*. Pécs, 1989. 375. (Baranya török forrásai 1.) A forrás kiadója a helységet CSÁNKI D. nyomán (i. m. III. 441.) azonosította, aki szerint a mai Medina óséről van szó, s amelynek adóit részben a Hunyadiak korában is a györgyi Bodók élvezték.

³² MAKSAY F., i. m. II. 777. és 779.

³³ THÜRY J. Egevár alakváltozata minden további nélkül olvasható Anyavárnak. Nem egészen értjük, miért írt THÜRY J. a jegyzetben *r*-et az *a*-ként és *e*-ként is feloldható *he* betű helyett, amit a főszöveg sugallt. – Később *Anjavár* formában fordul elő a defterekben.

³⁴ Mindezt fényesen igazolja egy további magyar adat, Werbőczy Imre szervitorainak 1543. évi supplicatioja, mely szerint Bodó Farkas megürült javait – központjukban Anyavárral – uruk, Losonczy István és Mérey Mihály egyaránt felkérte. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 53. 1543. Sine dato f. 161 és 201^v. (Idézi SZAKÁLY F., *Az első dunántúli szandzsák*, i. m. 26/11. jegyzet.) A török beszámoló alapján most már világos, miért ürültek meg a nevezett javai.

³⁵ Pár évvel később, 1545. márc. 28-án és 29-én a Porta két egymást követő, szövegében alig különböző parancsban a mohácsi bég, Kászim nemrég küldött híreit nyugtázta, s újra megbízta őt azzal, hogy alkalmas kámekeket küldjön ki, akiknek feladata Ferdinánd terveinek és tetteinek felderítése volt: Topkapi Sarayi Müzesi Arşivi (Istanbul), E. 12 321, ff. 174^r, 187^r.

³⁶ Török történetírók, i. m. II. 295–296.

³⁷ DÁVID G., *A Simontornyai szandzsák*, i. m. 267/5., 275/5. Mindkét szer megemlégették, hogy a nevezett Kászim embere. – Ezt a malmot 1580-ban már „az elhunyt [Szokollu] Musztafa pasa” tulajdonként vették lajstromba: BOA Tapu defteri 593, f. 38^r.

³⁸ BOA Tapu defteri 441, f. 99^v, Tapu defteri 443, f. 145^v.

³⁹ Az 1565., ill. 1570. évi adat: DÁVID G., *A Simontornyai szandzsák*, i. m. 287/85. és 305/87.; az 1580. évi: BOA Tapu defteri 676, f. 116^v; az 1590. évi: BOA Tapu defteri 632, f. 96^r.

hasznát az itt bonyolódó forgalomból. A Mohács alá osztott Györe (Tolna m.) falu közelében pedig egy majorságot mondhatott magáénak, miután a használatbavételi illeket (tapu) megfizette. A terület több részből állt: egy, becslés szerint harminc zsák gabonát hozó szántóból, egy rétből és két szőlőskertből.⁴⁰

Hajdar vojvoda tehát főként vitézkedései színterén, a baranyai-tolnai vidéken jutott ingatlanokhoz, amelyekből biztos megélhetésre talán nem futotta, ám akár a malmok, akár a rév, akár a majorság – de ezek együttese mindenképpen – tetemes mellékjövedelmet hoztak neki.

Sorsa további alakulását illetően bizonytalanságban vagyunk. Egy, az erdélyi fejedelemnek címzett, 1565. májusi levélben bizonyos Hajdar és Redzseb kifosztásának kivizsgálását kéri a szultán.⁴¹ A két név együttes szereplése veti fel az 1541-ben és 1565-ben szereplő Hajdar azonosságának lehetőségét, ami egyszerűen azt is jelentené, hogy a két régi harcostárs közel negyed századdal később is együtt rótt a magyarországi hadiösvényeket.

Egy másik variációt Vác város 1570 körüli házkatasztere kínál. Ebben feltüntették Abdullah fia Hajdar és felesége, Gülnár asszony házait. „Belőlük egy szobát és fél [köz]kutát a nevezett Gülnár az édesanyjától, őt szobát egy pincével állítólág Hajdar vett meg Dervis adórovótól, de mivel erről írást nem tudott felmutatni, újra meg kellett vennie; eladtattak neki 1250 akcséért...”⁴² Ebben a változatban az a figyelemre méltó, hogy Hajdar beköltözőként bukkan fel Vácott, s hogy – mint a harmincnyolc évvel korábbi tímár-birtok kiutaláskor – ezúttal is jelezték első generációs muszlim voltát.

Mindazonáltal mindkét utóbbi esetig több láncszem hiányzik életrajzából. A távolról sem kimerített, gazdag török forrásanyagból remélhetőleg előbb-utóbb elő fognak kerülni azok a bejegyzések, amelyek fényt vetnek Hajdar pályájának még ismeretlen állomásaira,⁴³ vagy éppenséggel arra, hogy nem két vagy három különböző személyről van-e szó.

Futólag érdemes kitérni arra, hogy a Tinódi által ugyancsak a *Verbőczy Imrehnek...* című énekben a kozári viadalban elesettként emlegetett Musztafa vojvoda feltehetőleg túlélte az összecsapást. Török forrásaink ugyanis több kisebb ingatlanról állítják, hogy azok 1546-ban és 1552-ben Kászim bég, majd pasa Musztafa vojvoda nevű emberének használatában vannak.⁴⁴ A pécsi-mohácsi szandzsákba eső *ziámet*-birtokát pedig 1558. október 7-én – Kászim pasa második budai kormányzósága idején – vezették be a budai *rúznámcséba*, ezúttal is kitérve a beglerbéghhez fűződő kapcsolatára.⁴⁵ Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy Kászimot két Musztafa nevű vojvoda is kísérte, de valószínűbb, hogy nem így volt. Tudunk viszont Kászimnak egy társáról, aki vele együtt vojvodáskodott a 30-as években⁴⁶ – talán ő maradt halva a csatamezőn, bár gyanúnk szerint valószínűbb, hogy idővel ez a Musztafa állt fényesebb életpályát befutó kenyerespajtásának „szervitorai” közé.

⁴⁰ BOA Tapu defteri 441, f. 105^v és 443, f. 153^v.

⁴¹ BOA Mühimme defteri 6, p. 554, N° 1201.

⁴² FEKETE Lajos, *A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján*. Bp., 1944. Reprint in *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában*. Szerk. DÁVID Géza. Bp., 1993. 104. N° 249.

⁴³ Az 1550-es években vezetett budai *rúznámcséba* több Hajdar is felbukkan, de egyikről sem állítható jó lelkiismerettel, hogy azonos lenne a keresettel. „Leggyanúsabb” közülük az a személy, aki – várakozási állományba tétel után – a bejegyzés szerint újból az uzicsei náhijében kapott javadatmalat. L. ÖSTA HHStA Ehemalige Konsularakademie, Krafft 284.

⁴⁴ Bővebben adatolva: DÁVID G., *Kászim vojvoda, bég és pasa*, id. kézirat.

⁴⁵ ÖSTA HHStA Ehemalige Konsularakademie, Krafft, 284.

⁴⁶ *Enyingi Török Bálint*, i. m. 277., N° 308.

KÖLCSEY ORSZÁGGYŰLÉSI NAPLÓJÁNAK KELETKEZÉSE ÉS
MEGJELENÉSE*

Kölcsey Ferenc *Országgyűlési naplójának* sajtó alá rendezése számos megoldatlan keletkezéstörténeti és filológiai problémát vet fel; annál is inkább, mert a mű kézirata elkallódott. Az első, 1848-as publikálás körülményeinek vizsgálata pedig azért is fontos, mert tudomásunk szerint ez az egyetlen olyan kiadás, amely feltehetőleg még a kéziraton vagy hiteles, egykorú másolaton alapult.

Kölcsey úgy érkezett meg Pozsonyba, hogy a napló megírásának terve már készen állt a fejében. Ezt bizonyítja, hogy naplóírára vonatkozó tervei, az a számdéka, hogy részletes és rendszeres feljegyzésekben örökíti meg az 1832–36-os országgyűlés eseményeit, már ekkor ismereteseek voltak legközelebbi barátai előtt is. Kölcsey feltehetőleg 1832. december 11-én érkezik meg az országgyűlés színhelyére, legalábbis első naplófeljegyzése ezt a dátumot viseli, Szemere Pál pedig már 1832. december 19-i levelében így faggatja Kölcseyt: „Mivel nyílt naplód? Hogyan találod a magyart? Mennyiben népnék, s mennyiben nemzetnek?” (Szemere Kölcseynek Pécel, 1832. dec. 19.)¹ Tudjuk azt, hogy az író Pozsonyba érkezése előtt Pesten találkozott Szemerével, a tervezett műről tehát személyes beszélgetéseik során lehetett szó. A találkozást a következő levélrészlet bizonyítja: „Édes jó Pálím, vasárnap Bártfayknál ettem meg az ebédet, s délután tőle s Waltherrtől kísértetve menék házadhoz vissza s onnan a Dunáig.” (Kölcsey Szemerének, Pozsony, 1832. dec. 13.)² Kölcsey komolyan igyekezett megfelelni a naplóírási tervének: „Napjaimat délelőtti kerületi ülés, délután konferencia vagy küldöttség foglalják el, s midőn estve 10 órakor hazakerülök, alig van időm naplómát folytatni. Ez egyetlenegy foglalatosság, amire naponként ráérni kényszerítem magamat; ebből fogok neked kérdéseidre megfelelni, ha együtt leszünk. Fogod látni belőle helyzetemet és helyzetünket, s ítéldsz.” (Kölcsey Szemerének Pozsony, 1832. dec. 28.)³ Szemere Pállal és annak feleségével később is hasonló tartalmú levélváltásra kerül sor: „Hát a »Napkönyv« mint van? Kaphatok-e belőle a jövő Auróra számára valamit?” (Szemere Kölcseynek Pest, 1834. febr. 1.)⁴ „Életem, édes Borcsám, nem irigyleni való. Százfejű kritika alatt nyögni, még amellett megýémnek, Hartlebennek dolgozni, és saját napkönyvemet is vinni – sok elfoglaltatás. De sok a bosszuság is. Annyi hiában való törekedés, annyi feldúlt remény, annyi vívás, s vívás után a koszorúnak új veszélybe sülyledése. – Nem, kedveseim, ezt egyforma hideg nyugalommal túrni nem lehet. És az a hidegség, az a csácsogó, mozgó, nyugtalankodó és – mégis fagyos természet! Volnátok csak itt, hallhatnátok csak,

* Az itt következő dolgozat az OTKA támogatásával készülő Kölcsey-kritikai kiadás munkálatai során keletkezett. Az adatgyűjtéshez nyújtott segítségéért Pajkossy Gábornak tartozom köszönettel.

¹ *Szemerei Szemere Pál munkái.* I–III. S. a. r. SZVORÉNYI József. Bp., 1890. III. 239. (A továbbiakban: SZPM.)

² *Kölcsey Ferenc összes művei.* III. S. a. r. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné. Bp., 1960. 459. (A továbbiakban: KÖM.)

³ KÖM III. 466.

⁴ SZPM III. 256.

amit eleven szóval beszélnek; amit éji óráimban írt naplóból olvasnék!” (Kölcsy Szemere Pálnéhoz Pozsony, 1833. febr. 8.)⁵

A Kölcsy–Wesselényi levelezés 1833. július és 1834. április közötti időszakából megtudjuk, hogy Wesselényi, aki maga is naplófeljegyzéseket készített, élénken érdeklődött a készülő mű iránt: „Nem tudok semmit, dolgozol-e? Kérlek az Istenért ne hadd félbe. Ugy halottam hogy rövid időre le jössz, kérlek tudósíts, mert találkozoznunk kell.” (Wesselényi – feltehetőleg – Kölcsyhez Kolozsvár, 1833. július 1.)⁶ „Ha dolgozol-e? A múlt hetekben temérdek küzdéseink valának; s én utolsó szavazatomat a religió tárgy felfüggesztésekor betegen zengém el. Ebből gyaníthatod, hogy néhány héttel elmaradtam; de jegyzéseket folyvást teszek, s hézag nem marad.” (Kölcsy Wesselényinek Pozsony, 1833. júl. 18.)⁷ „Barátom, nem engedhetnéd e vagy 10 Napra által Naplódát, azalatt itt leíratnám. Ha ezíránt veszem tudósításod minyárt utána küldök 's még felmeneteled előtt vissza fogod kapni, remélvén Nov elejéig még itt léssz.” (Wesselényi Kölcsyhez, Zsibó, 1833. szept. 25.)⁸ „Naplómról tevék szót. Még minden hézag betöltve nincs; de kevés nap alatt lesz. Örömet teljesítném kívánságod, hogy azt hozzád vitetni adjam, de nekem november elejéig már itt maradnom nem lehet. Ha október végső hetében Pozsonyban leszek, már akkor is három héttel leszen szabadsági időm megtoldva. Ily körülmények közt; s ily lassan haladó levelezés mellett nem tudom: hogyan fog a tíz nap kitelni? Egyébiránt az időtől számlálva, mikor e leveletem veended (én a te szeptemb. 25-iki soraidat csak tegnap vevém), s amit én innen meg nem határozhatok, hozzá vethetsz: lehet-e elég időt nyerni. Mindenesetre, ha másként nem, Pozsonyban (hol írónokaim száma most szaporodott) lehető sietséggel fog-nám iratni s Bártfay után küldeni.” (Kölcsy Wesselényihez Cseke, 1833. okt. 1.)⁹ „A Te Naplód folytatását sem kaphatám meg. Az Istenért, ne hadd ezt félbe, 's könyörgök írasd számomra is.” (Wesselényi Kölcsyhez Zsibó, 1834. márc. 20.)¹⁰ „Hát Naplod miben van? Folytattad és folytatod e? Számomra irattál e belőle, 's mennyit?” (Wesselényi Kölcsyhez, Zsibó, 1834. márc. 31.)¹¹ „Naplóm csak a múlt nyár augusztusáig van készen; s addig le is íratam számodra; s írod azt vallá, hogy az íveket el is küldé. Október óta, midőn tavaly ismét felmenék, csak naponkénti jegyzéseim vannak, mert más munkáimat kelle feldolgoznom; s egyébiránt is tapasztalásból tudom; hogy később dolgozni fel a tárgyakat sokkal jobb, mint naponként.” (Kölcsy Wesselényihez, Cseke, 1834. ápr. 3.)¹²

A fenti levelezésből több következtetés adódik. Kölcsy 1834 áprilisában keletkezett levelében határozott különbséget tesz „naponkénti jegyzései” és a napló között. Valószínűsíthető, hogy pozsonyi tartózkodása idején folyamatosan vezette napi feljegyzéseit, s ezek alapján dolgozta ki naplóját, később alakítva ki az általunk ismert, irodalmi igényű formát. A levélváltás alapján feltételezhetjük, hogy

⁵ KÖM III. 482.

⁶ Ráday Gyűjtemény Kézirattár, Szemere-tár 13. köt. 58. 237–240. (A továbbiakban: RGy Kt SzT.) A levélen nem szerepel a címzett neve, csak annyi, hogy „egy barátjához”, de tartalmilag valószínűsíthető, hogy Kölcsyhez szól. Kölcsy ugyanis már június 8-án jelezte Kendének, hogy haza akar látogatni: *Kölcsy Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal*. S. a. r. TAXNER-TÓTH Ernő. Bp., 1983. 104. (A továbbiakban: *Kendelev.*)

⁷ KÖM III. 577–578.

⁸ RGy Kt SzT 13. köt. 71. 297–300.

⁹ KÖM III. 589–590.

¹⁰ RGy Kt SzT 14. köt. 10. 41–42.

¹¹ RGy Kt SzT 14. köt. 13. 51–54.

¹² KÖM III. 622.

az 1832. december 11. és 1833. augusztus 19. közötti feljegyzések végső formába öntése Kölcsy első csekei szabadsága körül történhetett, vagyis 1833 szeptemberében és októberében. A levelezésen kívül is van bizonyíték arra, hogy Kölcsy, visszatérve Pozsonyba, tovább vezette feljegyzéseit: Pajkossy Gábor fedezte fel az MTA Kézirattárában azt az iratköteget, amely az 1833. október 30. és 1835. február 5. közötti napi emlékeztetőket tartalmazza,¹³ ezeket azonban Kölcsy már nem dolgozta ki, a napló ismert végleges szövege 1833. augusztus 19-ig tart, tehát addig, ameddig maga az író Wesselényinek lemásoltatta – ahogyan ezt az idézett 1834. április 3-i levél bizonyítja.

A levélváltásból az is kitűnik, hogy a kéziratról készült egy másolat Wesselényi számára. Egy további másolat létezéséről tudósíthat a Kende Zsigmonddal folytatott levelezés is. „Hát az Országgyűlési Napló Könyvedet iratod é Décsey által? Barátom annak a’ kéziratnak bírása nélkül én nem lehetek boldog. Kérlek telyesítsd kérésemet, ösmered szívemet ’s nem hiszem, hogy lelkembe kételkednél. Ha kívánod rajtam kívül azt ugyan senki se fogja olvasni.” (Kende Zsigmond Kölcsynek Nagyváradon, 1833. dec. 15.)¹⁴ „Másik a’ Napló. Édes barátom, Décseyt a’ negyed napi hideg darab ideig a’ dologra alkalmatlanná tevő; ’s naplómát vele is csak szem előtt iratnám; annyival kevésbé bízhatom másra. Ha tehát eddig nem íratott, ez vala oka. Azonban ő már jobban van, ’s e’ napokban hozzá kezdek.” (Kölcsy Kende Zsigmondnak, Pozsony, 1834. jan. 1.)¹⁵ „Hát Naplót mikor olvashatok?” (Kende Zsigmond Kölcsynek, Cégény, 1834. febr. 22.)¹⁶ Vagyis végső soron ezekből a levelekből nem bizonyítható a másolat elkészülte, viszont erősen valószínű, hogy Kende végül is olvasta a szöveget. Kölcsy láthatólag bizalmi feladatnak tekintette a napló másoltatását, írnokai közül is csupán egyben, Détsey Lászlóban bízott meg, ám még őt is csak személyes felügyelete mellett foglalkoztatta e feladattal. Détsey László 1832-től 1835. január 5-ig volt Kölcsy mellett Pozsonyban;¹⁷ vagyis majdnem Kölcsy teljes követi megbízása alatt írnokként működött, gyakorlatilag egyedül töltve ilyen hosszú időt mellette. Bár ebből arra lehet következtetni, hogy az író megválogatta, kinek a szeme elé engedi művét, feltehető, hogy Wesselényin és Kendén kívül szűkebb, bizalmas baráti körének több tagja is megismerhette a szöveget (ha máshogy nem, a két valószínűsíthető másolat alapján), vagy legalábbis többen is tudomást szerezhettek a készülésről, illetve másolásról. A mű szövegét már Kölcsy életében megismerhette egy szűk nyilvánosság, annak ellenére, hogy a publikálására nem került sor. A korabeli közreadás lehetetlenségével – az adott cenzúraviszonyok miatt – Kölcsy is tisztában volt, nincs nyoma annak, hogy komolyan készült volna a megjelentetésre; a Szemere 1834. február 1-jei levelében felvetett lehetőségéből, miszerint az Auróra részletet közölne belőle, nem lett semmi. Arra sincsen adatunk, hogy az író hogyan reagált egyáltalán az ötletre. A hazai cenzúra rendelkezések kijátszásának egyik lehetséges módjáról – a kézirat külföldi kinyomtatásáról, majd a kész példányok visszacsempészéséről – azonban Kölcsynek bizonyíthatóan volt tudomá-

¹³ Jelzete: MTAK Kt. Jogtan. Országgyűlés. Ívrét, 2. és 80.; erről bővebben I. PAJKOSSY Gábor kéziratok műhelytanulmányát: *Ismeretlen Kölcsy-dokumentumok az Akadémiai Könyvtár kézirattárában*.

¹⁴ Kendelev 124.

¹⁵ Kendelev 128.

¹⁶ Kendelev 131.

¹⁷ Détsey kiküldését az 1832: 2878-as számú vármegyei határozat rendelte el, visszahívását pedig az 1835: 3. számú: ezt Csorba Sándor segítségével Pajkossy Gábornak a kritikai kiadás számára készített írásminta-segédlete derítette ki.

sa: a Wesselényivel és a Bártfayval folytatott levelezésben vannak arra adatok, hogy a *Balítéletek* című Wesselényi-munka megjelentetésének titkos akcióiba be volt avatva, valamint tudott Széchenyi *Stádiumának* megjelenési körülményeiről is. E két műre egyébként a *Naplóban* is utalt: „Nehezteltek talán, hogy napkönyvemben sok szárazságot, és szárazság mellett sok aprólékságot leltek? Ha azt teszitek, mondom nektek: csudálatos emberek vagytok! Mert nem kellett volna e meggondolnotok: miképen én csak magam számára írtam e lapokat, korántsem a tietekre?

Micsoda? Tehát mért adtad sajtó alá?

Sajtó alá, uraim? ti bizonyosan álmodtál? képzelitek e, hogy illy időben, mikor minden szeglet könyvvizsgálóval és titkos politzia spionival tele van; mikor Széchenyi Stádiumát s Wesselényi Előítéleteit, bár könyvvizsgálói engedelmet nyertek is, a sajtó alól elfoglalták; mikor az igazságtalanságot, mi e két magányost éri, törvényhatóságokkal, például Szatmárral és Biharral is éreztetik, s több e félek: hogy illy időben mondom, elég bohó lettem volna sajtóról s olvasó közönségről gondolkozni?”¹⁸ Arra viszont nincs adat, hogy Kölcsey készült volna egy ilyen típusú, a cenzúrát megkerülő publikálásra.

Az eredeti kézirat feltételezhetően Kölcsey birtokában maradt. Az *Országgyűlési napló* további sorsáról a szerző halála (1838. augusztus 24.) után a hagyatéknak csatán bukkan fel további adat. Obernyik naplójában 1838. november 15-én a következőket olvashatjuk: „Ma a boldogult Kölcsey leveleit s irományait szedegettük rendbe; kerestünk ugyanis bizonyos Milotai famíliát érdeklő okleveleket. Némely újabb, még ki nem adott verseit, az országgyűlési naplóból néhány lapot olvastunk.”¹⁹ „Délután a Kölcseyné előtt Kölcsey Országgyűlési Naplóját olvastam. Ily szép érzésű, az író bensőjével, az országos dolgok állásával megismertető művet olvashatni nem mindennapi dolog. Vajha ki lehetne adni – most még erről álmodni sem lehet.”²⁰ Az író Kölcsey Kálmánt jelölte meg örököseként végrendeletében, akarata végrehajtásával pedig Kende Zsigmondot bízta meg.²¹ A hagyatéknak számbavételekor a kéziratokat az örökösök (a kiskorú Kálmán helyett anyja, Szuhányi Josephine rendelkezett) értékesíteni akarták. Szemere Pál volt az, aki ez ügyben a legerőteljesebben befolyásolta az örökösök, elsősorban Szuhányi Josephine döntését. Az Akadémia 1838. december 3-án határozott arról, hogy Kölcsey irodalmi hagyatékát meg kívánja vásárolni.²² Erről Bártfay László naplója (1838. dec. 9-én) is árulkodik, azt sugallván, hogy Szemere nem támogatja az Akadémia tervét: „Szót váltottam vele [Szemerével] a’ bold. Kölcsey’ irományai iránt, melyeket a’ tud. társaság magának közöltetni ’s megszerezni óhajt, ’s ezt három tagi választottság által eszközölni kívánná. Ugy látszott nekem Szemere nyilatkozásából, mintha ellene volna annak, hogy Kölcsey’ iratai, dolgozatai a’ m. t. társaság akár kezelése akár birtoka alá jussanak, Miért? – nem foghatám meg. S ugyan azért tüzetesebben vitattak a dolgot, mint közönségesen társas beszéd közt szólni szoktunk: míg végre azt mondá Sz., hogy ő föl levén világosítva, ’s másképpen látván a’ tárgyat, ajánlólag fog írni az özvegynek (t.i. Kölcsey sógorasszonyának).”²³ Az Akadémia vételi szándékát Bártfay 1839. január 15-én tudatta

¹⁸ KÖLCSEY Ferencz *Naplója* 1832–1833. Budapest, Dobrossinál 1848. 92. (az 1833. márc. 18-i bejegyzés).

¹⁹ KÖLCSEY Antónia *Naplója*. S. a. r. GÁBOR Júlia. Bp., 1982. 195. (A továbbiakban: *KölcseyAnt.*)

²⁰ *KölcseyAnt.* 198.

²¹ Vö. *Kölcsey Ferenc testamentoma*. Kiad. MOLNÁR József. Bp., 1983.

²² A hagyatéknak sorsáról bővebben FRIED István, *A Kölcsey-filológia időszéri kérdései*. Kiadástörténeti adalékok. It 1993. 347–376.

²³ BARTFAY László *Naplójából*. Kiad. JENEI Ferenc. Bp., 1969. I. köt. 61. (A továbbiakban: *Bártfaynapl.*)

Kendével, a végrendelet végrehajtójával; ekkor céloz Szemere ellentétes véleményére is: „Szemere ismét ellenkezett abban a’ mit Kölcsey irományai iránt tevők papirostra ‘s neki elmondék.”²⁴ Szemere véleménye szerint – ahogyan ezt a Josephine-hez írott leveleiben hangsúlyozza – az egyik legfontosabb szempont az lenne, hogy Kölcsey hagyatéka (az irodalmi értékű munkák mellett a levelezés és a most még meg nem jelentethető művek is) együtt maradjon, az anyag ne szóródjon szét. „A megdicsőült irományai közül, legyenek munkák vagy levelek, s tőle vagy hozzá, semmit és senkinek ki nem adni: ez az, édes jó Pepim, mire tisztelt barátnémat ezennel fölszólítani, kémi, kényszeríteni kötelességemnek érzem; s annnyival inkább, mert azok a magok ép és csorbítlan egészében részint a nemzetnek, részint pedig Kálmánkának tulajdonai s mint ilyenek, szent ereklyék...” Ezen levél utóiratában említi a még publikálatlan, s feltehetőleg meg sem jelentethető műveket is, külön kiemelve a *Naplót*: „Még a ki nem nyomatható írások is, mint országgyűlési Napkönyv s Levelezések, eladathatnak; s mennél többek és többfélék, annál jutalmasabb áron. S ez az oka könyörgésemnek: semmit és senkinek ki nem adni; semmit és senkinek vissza nem adni, mint például leveleket.” Már ebben, az Akadémia döntése előtt egy nappal született levélben utal a várható vételi szándékra, óva intve azonban Josephine-t attól, hogy tanácsa nélkül döntsön: „Még egyet! Híre van, hogy az Akadémia néhány tagjai Kölcsey kéziratának mi módon leendő, vagy leendhető intéztetéseiről a holnapi ülésben értekezni, és az értekezést tisztelt barátnémmal közölni szándékoznak. Méltóztassék e részben útastításomat bevárni.” (Szemere özv. Kölcsey Ádámnéhoz Pest, 1838. dec. 2.)²⁵ Szemere 1839. január 21-én írott levelében nyilatkozik az Akadémia ajánlatáról Josephine-nek; véleménye nem eleve elutasító, viszont bizonyos feltételeket szükségesnek lát. Többek között elengedhetetlennek látja, hogy az Akadémia a *Naplót* is megvásárolja: „A társaság minden (a levelezéseket kivéve) nyomtatott vagy írt, s literátori, vagy országos (mint péld. az Országgyűlési Évkönyv) tartalmú Kölcsey-munkát megveszen.” (Szemere özv. Kölcsey Ádámnéhoz Pest, 1839. jan. 21.)²⁶

Az örökösök végülis Heckenast Gusztáv könyvkiadó kedvezőbb anyagi ajánlatát fogadták el, a szerződés ráadásul a hagyaték gyors megjelenését is magában foglalta.²⁷ Obernyik 1839. április 21-én naplójában már a kiadás lehetséges szerkesztőit is megnevezi: „Tegnap érkezett a károlyi postán Szemerétől levél Kölcsey-nének, melyben jelenti, mikép Heckenast Gusztávval Kölcsey munkái kiadhatására nézve egyességre lépett. Levelében megküldi a Heckenasttal kötött kötelező levelet, kérve egyszersmind, hogy a tekintetes asszony legelső alkalommal meg egyezését tudassa vele. [...] Szemere, Szalai és Eötvös József a kiadószerkesztők. Eötvös által, mint Szemere mondá remélhető, hogy a cenzúra szelídebb lesz, s olyakat is ki lehet adni, melyek másképp bizonyosan nem láttak volna világot.”²⁸ Szemere a Heckenasttal megkötött szerződés kapcsán is arra biztatja Josephine-t, hogy minden kéziratot adjon át a kiadónak: „Küldje, édes barátném, az olyan munkákat is, mellyeket mostani polgári állásunkban ki nem jöhetnek tartánk, minéműek az országgyűlési beszédek, napló stb.” (1839. április 14.)²⁹ 1839. május

²⁴ *Bárfaynapl.* I. köt. 71.

²⁵ SZPM 327–328.

²⁶ SZPM 329.

²⁷ Bővebben I. SOLT Andor, *Kölcsey halála és hagyatéka.* ItK 1938. 391–393.

²⁸ *KölcseyAnt.* 217–218.

²⁹ RGy Kt SzT 16. k. 75a.

26-án keletkezett az a lista, amely a Csekéről Pestre, Heckenasthoz felküldött kéziratokat veszi számba; eszerint a *Napló* az utolsó, a 17. csomóban kapott helyet. A lista mindig külön jelezte, ha valamelyik művet másolatban továbbítottak; mivel ilyen megjegyzés a *Napló* mellett nem szerepelt, bizonyosnak látszik, hogy az eredeti példány jutott el a kiadóhoz.³⁰ Az eredeti kézirat további sorsa ismeretlen; a lehetséges feltételezésekre alább még visszatérünk.³¹

A Wesselényi birtokában levő másolat sorsát azonban egy bizonyos pontig nyomon lehet követni. Az 1840-es években Wesselényi többeknél érdeklődött az eredeti kézirat felől is. „Kérlek járj végire: Meg kapta e már a' tud. társaság Kendétől a' Kölcsényi kéziratait, – ha meg köztök van e „Orsz. gyűlési Naplója”, ha p[er]edig nem kapta még meg, minő lépések tétettek e' tárgyban.” (Wesselényi Bártfaynak, Freywaldan 1843. május 13.)³² „Kérlek, járj végire, hogy Kölcsényi kéziratai közül a t. társaság miket ismer és melyek vannak birtokában.” (Wesselényi Kossuthnak Zsibó, 1844. márc. 11.)³³ Wesselényi ezen leveleiben az a furcsa, hogy a báró mintha nem is tudna a Heckenasttal kötött szerződésről, illetve a már folyamatban lévő kiadásról. Láthatólag nem tart kapcsolatot a közvetlen családdal, az örökösökkel sem. Kérdősködése mögött nyilván nemcsak az eredeti kézirat holléte iránti aggodalom húzódik meg, hanem az a szándék is, hogy a *Napló*t egy szélesebb politikai nyilvánosság elé tárja – még ha a kinyomtatás lehetőségével ő sem számolt. A legjobb érzékkel választotta ki erre a célra Kossuthot, aki az 1843–44-es országgyűlés idején a liberális ellenzék véleményformáló személyisége volt. „Kedves Barátom! Küldöm ezennel, miről a minap egy levelemben említést tettem. Ezen nagyböcsű irat, mint látni fogod szegény Kölcsényi országgyűlési naplója. Gyönyörű egyszerű, derült könnyűség s azonban komoly és szilárd mélység leheli az egészét át, tükre szép és tiszta lelkének s eszének, nagy kár, hogy bevégezve sincs s két nagy hézag is van benne, de még nagyobb kár, hogy mostanság bajosan lenne közrebocsátható, mégis jó lenne, ha legalább országgyűlési barátaink olvashatnák.” (Wesselényi Kossuthnak, Zsibó, 1844. ápr. 19.)³⁴ A levelet Kossuth így nyugtázta: „Kölcsényi naplóját igen szívesen köszönöm. Minő gyönyörű szent egyszerűség. – Ugyan ki bírhatja az eredetit? mert ez annyira hibás másolat, hogy sok helyütt egész fejtörésbe kerül kitalálni, minő szót kell a hibásan írottak vagy kihagyottak helyébe tenni.” (Kossuth Wesselényinek, Pozsony, 1844. ápr. 30.)³⁵ Nyilvánvaló e levélváltásból, illetve a már ismertetett előzményekből, hogy Wesselényi a számára elkészített másolatot juttatta el Kossuthhoz. Egyrészt maga Wesselényi sem tudta pontosan, hogy a másolat teljes-e vagy sem (utal ugyanis bizonyos hézagokra), másrészt valószínűleg befejezetlennek tartotta. Kossuth válasza utal arra, hogy e példány rossz minőségű, olvasási nehézségek is felmerülnek; ezek a hibák azonban akár a másolat gyors elkészültével is magyarázhatók. Ezt a napló-másolatot mindenestre valószínűleg többen olvashatták az országgyűlés idején és helyszínén, hiszen Kossuth a másolatot Pozsonyból küldte meg. Az sem zárható ki teljesen, hogy erről a másolatról további másolatok készültek – ennek jelentőségére alább bővebben kitérünk. Az utolsó információnk erről

³⁰ A listát közölte SOLT Andor, i. m. 393.

³¹ E bekezdés gondolatmenete sokat köszönhet Egyed Ilona kéziratos műhelytanulmányának: *Kísérlet az Országgyűlési napló genealógiájának meghatározására*.

³² OSZK Kt Levelestár.

³³ B. Wesselényi Miklós kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz. Kiad. FERENCZI Zoltán. TörtTár 1903. 166.

³⁴ TörtTár 1903. 167.

³⁵ TörtTár 1903. 337.

a példányról az, hogy visszajutott tulajdonosához, Wesselényihez. Erről árulkodik Pap Endréhez írott 1846-os levele: „Kérlek tudósíts hol és ki kezeiben vannak szegény Kölcseneknek azon dolgozatai 's iratai melyek nyomtatás alá nem adottak 's legalább most még nem is adathatnak. Az országgyűlési naplóját sziveskedett volt ő szegény leírni, de azt töllem valaki elvitte volt olvasni, 's eltévedett volt midőn végre megkaptam sok hiányt találtam benne. Nem tudom úgy volt e eredetileg, vagy azok vesztettek el belőlle kiknek kezeik közt forgott. Neked e' nagy betsü napló bizonyosan birtokodban van, kérek ird meg, hogy vallyon meddig volt vive. A' nállam levő példány van December 12től 832 január 12ig 833. Ettől 16ig nints. 16iktől megy 31éig, mely naptól Február 27ikeig hibázik 's ettől megint foly Julius 17keig 's itt megszakad. Szives tudósításodat várván maradok barátod.” (Wesselényi Pap Endrének 1846. május 7.)³⁶ Bár a választ nem ismerjük, mégis néhány érdekes megállapításra juthatunk e levél kapcsán is. Wesselényi többszöri próbálkozás után még 1846-ban sem tudja kideríteni, hogy a meg nem jelent kéziratok kinek a tulajdonában vannak. A napló-másolat hosszú ideig – talán évekig is – idegen kezekben forgott. Homályos természetesen az, hogy Wesselényi a Kölcsénytől kapott példányt továbbította-e Kossuthnak, vagy csak ennek egy másolatát. Igaz, persze, hogy a kérdezősködései során egyetlen megjegyzése sem utal arra, hogy több változattal rendelkezett volna. Az mindenesetre elgondolkoztató lenne, hogy Kölcsy egy hiányos szöveget küldött volna egyik legjobb barátjának. Az azonban tény, hogy saját példányát valóban hiányosan kapta vissza Wesselényi, hiszen a megjelent szövegben az említett hézagok nem találhatók meg. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy az 1844-es, Kossuthhoz írt levélben említett két nagyobb hiány a napló első kiadásában megtalálható, hiszen a bejegyzések folyamatossága megszakad 1833. február 5. és február 20. között, valamint az 1833. április 16. és 20., meg az április 24. és május 3. közötti eseményekről összevontan számolt be Kölcsy.³⁷ Ez alapján tehát a Wesselényi birtokában levő példány eredendően teljes lehetett.

Ami pedig Kölcsy *Naplójának* megjelenési körülményeit illeti, a következőket kell számon tartanunk. 1840–48 között jelent meg Heckenastnál Kölcsy Ferenc munkáinak első összkiadása Szemere Pál, Szalay László, Eötvös József gondozásában, amely a Csekéről felküldött kéziratokon alapult. A megjelent hat kötet azonban nem tartalmazta az *Országgyűlési naplót*. Részletközlés viszont már 1846-ban napvilágot látott, a Pesti Divatlapban,³⁸ egy, a Kölcsy halálának nyolcadik évfordulójára készült megemlékezésbe iktatva. Itt egy rövid, költői és politikusi jelentőségét méltató bevezetés után következik a szöveg, amelyet közvetlenül ezek a sorok előznek meg: „Minő hittel s eltökéltséggel vállala el s küzde meg követségi magas feladatával: álljanak itt annak bebizonyítására e néhány, a boldogult országgyűlési naplójából (melly, fájdalom! összes munkái közt nem láthata napfényt) sorok.”³⁹ A *Naplóból* közölt részletek dátum nélkül szerepelnek; a későbbi összkiadással összevetve megállapítható azonban, honnan s mely napokról származnak. Eszerint az első egység 1832. december 13-áról, a másik pedig december 12-éről való, tehát nem időrendben szerepelnek a szövegek. A válogatás – alkalmazkodva nyilván a cenzúrayviszonyokhoz – nem tartalmaz politikai

³⁶ OL Filmtár 10119 [Wesselényi leveleskönyve]. Az adatért Szabó G. Zoltánnak tartozom köszönettel.

³⁷ Vö. TAXNER-TÓTH Ernő, *Kölcsy és a magyar világ*. Bp., 1992. 251.

³⁸ Pesti Divatlap, 1846. aug. 8. 32. sz. 622–624.

³⁹ Pesti Divatlap, 1846. aug. 8. 32. sz. 622.

megjegyzéseket. A szerkesztő (Vahot Imre) csillag alatt a következő jegyzetet fűzte hozzá a szövegközléshez: „Idézett naplótöredékeket, tek. Kölcsey Ádámné asszonya – s Obernyik Károly ur jószívűségéből közöljük.”⁴⁰ Mindezekből valószínűsíthető, hogy a mű kézírata ekkor ismét a család birtokában volt, tehát a Heckenasthoz való fölküldés után valamikor visszakerült Csekére.

Ugyanehhez a részletpublikációhoz a szerkesztő egy másik sokatmondó állítást is hozzákapcsolt, amelyben Kölcsey műveinek kiadástörténetét tekintette át: „A boldogult lyrai dolgozatait 1832-ben Szemere Pál szedte össze s adta ki. Számos philosophiai, kritikai, aesthetikai, s költői művei összeszedését s kiadását hunyta után Szemere Pál, Eötvös József s Szalay vállalak magukra, s azokat már nagy részint világ elébe is bocsáták öt füzetben. A hatodik füzet, mely országgyűlési naplóját, szónoklatait, s némelly eddig napfényre nem bocsátott leveleit tartalmazja, e honban nehezen látandhat most még, ha csak későbbben nem, napvilágot.”⁴¹ Ezekből a mondatokból az a szembetűnő, hogy Vahot úgy tudta, a politikai beszédekkel és a levelekkel egy kötetben jelenne meg a *Napló*. Valójában az első összkiadás hatodik kötete csak az országgyűlési és megyei beszédek tartalmazta; minden bizonnyal 1848 márciusa után fejeződött be ennek a kötetnek a nyomtatása, hiszen a címnegyedben – az évszámon kívül – a következő olvasható: „A Szabad Sajtó útján”.⁴² Szalay László 1851. december 3-i levele egyenesen azt állítja, hogy ezt a kötetet Lipcsében nyomtatták – igaz, az időpontról nem szól, a *Naplót* sem említi.⁴³ A Helytartótanács könyvvizsgáló osztályának iratanyagából nyomon követhető, hogy Heckenast Gusztáv 1841 és 1845 között többször kért hiába engedélyt a politikai beszédek megjelentetésére.⁴⁴ Ezekből az iratokból az is kiderül, hogy a kiadási tervek szerint eredetileg a harmadik kötetet alkották volna a beszédek; annak azonban nincs nyoma itt, hogy az *Országgyűlési napló* bármilyen formában vagy bármelyik időpontban hozzátartozott volna ehhez. Azaz Vahot értesülése nem erősíthető meg a levéltári források alapján, hitelessége így erősen kétségbe vonható. Kijelentése alapján azonban továbbra is fennmarad a megválaszolatlan kérdés: nem tudjuk, az összkiadásra vállalkozó Heckenastnak mi volt a szándéka a *Naplóval*, tervezte-e egyáltalán a kiadását.

Az *Országgyűlési napló* első teljes kiadása tehát nem Heckenast nevéhez fűződik, hanem Dobrossy Istvánéhoz. Egyedül Gazda István feltételezi azt, hogy a mű kiadója valójában Wigand Ottó volt, vagyis a *Naplót* Lipcsében nyomtatták volna, hamis impresszummal. Állítását azonban nem tudja alátámasztani,⁴⁵ s nem vet számot azzal sem, miért éppen Dobrossy neve szerepel kiadóként. Dobrossy Istvánról elég sok életrajzi adatot ismerünk: Sárospatakon együtt diákoskodik Kazinczy Gáborral és Erdélyi Jánossal, a sárospataki Nyelvművelő Társaság által kiadott Parthenon zsebkönyvekben (1834, 1837) versei jelennek meg; a társaság egyébként éppen az 1834-es kötetet hódoló dedikációval elküldte Kölcsey-

⁴⁰ Pesti Divatlap, 1846. aug. 8. 32. sz. 624. Az adatért Korompay H. Jánosnak tartozom köszönettel.

⁴¹ Pesti Divatlap, 1846. aug. 8. 32. sz. 624.

⁴² A politikai beszédek kiadástörténetére l. bővebben: KOVÁCS Magda, *Kölcsey politikai beszédeinek cenzúrázása*. MKSzele 1968. 71–73.; RATZKY Rita, *Kéziratúak mélyén*. In *Remény s emlékezet*. Tanulmányok Kölcsey Ferencről. Szerk. TAXNER-TÓTH Ernő és G. MIERVA Mária. Bp.–Fehérgyarmat, 1990. 147–155.

⁴³ A levelet idézi FRIED István, i. m. 369–370.

⁴⁴ OL Htt. Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1841. Fons 10. pos. 19., 43.; 1844. Fons 10. pos. 35.; 1845. Fons 10. pos. 15., 37.; az 1845-ös cenzúráztatás irataiból magyar fordításban közölt MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*. S. a. r. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit. Bp., 1985. 459–460.

⁴⁵ GAZDA István, *Könyvkereskedők a régi Váci utcában*. Bp., 1988. 111.

nek.⁴⁶ Ügyvéd lett, az 1840-es években több folyóirat munkatársa, publikált többek között a Jelenkorban, a Társalkodóban, a Pesti Divatlapban, a Literatúrában, a Tudománytárban⁴⁷, Kazinczy Gáborral együtt lefordítja Lamennais *Paroles*-ját, Egressy Gáborral 1842-ben átülteti Shakespeare *Coriolanus*-át is.⁴⁸ A negyvenes évek első felében szoros barátságban áll Erdélyi Jánossal,⁴⁹ az 1843–44-es országgyűlésen Kossuth Pesti Hírlapjának egyik pozsonyi tudósítója.

A *Napló* kiadási körülményeiről viszont már meglehetősen kevés adat áll rendelkezésünkre. Ezek egyike a kötet OSZK-beli, muzeális példányában található bejegyzés: „Készült 1847/48-ban egy földalatti nyomdában Cenzura nélkül. MM”; a rövidítés feloldása – más kézírással – is itt olvasható: „(= Magyar Mihály pesti könyvtár)”.⁵⁰ Dobrossynak ezen utalás szerint egy titokban működő kézsajtó lehetett a birtokában, amelyen még 1848 márciusa előtt nyomtatta volna ki a könyvet. A bejegyzés forrásértékének mérlegeléséhez fontos számot vetni a bejegyző személyével. Magyar Mihály (1820–1860) 1846-ban veszi át az Ivanics-féle könyvkereskedést. Rövid ideig szerkeszti az Irodalmi Hirdető című kiadványt. A Pesti Divatlappal áll kapcsolatban, ő és a folyóirat kölcsönösen támogatták egymás könyvkiadási, könyvterjesztési koncepcióját. Több írása is napvilágot lát itt, elsősorban a magyar irodalom és a könyvkereskedés kapcsolatát tárgyaló cikkeket publikál 1847–48-ban (például *A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében* című cikksorozata a Pesti Divatlap 1848. 7., 8., 9., 10., 11. számában). Bár a könyvkiadásról szóló szakirodalom általában elfogadja azt az állítást, hogy Kölcsey *Naplóját* valóban Dobrossy adta ki, Makoldy Sándor feltételezte, Magyar Mihálynak is lehetett szerepe e könyv megjelentetésében. Sőt, szerinte a nyomda is voltaképp Magyaré volt. Érdekes viszont, hogy a könyv megjelenésének időpontját 1848. március 15-e utánra teszi. Ezeket a vélekedéseket részben egyébként éppen a már idézett könyvbejegyzésre alapozza: „Kölcsey Ferenc országgyűlési naplója páratlan becsű forrás a diéta kerületi naplójának történetéhez is. [...] A művet önállóan »Kölcsey Ferenc naplója 1832–1833. Budapest, Dobrossinál 1848.« címlappal Dobrossy István gyorsíró adta ki. E kiadásnak a Nemzeti Múzeum könyvtárában levő egyik példányán, a címlappal szemben: »Készült 1847/48-ban egy földalatti titkos nyomdában cenzura nélkül« kézírásos bejegyzés olvasható. E szöveg alatt: »M. M.«, utána pedig magyarázatul zárójelben »Magyar Mihály pesti könyvtár« szavak. E titkolódzás a sajtószabadság kivívása után megjelent munkánál megengedi azt a feltevést, hogy a hazafias érzésű Magyarnek a nyomtatásban is volt valami szerepe, de azt szerénységből most sem árulta el, utólag sem változtatott a címlapon. Az a titkos nyomda talán éppen az ő tulajdona volt. Munkatársa volt ő Vachot Imre Pesti Divatlapjának is, melynek 1848 április 1-jei száma a következő szerkesztői megjegyzésekkel hozott először a naplóból részleteket... [s ezután idézet következik a hivatkozott lapszámból]”.⁵¹ Mindenesetre érthetetlen Ma-

⁴⁶ Jelzete: OSZK 191. 794.; a példányra SZABÓ G. Zoltán utal: *Kölcsey Ferenc levelezése. Válogatás*. S. a. r. SZABÓ G. Zoltán. Bp., 1990. 367. (A továbbiakban: *Kölcslev.*)

⁴⁷ Erről I. FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842*. Bp., 1990. passim, kül. 208–212.

⁴⁸ Erről I. KERÉNYI Ferenc, *Tizenegy esztendő Egressy Gábor életéből (1837–1848)*. In Egressy Gábor *válogatott cikkei (1838–1848)*. S. a. r. KERÉNYI Ferenc. Bp., 1980. 135. skk.

⁴⁹ Dobrossynak Erdélyihez írott pozsonyi leveleit I. Erdélyi János *levelezése*. I. köt. S. a. r. T. ERDÉLYI Ilona. Bp., 1960. 192., 199.; a levelek kelte: 1843. okt. 11., 1843. dec. 9.

⁵⁰ Az adata felhívta a figyelmet: FITZ József, *A magyar nyomdászat 1848–1849*. H. n., é. n. 84.

⁵¹ MAKOLDY Sándor, *Nemes Hajnik Károly és a Magyar Országgyűlés Gyorsíródája*. Bp., 1943. 71.

koldynak az a következtetése, hogy Magyaré lehetett a nyomda, hiszen akkor saját példányába miért tett volna egy ilyen szövegű bejegyzést? Nem egyértelmű az sem, hogy Makoldy a könyvnek a kinyomtatását vagy a nyilvánosság elé bocsátását datálja 1848. március 15. utánra – ezt a megjegyzését egyébként nem is adatolja.

A kinyomtatásra vonatkozó másik adatunk Táncsics Mihály visszaemlékezése: „Dobrossy István ügyvédem, Keresztesyvel szövetkezve, kézisajtót szereztek volt már a forradalom kezdete előtt, melyen titokban Kölcsey „Naplóját” nyomtatták. Ezt bevégezve, sajtójukat megvásároltam, és azon folytattam a magam lakásán a Munkások Ujságát kiadni.”⁵² Ahogy erre ez a részlet is utal, Táncsics perbefogásakor a védelmet Dobrossy vállalta el, kapcsolatuk tehát innen ered. Az idézet szerint az ügyvéd – a *Napló* nyomtatását befejezván – átadta a tulajdonában lévő kézisajtót Táncsicsnak. Ha ennek az eseménynek a kronológiai behatárolására kísérletet teszünk, figyelembe kell vennünk, hogy a Munkások Ujsága 1848. április 2-án indult, az Egyetemi Nyomdában állították elő. Táncsics azonban a tizenötödik számtól, május 25-től július 16-ig készíti saját nyomdáján a lapot;⁵³ bár a sajtótörténet szerint május 21-én hozta ki első termékét a saját nyomdáján.⁵⁴ Mindenesetre a nyomda feltehetően 1848 májusának közepén, végén kerülhetett tulajdonába. Ekkor már azonban az áprilisi törvények szabályozták a sajtó- és nyomdaviszonyokat, s eszerint a nyomdatulajdonosoknak be kellett jelenteniük az illetékes törvényhatóságnak a birtokukban lévő nyomdagépet. A pesti tanácsülési jegyzőkönyvek viszont nem támasztják alá azt, hogy ennek a kötelezettségnek Dobrossy eleget tett volna, pedig ha májusig birtokában volt a nyomda, ahogyan Táncsics sejteti, ezt meg kellett volna tennie; Táncsics egyébként azonnal bejelentette, hogy nyomdagéphez jutott.⁵⁵ Ha pedig Dobrossy nyomdája valóban földalatti nyomda volt, ahogyan Magyar Mihály bejegyzése állítja, miért nem használt ki egy ilyen lehetőséget 1847–48 fordulóján az az ellenzék, amelyhez Dobrossyt több szál kötötte – gondoljunk csak a Kossuthal való kapcsolatára? Kérdés továbbá, hogyan juthatott pontosan az ő birtokába egy ilyen berendezés? Érdemes megjegyezni, hogy ekkor sem ilyen nyomda működéséről, sem az Országgyűlési *napló* illegális megjelenítéséről nem tudósít a bizalmas jelentéseket tartalmazó Informationsprotokolle.⁵⁶

Mindezt összegezve, a megjelentetéssel kapcsolatban több homályos részlet marad. Hol is nyomtatták ki a könyvet, hiszen nem egyértelmű, hogyan jutott Dobrossy nyomdához? Mikor nyomtatták ki, 1848. március 15-e előtt vagy után, tehát a kötelező cenzúráztatás időszakában vagy a sajtószabadság kimondása után? Hiszen ezen a ponton Magyar Mihály bejegyzése és Táncsics visszaemlékezése kronológiailag nem egyeztethető össze teljesen. A fő kérdés pedig: hogyan juthatott egyáltalán Dobrossy a *Napló* kéziratához?

A korabeli sajtó híradásai mindenesetre árnyalják a megjelenésről kialakítható képet, még ha nem tisztáznak is mindent. A Pesti Divatlapban 1848. január 1-jén a következők olvashatók: „(A könyvkiadó társulat) megalakulása nem kis fontos-ságu esemény volt a mult év végén történt fővárosi mozgalmak közt. Célja a

⁵² TÁNCICS Mihály, *Életpályám*. S. a. r. CZIBOR János. Bp., 1949. 247.

⁵³ FIRTINGER Károly, *Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából*. Bp., 1900. 168–169.; ILLÉS Ilona, *Munkások Ujsága 1848; Forradalom 1849; Arany Trombita 1869*. Repertórium. Bp., 1973. 6.

⁵⁴ *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*. Főszerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp., 1985. 145. – A vonatkozó részlet Kosáry Domokos munkája.

⁵⁵ Fővárosi Levéltár Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek 1848. máj.–jún. IV. 1202 c.

⁵⁶ OL A 105 Informationsprotokolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion.

részvényekre alapított társulatnak a magyar irodalom terjesztése, a jobb könyvek jutányosabb áron s több kézre, nagyobb körben leendő forgatása, mi által mind az írói világ mind az olvasóközönség sokat fog nyerni, s miáltal az idegen könyvkereskedés nyomasztó bilincsei, szűk korlátai közül okvetlenül sikerülend a magyar irodalmat nagy részben kiszakatatnunk. E szép jövőndői részvényes társaság ügyeit a fővárosban következő tisztviselők kezelendik; igazgató: Fényes Elek; másodigazgató: Erdélyi János; kiadó: Vahot Imre; jegyző: Garay János; pénztárnok: Stuller Ferenc; ügyvéd: Gerenday Ambrus. A vidéknek még olly helyein is, hol most híre sincs a könyvkereskedésnek, számos megbízott ügyvivők képviselendik a társulat érdekeit. Eddig már kiadás végett két jeles kéziratot vett meg a társulat Kölcsey Ferenc Naplóját, s Garay »Szent László« című regényes hőskölteményét.⁵⁷ Ugyanerről az eseményről a Jelenkor hasonló tartalmú tudósítást ad: „A könyvkiadó-társaság, mellynek célja a' magyar irodalom terjesztése, a' jobb könyvek eddigénél jutányosb áron, nagyobb körben leendő keringtetése, – megalakult. A' társaság 500 forintos részvényekre alapított, a' részvényesek száma huszra határoztatván, hogy így évenként 10 ezer pengő forgatása mellett, minél sikeresebben működhessék érintett célja létesítése körül, 's hogy leginkább az idegen érzelmi könyvkereskedők közönye 's íróra és közönségre nyomasztólag ható uzsoráskodása által gátolt irodalom minél szebb virágzásnak örvendhessen. A' társaság tisztviselői e' következők: igazgató: Fényes Elek; aligazgató: Erdélyi János; kiadó: Vahot Imre; jegyző: Garay János; pénztárnok: Stuller Ferenc; ügyvéd: Gerenday Ambrus. – A' vidékek pedig számos ügyvivővel láttatnak el, kik a' társulat által kiadott műveket megszabott, jutányos áron, gyorsan árulják. Már két művet vett meg a' társulat kiadás végett, u.m. Kölcsey »Naplóját« 's Garay »Szent László« című regényes hős költeményét.”⁵⁸ Rövidebben tudósít az Életképek: „Irodalmi hírek. A' könyvkiadó társulat megalakult, első mű, mit ki fog adni: »Kölcsey Naplója« lesz, – ezt követi Garay »Szent Lászlója«.”⁵⁹ Az említett Könyvkiadó Társulat (későbbi nevén Irodalomterjesztő Társulat) megalakulását ezen első híradások 1848 első napjaiban jelentik be, feltehető azonban, hogy a tényleges megalakulásra valamikor 1847 végén került sor. Erre utal Nagy Ignác Erdélyi Jánoshoz írott levele 1847. november 29-éről, amelyben már említi a társulatot: „Annyira megörültem ma reggel látásodon, hogy egyet talán épen a legcélszerűbbet, elfeledtem ajánlani a könyvkiadó egylet számára, t.i. összes vigjátékaimat...” (Nagy Ignác Erdélyihez, Budán, 1847. nov. 29.)⁶⁰ Tudjuk azt is, hogy egy részvényeken alapuló könyvkiadó társaság létrehozását már 1847 áprilisában felvetette Fényes Elek az Ellenzéki Körben; ezt Dezsényi Béla a következőképpen foglalta össze: „Ugyanekkor Fényes Elek egy »könyvkiadó egyesületet« akar életrehívni 24000 forintos, 24, egyenként ezer forintra szóló részvénnnyel biztosított alaptőkével. A könyvkiadó egyesület egyrészt az Ellenzéki Kör anyagi ügyeit lendítené fel, másrészt ellenzéki írók már elkészült műveit – nyilván azokat, melyeket később az Ellenőrben nyomtattak ki – hozná nyilvánosságra, végül a pesti könyvkereskedők monopóliumát is megdöntené.”⁶¹ Dezsényi hivatkozik az Informationsprotokolle 1847. április 16-i jelentésére is, amely valóban alátámasztja állítását. A vonatkozó részlet ugyanis így szól: „Wegen des Mangels an Geldmitteln dürfte das projektirte Ellenzéki Kör Köny-

⁵⁷ Pesti Divatlap, 1848. jan. 1. 1. sz. 29.

⁵⁸ Jelenkor, 1848. jan. 13. 6. sz. lapszám.

⁵⁹ Életképek, 1848. jan. 16. 3. sz. 94.

⁶⁰ Erdélyi János levelezése, i. m. I. 315.

⁶¹ DEZSÉNYI Béla, *A nemzeti kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmában*. ItK 1953. 191.

ve (: Buch des Oppositions Kör :) vielleicht schwer und langsam zu Stande kommen, da die Schriftsteller ohne Honorar keine Aufsätze in dasselbe liefern wollen. Indeß wird doch gemeldet, daß Kossuth bereits drei Aufsätze: *Adó* (: Steuer :) , *Örökváltság* (: ewige Ablösung :) und *Képviseleti rendszér* (: Repräsentativ Sistem :) für dasselbe verfaßt, dann der Borsoder 2. Vizegespan *Szemere* einen Aufsatz über das Indegenat, und Karl Nagy, dann Moriz Perczel, Franz Pulszky, Hunfalvi Michael *Vörösmárthy*, Alexander *Petőffy* etc. Beiträge versprochen haben, so wie diesem Vereinsbuche auch ein Aufsatz Kisfaludy's „*die Insurrektion von 1809*“, der bisher im Druck nicht erscheinen durfte, eingeschaltet werden soll. Um der in diesem Verein vorherrschender *Geldnoth* abzuhalten, beabsichtigt der bekannte statistische Schriftsteller und Vizepräses des Oppositions Kör, Alexius *Fényes* einen „*Könyvkiadó egyesület* (: Bücher herausgebenden Verein :) ins Leben zu rufen, und der hinzu erforderliche Fond von 24 000 fl. M. durch 24 Aktien a 1000 fl. aufzubringen. Aufgabe dieses Vereins wäre fertige Werke, insbesondere oppositioneller Schriftsteller zu kaufen, selbe drucken zu lassen und dann weiter zu verkaufen. *Fényes* hofft durch die Ausföhrung dieses Planes das *Monopol der Buchhändler über den Haufen zu werfen*.“⁶²

Az 1848 elejére megalakult Könyvkiadó Társaság létrehozásának terve tehát az Ellenzéki Körre vezethető vissza, nem csoda, hogy tisztségviselői tagjai e körnek. Ebben az összefüggésben pedig Kölcsey *Naplójának* megjelentetése nyilván politikai tettként is értelmezhető. Érdemes megjegyezni, hogy ugyanezen társulat vállalkozott a készülő Shakespeare-fordítások kiadására. A Budapesti Híradóban 1848. február 18-án Nagy Ignác számol be a tervről: „Vörösmarty és Petőfy Shakespeare fordítására vállalkozik, az irodalomterjesztő társulat költségén, mely e szerint szépen tanusítja, hogy hivatását érti, s nemcsak biztos anyagi haszon után törekszik, hanem leginkább irodalmunkat előmozdítani ohajtja. Nem sokára tehát jó fordításban birandjuk a nagy angol költőt.”⁶³ Az Életképek két nappal később tudósít: „– A könyvkiadó társulat vállalkozott Shakespeare lefordítására. Előlegetsen annyit emlíünk meg e' tárgyról; hogy a' két műfordító Vörösmarty és Petőfi leend. Vörösmarty Leart, Petőfi Coriolant fordítja.”⁶⁴ Egy hónappal később ugyanitt Egressy Gábor indítványozta, hogy „Shakespeare Arany János, Petőfi és Vörösmarty által honosítottassék”.⁶⁵ Valamikor 1848 februárjában a Könyvkiadó Társulat nevet változtatott, s innen kezdve Magyar Irodalomterjesztő Társulat néven működött. A névváltoztatás a célok módosulását is jelzi. Ezt világossá teszi az a szerkesztői jegyzet is, amelyet a Pesti Divatlap 1848. február 13-i számában Kajna Gábor cikkéhez fűztek; Kajna *A könyvkiadótársulat* című írásában ugyanis üdvözli a megalakulást, felhívja azonban a figyelmet arra, hogy vállalkozni kellene a más kiadók által megjelentetett magyar művek terjesztésére, közvetítésére is. Ehhez kapcsolódik az alábbi jegyzet, amely mögött Vahot sejtethető: „A mi részvényekre alapított egyletünk ugyanis nem annyira könyvkiadó – mint inkább magyar irodalomterjesztő társulat, mely az írói szabadságot egyáltalában nem korlátozza, s az irodalmi, czéhbéli egyedáruskodással épen ellenkező jót eszközölné – nem csak a saját költségén, hanem a körén kívüli idegenek

⁶² Informprot. 285. Pest, 16. April. 1847. A szöveg már megjelent in Kossuth Lajos *Összes Művei XI*. S. a. r. BARTA István. Kossuth Lajos 1848/49-ben. I. köt. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Bp., 1951. 279.

⁶³ *Petőfi-adattár*. I. S. a. r. Kiss József. Bp., 1987. 173.

⁶⁴ *Életképek*, 1848. jan. 20. 4. sz. 126.

⁶⁵ *Életképek*, 1848. febr. 20. 228.

által kiadott könyveket is bizományba veszi, s az ország minden részében nagy számmal létezendő ügynökeihez eladás végett a legnagyobb pontossággal megküldi.”⁶⁶ Néhány hónapnyi szünet után a Pesti Divatlap 1848. április 1-jei száma a következő lábjegyzettel közöl részleteket Kölcsény Naplójából: „A dicsőült nagy férfinak a censura zsarnoksága miatt eddig meg nem jelenhetett, de most már rövid időn megjelenendő igen érdekes Országgyűlési Naplójából azért adjuk mintegy mutatványul e közleményeket, hogy a szabadság e dicső korában ez által is megszenteltessék emlékezete, és mert olly dolgok foglaltatnak benne, melyek részint örök igazságok, részint még mostani politikai és társadalmi viszonyainkkal sok tekintetben öszhangzanak.”⁶⁷ A következő, április 8-i számban pedig – immáron megjegyzés nélkül – folytatódik a részletközlés. Kölcsény művének megjelenéséről a Pesti Divatlap 1848. május 13-i száma⁶⁸ tudósít először, majd a Jelenkor 1848. május 16-i száma.⁶⁹ Mindkét közlemény az Irodalomterjesztő Társulat kiadványaként mutatja be a könyvet, olyan művek társaságában, mint Petőfi *Coriolanus*-fordítása vagy Garay János verseskötete, amely azonban nem azonos a beharangozott „Szent László”-val. A két híradás közül a Pesti Divatlapé az, amelyik néhány soros méltatást is közöl: „Dusgazdag kincstára ez a génialis költő és publicista legszabadabb röptű s legőszintébb színezetű mély eszméinek. A nemes lelkű Kölcsényi [!] gyöngéd kedélyét, sajátos egyéniségét csak a naplóból lehet valódiilag megismerni. Azon kívül, hogy e napló az 1832- és 3-diki országgyűlésünk drámájának színpadok mögötti története titkosabb rugóit, s az egész országgyűlés folyamatát, szellemét a legtisztább filozofiai bírálatnál adja elő; egyszerűsége, hazafiúi rendíthetetlenesség, életbölcse ség, humor és poézis legszebb színvegyületét tartalmazza. Rég nem tűnt fel már irodalmunk egén illy figyelemre méltó csillagzat. – Az eltörölt cenzura nem engedé azt a homályból feltűnni; azonban irodalomterjesztő társulatunk talált módot létrehozására.”⁷⁰ Ez az idézet megerősíti a Pesti Divatlapban és más sajtóorgánokban már korábban elhangzott állítást, amely szerint a *Napló* kiadását az Irodalomterjesztő Társulat vállalta. A kommentár feltűnő módon említést sem tesz Dobrossyról. Ez annál is érdekesebb, mivel a társulat által ekkor kiadott könyvek – így Garay verseskötete, Petőfi *Coriolanus*-fordítása is – a Beimel-nyomdában készültek, ezért indokolt lett volna utalni arra, hogy a *Napló*t miért nem itt nyomták. Ezek a sajtóhíradások egyértelműen és kizárólag az Irodalomterjesztő Társulatnak tulajdonítják a *Napló* kiadását, mégis a szakirodalom – nem véve tudomást a korabeli recepcióról – Dobrossy egyéni vállalkozásának tekintette a publikálást.⁷¹

A korabeli sajtóban, elsősorban a Pesti Divatlapban megjelent közlemények alapján tehát a *Napló* megjelenését minden bizonnyal 1848. március 15-e utánra tehetjük (ezt erősítheti az a megfigyelés is, hogy Dobrossy neve az ekkor divatos, demokratikus módon Dobrossi alakban olvasható a könyvön). Arra nincsen ugyan adat, hogy pontosan mikor kezdték el a nyomtatást, de az bizonyos, hogy 1848. április elején még nem volt kész a könyv, hiszen ekkor közöl belőle előzetesen részleteket a Pesti Divatlap, viszont 1848 májusában már híradás tudósít a megjelenéséről. Az ugyanakkor napvilágot látott, Beimel nyomtatta *Coriolanus*-fordítás-

⁶⁶ Pesti Divatlap, 1848. febr. 13. 7. sz. 212.

⁶⁷ Pesti Divatlap, 1848. április 1. 404.

⁶⁸ Pesti Divatlap, 1848. máj. 13. 22. sz. 614.

⁶⁹ Jelenkor, 1848. máj. 16. 58. sz. 240.

⁷⁰ Pesti Divatlap, 1848. máj. 13. 22. sz. 614.

⁷¹ Vö. pl. Friz József, i. m. 100.; Dr. SIKLOSSY László, *Az országgyűlési beszéd útja*. Bp., 1939. 265.

ról tudjuk, hogy március 21-én már munkában volt: „De én most nem érek rá hosszan írni, csak azt adom tudtadra, hogy Coriolanusomat már nyomják...” (Petőfi Sándor Arany Jánosnak – Pest, 1848. márc. 21.)⁷² Természetesen nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy Dobrossy mégis rendelkezett már 1848 márciusa előtt kézisajtóval, és akár el is kezdhetette a nyomtatást. Ha így lenne is (bár erre perdöntő adat nincs), a munka elkészülte biztosan áthúzódott április végére, május elejére. Igen zavaró azonban, hogy a könyv nem tartalmaz utalást arra, hogy köze lenne az Irodalomterjesztő Társulathoz, míg a társulat híradásai nem tartalmaznak utalást arra, hogy a könyvnek köze lenne Dobrossyhoz. Ezt az ellentmondást egyelőre nem tudjuk feloldani.

További homályos pont, hogy milyen kéziratból készült a kiadás. Előjáróban meg kell jegyezni, hogy a Dobrossy-kiadás szövegállapota jónak mondható. Összevetve az 1848. áprilisi, Pesti Divatlap-beli részletközlésekkel, nincsenek olyan jelentős eltérések, amelyek alapján azt kellene föltételeznünk, hogy eltérő szövegelőzményekre támaszkodnak. Nem bizonyítható, hogy az 1848 áprilisában Vahoték birtokában lévő kézirat nem azonos azzal, ami az első teljes kiadás alapját képezte. Vahot Imre, aki szoros baráti és munkatársi kapcsolatban állt Obernyik Károllyal, az 1846-os részletközléshez fűzött jegyzetben utal arra, hogy a kéziratot a családtól kapta meg. Nem zárható ki, hogy két évvel később ugyanezen az úton jutott birtokába a *Napló*. Dobrossy egyébként meg is szerezhetette innen a kéziratot, hiszen munkatársa volt a lapnak. Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy Dobrossy más módon szerezte meg a *Napló* szövegét. Hiszen Dobrossy 1843–44-ben Pozsonyban Kossuth lapjának tudósítója, pontosan abban az évben (1844) is, amikor Kossuth birtokába jut a Wesselényinél őrzött másolatnak. Kossuth eleve azért kapta meg a *Naplót*, hogy minél szélesebb körben terjessze; Dobrossyról pedig tudjuk, hogy ebben az időben találkozik Kossuthtal, sőt korábban a szállásán is lakott: „Már Kossuth szállásán lakom, Tóth Lőrinc holnap vagy holnapután jön ide. Mindent elkövettek, hogy vele jól jöjjen ki... – Lakásom Sétátér 749. sz. 1ső emelet.” (Dobrossy Erdélyi Jánoshoz Pozsony, 1843. okt. 11.)⁷³ Wesselényi 1846-ban azt írta Pap Endrének, hogy a másolatot sokára kapta vissza, valószínűleg több ember kezén megfordult tehát. Készülhettek róla akár másolatok is. Elképzelhető, hogy Dobrossynál a másolat másolata volt meg. Az ugyanis bizonyosnak látszik, hogy Dobrossy kezében egy olyan kézirat volt, amelyen Wesselényi glosszái szerepeltek. Legalábbis erre utal az első teljes kiadás két szöveghelye. Az 1833. március 31-i bejegyzések között ez olvasható: „E sorok után én csak akkor hajlottam a levelek átadására, miután a nádor ráállott azon conditio sine qua non-ra, miszerint ő a leveleket nem mint a király testvére, hanem mint az országgyűlés előülője veszi által.” E sorokhoz pedig a következő megjegyzés társul: „(Wesselényi kezeírása, rajzónnal.)” A másik az 1833. május 4-i feljegyzés lábjegyzeteként található: „Ki Ragályit barátság színe alatt úgy csalta meg, mint P., azt bajosan illeti ilyen nevezet. (Wesselényi kézírata.)”⁷⁴ Figyelembe kell azonban venni, hogy a Wesselényi-féle példány romlott szövegű volt. Nem valószínű tehát, hogy ebből egy ilyen színvonalú kiadás elkészülhetett volna. Az az eshetőség sem zárható ki, hogy Dobrossy elkezdte a Wesselényi-féle példány vagy annak másolata alapján még 1848 márciusa előtt a nyomtatást, esetleg később a Vahot kezén megfordult kézirat alapján korrigált.

⁷² Arany János összes művei XV. Arany János levelezése (1828–1851). S. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István. Bp., 1975. 195.

⁷³ Erdélyi János levelezése. i. m. I. 192.

⁷⁴ KOLCSEY Ferencz *Naplója*. i. m. 100., 112.

ARANYÉRMÉK, EZÜSTKOSZORÚK. MŰVÉSZKULTUSZ ÉS MŰPÁRTOLÁS MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZADBAN

Magyar Nemzeti Galéria, 1995. június–november. (Katalógus)

A katalógus koncepcióját kidolgozta és a kiállítást rendezte Sinkó Katalin.

Budapest, 1995. 393 l., 32 színes és számos fekete-fehér illusztráció. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 1995/1)

A képzőművészet társadalomtörténeti igényű megközelítésének egyik új területe a művészek és általában a művészet közösségi elismerésének, érvényesülésének az önálló vizsgálata. A művészettörténet sokáig periferikusan kezelte a művészkultusz és a mecenatúra, ezen belül az intézményesült műpártolás kutatását, melynek következtében a kortárs művészek esetében rendszerint jóval többet tudunk a társadalmi elismerésről, a művész, megrendelő és közönség kapcsolatáról, mint a történeti korok alkotóinál. Ennek fő oka, hogy az alkotó egyéniségek, a művészi siker társadalmi és művészettörténeti megítélése állandóan változik, s a művészettörténet az utóbbi évtizedekben különösen tartózkodó álláspontot képvisel az értékelés kérdéseivel kapcsolatban. Azáltal azonban, hogy újabban előtérbe lépett a műalkotásnak mint szemléleti tárgynak a megközelítése, egyre több figyelem fordul a korábbi határterületek, így például a tömegelőállítású tárgyféleségek, a képkultusz és a képhasználat, a hatás- és befogadástörténeti szempontok, a művészi hírnév összetevői, továbbá a művészeti piac, a kiállításiügy és a valóságos művészeti termelés kapcsolata felé. Ezzel közel egyidőben a művészkultusz irodalomtörténeti kutatásának eredményei is meggyőzően bizonyították, hogy a kultuszkutatás egyaránt fontos szerepet játszik a művészek és a művek kritikai megítélésében, illetőleg a kultuszt létrehozó társadalom megismerésében.

Ebbe a tágabb összefüggésbe illeszkedik a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása a 19. századi magyarországi művészkultusz és műpártolás történetéről. A jelentős nemzetközi elismerést keltő kiállítás és a hozzá megjelent katalógus ismertetését e lap hasábjain az indokolja, hogy egyrészt a bemutatott képzőművészeti anyag számos irodalmi vonatkozást hordoz. Másrészt a tanulmányok és műtárgyleírások megállapításai több ponton megerősítik, illetve kiegészítik a hazai irodalomtörténeti kultuszkutatások, így Dávidházi Péter, Mezei Márta, Margócsy István és mások eddigi eredményeit, melyek ösztönző szerepe ebben a vállalkozásban is érzékelhető.

A magyar és német nyelvű katalógus első része hat tanulmányt közöl a művészi siker geneziséről. A második, terjedelmesebb rész a kiállítás három fő szerkezeti egységének megfelelően mutatja be a művészkultusz, valamint az egyesületi és az állami műpártolás dokumentumait. A katalógusban megtalálható azoknak a műalkotásoknak a leírása is, amelyek a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán láthatók, s beilleszthetők voltak a kiállítás koncepciójába. A rendezői elképzelés tudatos önkorlátozását jelzi, hogy következetesen kizárta a kiállításról az építészeti mecenatura és az egyházi műpártolás területeit. Az utóbbinak csak azon képviselői vannak jelen, akik valamilyen módon hozzájárultak az állami intézmények létrejöttéhez, gyarapodásához. Részvizsgálatok mindkét témában szü-

lettek, ezek összegzése és kiállításon történő bemutatása azonban technikailag jóval nehezebb, külön feladat.

A kiállítást rendező Sinkó Katalin széles látókörű, avatott művészettörténész, aki következetesen figyel az irodalmi vonatkozásokra. Kazinczy műgyűjtő tevékenységét elemző emlékezetes dolgozata mellett erre utalnak a 19. századi magyar művészet történetével foglalkozó munkái, melyek eredményei hasznosan épültek be a kiállításba és a katalógusba. A kiállítás célját megjelölő rövid bevezető mellett Sinkó terjedelmes tanulmányban tekinti át a művészi siker 1840–1900 közötti megnyilvánulásait, s ő írta a nagyobb szerkezeti egységek és tárgye gyűttesek előtt álló rövidebb bevezetők többségét is. A katalógus a gondosan rendezett kiállítást jól felidéz, körültekintő szerkesztésről, a sajtóhibákat leszámítva igényes nyomdai munkáról tanúskodik, az azonban sajnálatos, hogy a német fordítások anyanyelvi lektorálása elmaradt.

A kiállított anyag és a művészskultusszal kapcsolatos vizsgálatok alsó időhatárát a kiállítási nyilvánosság magyarországi kialakulása, a Pesti Műegylet működésének 1840. évi indulása, s ezzel a rendszeres műkritikai, művészeti élet kezdete határozta meg. A felső időhatárt a művészek személyhez kötődő nyilvánossága magyarországi csúcspontjának tekinthető Munkácsy-temetés jelölte ki. A művészskultusz és a művészi önértelmezés vizsgálatának egyik fontos felismerése, hogy a kultusz megnyilvánulásai és a „pantheonizáció” folyamatának összetevői a 19. századi irodalomban és képzőművészetben részben azonosak voltak, s a festők a festészet és a költészet rokon műfaj jellegét hangsúlyozó akadémiai hagyománynak megfelelően gyakran a költők attitűdjével jelentek meg. A külföldi hatások és a nemzeti génuszként való dicsőítés iránti közönségigény következtében a század második felében

nagymértékben megszaporodtak a művészi laudációk. A század végén a művész-eszmény radikális megváltozása nyomán előtérbe lépett a művészeti élet tömegjelenségeivel kapcsolatos távolságtartás, s – Németh G. Béla kifejezésével – a művészi személyiség maga vált értékcellá. Mindez utal arra, hogy a művészi siker fogalmának tényleges tartalma, a piaci és a művészi siker bonyolult kapcsolatrendszerére a 19. században folyamatosan változott, a társadalmi elfogadottság szintjei és fokozatai jelentősen különböztek. A műpártolás történeti vizsgálata azért jelentős, mert a művészeti mecénatura személyi, társadalmi és kultúrpolitikai meghatározottsága mellett jelzi a nemzeti kulturális hagyományok intézményesülési folyamatát, s tudatosítja az irodalmi hagyománnyal szoros kapcsolatban álló történelmi „kép-készlet” kialakulásának összetevőit.

A művészek ünneplésének irodalmi formáit elemezve Sinkó Katalin abból indult ki, hogy ezek a megnyilvánulások alapul szolgáltak a művészet társadalmi elfogadása során kialakult szokásoknak és a művészetről való közvélekedés kialakulásának. A retorikai, poétikai irodalom szerepe a művészet morális céljáról szóló tanítás áthagyományozásában általában ismert, keveset tudunk azonban arról, hogy a festők rituális ünneplése különféle irodalmi eszközök felhasználásával, rendszerint az írói, költői jubileumok mintájára történt. Az írók és képzőművészek ünneplései részét alkotják a 18. század második felében felívelő „zseni-religióinak”, s egyben öröklök az akadémiai művészlaudációk hagyományát. További fontos megállapítás, hogy a festéssel kapcsolatos műfaji elvárásrendszer, azon belül például az ünneplések jelentős részének tárgyát alkotó historiai képi műfaj akadémiai felfogása, a 19. század közepéig szoros kapcsolatban állt az irodalmi műfajelméletekkel,

adott esetben a dráma műfaji kritériumaival.

A művészi laudációk két fő irodalmi műfajával, a köszöntő versekkel és a dicsőítő beszédekkel Király Erzsébet tanulmánya foglalkozik behatóan, amely egyben fontos szempontokat nyújt az alkalmi költészet műfaji és toposzrendszeréhez. A klasszikus műfaji előzmények (például műtárgy-epigrammák, -leírások, -dicsőítések) áttekintése során a tanulmány rámutat a képzőművészet és az irodalom eltérő értékelésére az antik hagyományban. A 19. századi festők és szobrászok laudációinak szöveganyagában a felhasznált toposzok állandósága, a horatiusi reminiscenciák és a dicsőítés klasszikus közhelyeinek halmozódása arra utal, hogy ezek az alkalmi művek is retorikai, poétikai előírások szerint készült, tudatos irodalmi alkotások. A laudatio toposzainak eszmei előfeltétele volt a tehetség és dicsőség, alkotóerő és hírnév szoros összetartozása. Ez a kapcsolat a századforduló táján bomlani kezdett, ezzel párhuzamosan a művészet dicsőítése a korábbinál is erőteljesebben beleszövődött a nemzeti eszme kontextusába.

A Ferenczy Istvánt, illetőleg alkotásait dicsőítő, neki hódoló művek közül jól ismert Kazinczy epigrammája a később *Pásztorlánykának* elnevezett szoborra. Ezenkívül Király Erzsébet – meggyőzőnek tűnő érvek alapján és elsőként – Vörösmarty *Egy képszoborra* (1836) című epigrammáját is a *Pásztorlánykával* hozza kapcsolatba. A kevésbé ismert Ferenczy-laudációk (Kovácsózy Mihály és Győry Vilmos versei, iskolai költemények) klasszikus toposzai például a művész halhatatlansága, a mű élő organizmusként való felfogása, a hely, a tárgy, a béke és a művész támogatójának dicsérete, a múlandóság leggyőzésének gondolata, valamint a múlt dicsőség és a pusztulás felidézése. Részben hasonló motívumok figyel-

hetők meg Munkácsy Mihály szónoki méltatásaiban, így például Ipolyi Arnoldnak a *Krisztus Pilátus előtt* című kép érkezését bejelentő beszédében. Szó és kép bonyolult kölcsönhatásának lehetőségeit tükrözi a Lotz Károly tiszteletére 1904-ben kiadott emlékkönyv, melyben a festő fölött mondott gyászbeszédek nyelvi retorikáját a képi ábrázolás retorikája egészíti ki. A hazai Munkácsy-kultuszt önálló tanulmányban elemző Boros Judit és Szabó László is külön figyelmet szentelt az irodalmi megnyilvánulásoknak. Ezek skálája Szász Károly és Tárkányi Béla ódáinak a festő és felesége tiszteletére rendezett bankett végén történt kiosztásától Jókai egyik regényrészletének az írók és művészek társasága által adott estélyen elhangzott szerzői felolvasásáig terjedt.

Külön meg kell említeni a katalógusrész tárgyleírásait, amelyek nem az ikonográfiai, stílusbeli összefüggésekről szólnak elsősorban, hanem a keletkezéstörténet „szociológiai” adatait, valamint a műalkotások siker- vagy éppen sikertelenség-karrierjét, korabeli fogadtatását állítják a középpontba. A műtárgyleírásokban felhasznált források köre széles: a korabeli műkritikák, tudósítások, pályázati bírálati jegyzőkönyvek és kiállítás-katalógusok mellett gyakran idéznek adattári anyagokból, gyűjtemény-történetekből és művészi önvallomásokból, s nem feledkeznek meg az azonos témáról született irodalmi alkotásokról, azok kritikai fogadtatásáról és a művek, művészek kortárs szépirodalmi visszhangjáról sem. A kortárs irodalmi művek által inspirált képzőművészeti alkotások közül látható volt a kiállításon Baditz Ottó *Kihallgatás* című, a Képzőművészeti Társulat által 1889-ben díjazott olajképe, amely Mikszáth *Bede Anna tartozása* című novellája alapján készült. Az Arany-balladák által inspirált műalkotások közül kiemelkedik Gyárfás Jenő *Tetemrehívása* (1881), amely tudatosan

épített a szöveg és kép együttes hatására, továbbá a Székely Bertalan *Ágnes asszony* című hármasképe után 1865-ben készült litográfia-sorozat, amely a Képzőművészeti Társulat albumlapjaként sokszorosított formában terjesztve jelentősen hozzájárult az irodalmi mű népszerűségéhez. Madarász Viktor *Hunyadi Lászlója*, melynek vázlata a Pesti Műegylet 1859-es műlappályázatán vett részt, ebben az összefüggésben azért érdemel említést, mert a festő nem a hiteles történeti forrásokból, hanem a nemzeti drámákból, valamint az „irányköltészet” jól ismert motívumaiból merített.

A kiállítás felhívta a figyelmet arra, hogy a képzőművészetet és az irodalmat a 19. században összekötő vonások egy része feltáratlan. Hiányoznak a művészeti piac és a kiállításügy regionális vizsgálatait, s a kutatás még ma

sem veszi kellően tekintetbe az aktuális művészetfogalmak viszonylagosságát és a különböző réteggkulturák természetes szinkretizmusát. A részeredmények ellenére viszonylag keveset tudunk a 19. századi mecénatura szerkezetéről, így például a vármegyék, városok irodalom- és művészetpártoló szerepéről. Nem tisztázott az sem, hogy mik az állandó és koronként változó összetevői a másod- és harmadrendű alkotók, az irodalmi és a művészeti terméktermelés ismétlődő előnyben részesítésének a kiemelkedő művészekkel szemben. Ezekre a kérdésekre a hazai műpártolás történetének majdan megírandó monográfiája, valamint az írók, képzőművészek és zeneszerzők kultuszának összehasonlító vizsgálata adhatja meg a választ.

Tüskés Gábor

BÉNYEI MIKLÓS: REFORMKORI ORSZÁGGYŰLÉSEK A SAJTÓSZABADSÁGRÓL

Nyíregyháza, Stúdium Kiadó – Debrecen, Kinizsi Nyomda, 1994. 164 l.
(Kultúrtudományi tanulmányok)

Utolsó rendi országgyűléseinkről és a sajtószabadság (azaz: a cenzúra) történetéről sem nyomtatott egyetemi jegyzet, sem modern monografikus feldolgozás – magyar nyelven legalábbis – nem áll rendelkezésünkre. Béneyi Miklós egyetemi oktatóként és kutató művelődéstörténészként bizonyára tisztában van ezzel. Úgy gondolom, e kettős elvárás következménye az a tematikus és műfaji ingadozás, ami *Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról* című új könyvét alapvetően jellemzi.

A *Bevezetés*, amelyben a diéták összehívásáról, résztvevőiről, ügyrendjéről kapunk rövid összefoglalást, az egyetemi segédanyag szakmai igényével lép fel. Az áttekinthető, világos, adatközlő, a latin terminusokat is feltüntető szöveg alkalmas arra, hogy a század elején írott, nehezen hozzáfér-

hető, nem feltétlenül megbízható munkák (Kérészy Zoltan, *Rendi országgyűléseink tanácskozási módja*, Kassa, 1906; Kumlik Emil, *Adalékok a pozsonyi országgyűlések történetéhez*, Pozsony, 1908. stb.) vagy a tízkötetes *Magyarország története* vonatkozó részei helyett a hallgatóknak feladható tananyag szerepét betöltse. Azzal a megszorítással, hogy a Béneyi által leírt állapotok jobbára csak a 19. századi országgyűlésekre jellemzőek, a korábbi időkre nem.

A voltaképpeni önálló munka a harmadik fejezetben (*Az alkotmányos rendzés igénye*) veszi kezdetét. Béneyi itt hajtja végre azt a feladatot, melyet a bevezetőben magára vállalt, mondván, „a sajtó- és jogtörténeti tanulmányok [...] a diétai viták ismertetésével, elemzésével általában adósak maradtak. Ezt a hiányt kívánja pótolni e munka: a ko-

rabeli források alapján áttekinti a reformkori rendi országgyűlések sajtópolitikai tanácskozásait és előterjesztéseit, kiemelve azok fontosabb gondolatait, meghatározó mozzanatait." (7.)

Bényei helyesen vázolja fel a sajtószabadságért folytatott küzdelem alapproblémáját: e törekvéseket egyszerre táplálták rendi sérelmi és felvilágosult polgárjogi megfontolások. „A kettősség – a cenzúra törvénytelen voltának hangoztatása és a gondolatszabadság jegyében a sajtó szabad működésének követelése – mindvégig megfigyelhető a reformkorban. Világnézeti, politikai meggyőződéstől függött, hogy kinél és mikor melyik került előtérbe.” (22.)

A szellősen szedett százhatvan oldalnyi terjedelemben az áttekintésnél, a főbb irányok és problémák felvázolásánál egyéb nem férhetett bele. Bényei nem vállalkozott a kérdéskör részletes, elemző tanulmányozására, könyve csupán a diétai tárgyalások bő idézetanyagával kísért ismertetését nyújtja. Már csak azért sem vállalkozhatott erre, mert a *Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról* a címben vállalt tárgyon túl egy másikba is belevág: a 18–19. századi cenzúra történetébe. E téma feldolgozása mintegy párhuzamosan halad az előzővel. A cenzúraszervezet felépítését ismertető második fejezet szintén jegyzet-szerű, amely az ötödik, *Az udvar ellenintézkedései* címet viselő, önálló kutatásokon alapuló fejezetet előlegzi meg.

E rész szükségszerűen marad az előbbieknél is kidolgozatlanabb. A bécsi udvarban folyó előkészítő munkát, a terveket és rendeleteket, ezek fogantatását stb. Bényei csupán érintőlegesen tárgyalja, szinte kizárólag feldolgozásokra, nem pedig korabeli forrásokra hivatkozva. A két téma csak az 1848. évi sajtótörvény fejezetében kapcsolódik össze. A többi érintkezési pont hiánya figyelmeztet bennünket arra, hogy a 19. század első felének politikatörténeti kutatásaiban a minőségi változást az fogja meghozni, ha sikerül rekonstruálni (és dokumentálni) a látszólag egymás komplementereiként működő megyei-diétai, illetve udvari kormányzati és (kvázi-)legiszlatív mechanizmusok sokrétű háttér-összefonódásait. Szekfü *Iratai a magyar államnyelvi kérdésnek történetéhez* ékesen mutatják, immár hetven éve, az ebben rejlő lehetőségeket.

A kötet utolsó negyede (!) a tudományos apparátust tartalmazza. Ha nem törekedne a tipográfia minden korábbi megoldást felülmúló nyíltsággal az ívterjedeleme növelésére, akkor is észrevennénk, hogy a széleskörű anyaggyűjtés és a lelkiismeretes, pontos hivatkozások nagyobb igényű műre tett alapos előkészületekről tanúskodnak. E lapokat forgatva aligha kétséges, hogy a korszak iránt érdeklődő olvasó hálás szívvel gondol Bényei Miklósrá, egyszersmind bízva abban, hogy a kérdéseket, melyeket könyvében felvetett, ugyancsak a szerző fogja majdan megválaszolni.

Gángó Gábor

EÖTVÖS JÓZSEF: AZ 1848^{IKI} FORRADALOM TÖRTÉNETE – MÜNCHENI VÁZLAT

Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gángó Gábor. Budapest, Argumentum, 1993. 208 l. (Eötvös József történeti és állambölcseleti művei)

Két magyar nyelvű, 1848–1849 fordulóján keletkezett Eötvös-kéziratot ad közre a kötet. Egyik sem kész, szerkesztett tanulmány, hanem vázlat, első fo-

galmazvány. A sajtó alá rendező által adott *Az 1848^{IKI} forradalom története* című kézirat a magyar 1848 (szeptemberig ívelő) folyamatát és tanulságait

elemzi, és eddig lényegében ismeretlen (feldolgozatlan) maradt. A *Müncheni vázlat* kevésbé kidolgozott anyagát Sötér István már elemezte Eötvös-monográfiájában, a címadás is tőle származik, s angolul már megjelent.

A sajtó alá rendező Gángó Gábor minuciózus precizitással végezte a kiadási munkálatokat. A ceruzával írott szöveg ékezethiányait jelzi; tollhibák, tintamártásból eredő szöveggközök regisztráltak. Kritikai jegyzetekkel, a törlések, fogalmazási változatok jelzésével kíséri a szövegeket. Számban és terjedelemben mértéktartó jegyzetei a csakugyan szűkségeket magyarázzák. A nagy- vagy kisbetű olvasatának bizonytalanságait is jelző kiadás 19. századi értekező próza esetén talán túlságosan is pontos, hiszen nem versek vagy törvénytervezetek, nemzetközi szerződések kiadására került sor. A kiadás mindenestre mintaszerű. Bevezetőjében Gángó Gábor nem törekszik arra, hogy a kéziratokat az Eötvös-életmű egészében elhelyezze, csupán azok keletkezéstörténetét próbálja kronológiailag rekonstruálni.

Milyen szövegekről van szó? Nehéz a válasz. Lehetnek Eötvös saját maga számára írott feljegyzései; önmagának szánt tisztázó kísérletek, amelyeket nem szánt nyilvánosság elé. (Ekkori belső válságát a kéziratok visszatükrözik.) Valószínűbb azonban, hogy (akár egyszersmind) újságcikkek, netán egy magyar nyelvű röpirat első fogalmazványával van dolgunk, melynek tervével később felhagyott. (Ezt valószínűsíti, hogy a szövegek *tagoltak és magyar nyelvűek*. A publikációs tevékenységre Eötvös anyagi okokból is rászorult.) A szövegeket Eötvös, bár dolgozott még rajtuk, végül nem adta ki. Talán azért, mert a helyzet 1849 során gyökeresen megváltozott, talán azért, mert nem talált rá az okok és okozatok szövevényében azokra a meghatározókra, amelyek köré szervezve gondolatme-

nete meggyőző, világosabb lehetett volna – noha fejtegetései a magyar és európai 1848-ról *korában egyedülálló mélységű gondolatokat tartalmaznak*.

Mindezért rendkívül nehéz a szövegek keletkezési idejének pontos megállapítása. Gángó Gábor az első kézirat keletkezését 1848 végére (kb. decemberre) datálja, a másik szerinte ezt követően, de nem sokkal később (kb. 1849 elején) keletkezett, s ezt valószínűsíti, hogy Eötvös erre az utóbbi kéziraatra azt jegyezte fel, hogy 1848 végén írta.

A sorrendet tekintve Gángó kétségtelen bizonyítékokkal szolgál: az első kézirat javított fogalmazásai bukkannak fel a másodikban. Saját vizsgálódásunk szerint – amely kizárólag e kiadásra támaszkodik – a szövegek *hosszabb, több hónapos időszakban születtek*. Gángó is talál erre utaló jeleket, amelyek közül azonban azt az érvet, miszerint Eötvös „a *Müncheni vázlat*ban már tudja, hogy »a [francia] forradalom kitűzött célját nem érte el«” (15.), nem tudjuk elfogadni. A kérdéses szövegrész ugyanis nem az 1848-as, hanem egyértelműen az 1789-es forradalomról szól, hiszen „fél évszázad óta tett üdvös lépéseket” említi (165.). Más szöveghelyek viszont mindkét kézirat esetében a későbbi (későbbi időszakban folytatódó) fogalmazás mellett szólnak.

Az 1848^{iki} kézirat a nemzetiségi kérdés tárgyalásakor arról beszél, hogy „a Szerb követelések jogszerűségének felvilágosítását a monarchia ezentűli kormányaira bízhatjuk kiknek a Vojvodina definitív alakításánál erre alkalma leend” (68.). Márpedig a Vajdaságot tartományként, amelynek kialakítása a központi kormányra vár, az 1849. március 4-én kiadott olmutzi oktrojált alkotmány hozta létre. Néhány bekezdéssel később Eötvös megint „az újabb Austriai alkotmány kihirdetése óta” folytatott nyíltabb délszláv követeléseket említi egy zárójeles szöveggközi ki-

térőben, s ez megint csak az 1849. március 4-én kiadott alkotmányra vonatkozatható (69.). Ugyanez a kézirat utolsó mondataiban említi név szerint Kossuthot, s itt elhatárolja magát attól a nézettől, hogy „mi az utolsó időben történt kizárólag Kossuth Lajosnak tulajdonítani” (értsd: tulajdoníthatni) (81.). Márpedig a Kossuthot (diktátorként, illetve karizmatikus népamítóként) a középpontba állító, a tavaszi hadjárat kudarcaiért, vagyis a magyarok sikereiért kizárólag őt okoló-kárhoztató publicisztika csak 1849 áprilisától vett nagy lendületet. (Eötvös utólag, ceruzával toldja be azt is, hogy Kossuth talán már 1848 tavaszától tudatosan az erőszakos konfliktust akarta – ez a vád is csak 1849 tavaszától fogalmazódik meg a német publicisztikában (80.) Végül: a szöveg tagolásában annak derekán a római számok elhagyása és az egy-két szavas alfejezetek bevezetése formai szempontból utal arra, hogy az utolsó rész később, nem egy megírási lendülettel készült.

A *Müncheneri vázlat* szövege pedig tartalmi szempontból is törést mutat. A *Vázlat* első része megismétli Az 1848^{iki} kézirat főbb gondolatait. A kifejtés a kézirat közepén (163.) elakad, helyette csak – az amúgy is időrendben haladó gondolatmenetet még folytató – vázlatpontokat kapunk. Eötvös még belekezd a *république rouge*, a vörös köztársaság veszélyeinek taglalásába, majd ez is abbamarad, és más irányú, a ceruzát tollal felváltó fejtegetés következik. Gángó idevágó jegyzete (190.) éppen arról nem világosít fel, hogy mit jelent a „vörös köztársaság”, a vörös zászló kitűzésének követelése. Nos, a (francia) trikolor köztársaságától eltérően a „vörös” köztársaság a „szociális” (mai fogalmakkal: szocialista) köztársaság követelését jelenti, vagyis azt, hogy erőszakkal avatkozzanak be a társadalmi és/vagy tulajdonviszonyokba. Eötvös még az időrendnek megfelelően

említi ezt a kérdést, szerintünk ugyanis az október 6-i bécsi forradalom jellegét értékelni ekként (nem is tévesen, mert ez a nagyvárosi proletár–kispolgár forradalom valóban mintegy megelőlegezi az 1871-es párizsi Kommünt). Ennek kapcsán jelenti ki itt Eötvös, hogy „midőn ez ellen lépünk kezét fogunk mindenkivel, de a győzelem után nem felejtkezünk meg feladásunkról” (163.). Vagyis együtt halad a rendteremtésben a Bécsset meghódító Windisch-Grätzcel, de utána az alkotmány híveivel tart majd. Az ezt követően *tintával* folytatódó fejtegetések eltérnek az időrendtől, Eötvös a *jövővel*, a Habsburg birodalom alkotmányos újjászervezésével kezd foglalkozni, s ezt a rövid fejtegetést kétszer is mintegy lezárni törekszik egy-egy *Resultatumok* (= eredmények, végkövetkeztetések) című szövegrésszel (166., 169.). Majd újra megindulnak a – most már mind elvibb, általánosabb – fejtegetések (amelyek kétségkívül az *Uralkodó eszmék* közvetlen előzményei). Ezek között találunk egy fontos mondatot az összm monarchia közös ügyei felsorolása után: „De ne gondolja senki, hogy ha a Carta ezen tárgyakra nézve célszerűen rendelkezett, s azokat a Centrális országgyűlésre s kormányra bízta a status egysége már létesítettett. Bár mit mondjon a Carta...” (170–171.). Gángó magyarázó jegyzete szerint a „Carta” az 1848 márciusi–áprilisi, valóban „cseh charta”-ként számon tartott uralkodói kéziratokra utalhat (noha tartalmi összefüggés a föderális cseheknek adott kézirat és a centralizációt fejtegető Eötvös között nem állapítható meg) (191.). – Charta a korabeli nyelvhasználatban írott, egységes szerkezetű *alkotmányt* jelent, konkrétan itt Eötvös nem utalhat másra, mint egy létezőre („a Carta”), éspedig az 1849. március 4-én kiadott *olmützi alkotmányra*. A szóhasználat mellett a tartalmi összefüggés is nyilvánvaló: az olmützi alkotmány éppen az Eötvös által felsorolta-

kat nyilvánítja a központi hatalom körébe tartozónak. A következő szövegrészek pedig akként értelmezendők, hogy Eötvös az olmützi alkotmánnyal elégedetlenül – mert az új, központi parlament csak veszekedésekbe torkollik majd (173.) – egy új alkotmány, illetve ennek eszméi megalapozásába kezd. Felírja a címet: *Uralkodó eszmék*, elkezd fejtegetni a szabadság, egyenlőség, nemzetiség kapcsolatrendszerét a Habsburg birodalomban (részint elméleti, részint politikai síkon), s az egész kézirat legvégén odairja: „a 15. [.] § kitörlött helye” (179.), vagyis saját szövegének éppen a „Cartával” foglalkozó, előbb általunk is idézett 15. alfejezetéből az olmützi alkotmány kritikájával foglalkozó részt illesztené ide. A nyilván csak 1849 márciusában–áprilisában lezárult *Vázlat* befejező része tehát egy általános kiindulási, az olmützi alkotmány kritikájába torkolló röpirat fogalmazványaként értelmezhető. – Hamarosan kiderült, hogy az olmützi alkotmányt megfogalmazói sem veszik komolyan. Maradt az elméleti munka lehetősége.

A szövegek jellegének és keletkezésének felvázolása után tulajdonképpeni feladatunk, hogy bemutassuk, *recenzáljuk* Eötvös írásait. A két kézirat 1848-ra vonatkozó részei tartalmilag annyira egybevágnak, hogy együtt tárgyalhatjuk azokat. A *Müncheni vázlat* befejező részei pedig az *Uralkodó eszmék* közvetlen előzményei, s így tartalmi ismertetésükre nincs szükség.

A legmeglepőbb – bár Sötér ezt már nyomatékka hangoztatta –, hogy Eötvös saját korábbi szerepvállalásához és írásaihoz képest is teljesen átértelmezi a reformkor mozgalmait. Meglepő, radikális érveléssel indít Magyarországot a Habsburg birodalom többi részével mindig és mindenkor csak a *perszonális unió* kötötte egybe, ezen az 1723. évi *Pragmatica Sanctio* sem változtatott. (Egyébként ezt fejtegette ki az olasz se-

gély vitájában is 1848. július 21-én.) Aki a birodalom egybentartásának híve – miként ő is –, annak tehát a fennmaradáshoz új, nem történeti alapokat kell keresnie.

Eötvös szerint a *reformkorban*, pontosabban II. József kora óta folytonosan két politikai áramlat küzdött egymással: a *birodalmi* és az *ellenzéki*. Az előbbi Magyarország beolvasztását akarta elérni, az utóbbi a teljes önállóság, a valóságos perszonális unió elérésére törekedett. Mindegyik párt titkolta valódi céljait. A birodalmiak *konzervatívoknak* mutatkoztak, az önállóság hívei, hogy mindegyik népréteg előtt népszerűek legyenek, *reformokat* karoltak fel. Ilyen „népszerűbb kérdés” volt a jobbágyszabadítás vagy a közteherviselés (158.). A két párt között pedig hiányzott az egyetértés minimuma, hiszen céljuk homlokegyenest ellenkező volt, s így harcaikkal, vitáikkal teljesen semlegesítették, hatástalanították egymást, „általános veszteglés” jött létre (27.). A politikai harcok során csak dezorganizálódott az ország, „minden polgári viszonyok kétségbe vonattak” (39.).

Eötvös itt felvázolt reformkori politikai helyzetképe minden kortársitól és későbbitől eltér, ilyen vélemény a korszakról tudomásunk szerint soha nem fogalmazódott meg. S ez nem is meglepő, mert elemi tényeknek nem felel meg. Eötvös például egybemossa, folytonossá teszi az egész 1780–1848 közötti időszakot. A konzervatívokat, akik legalábbis igényük szerint *magyar konzervatívok* voltak, a *birodalom magyarországi konzervatívjaivá* minősíti át, a birodalomba való olvasztás (abszolutista) szálláscsinálóivá – a kép velük szemben is nyilvánvalóan igaztalan. A liberálisok pedig csak taktikából, népszerűséghajhászás okán lettek volna liberálisok, amikor a jobbágyszabadítás, közteherviselés köztudottan nem váltott ki osztatlan lelkesedést a nemes-

ség körében, sőt szűkítette a reformerek politikai bázisát? Eötvös politikai helyzetképe illogikus és töredezett. Ha torz is, de azért jelzi a fő áramlatot, viszont Széchenyit, a centralistákat már lehetetlen értelmeznie, meg sem tudja említeni őket. Ott, ahol a tények nyilvánvalóan az általa sugallt kép ellen szólnak, szerinte a reformerek voltak tévedésben: követelték ugyan például a birodalom nyugati felének alkotmányosságát, de saját szempontjukból tévesen: „Magyarország alkotmányi önállását semmi nem veszélyeztethetné nagyobb mértékben, mint éppen az ha az örökös tartományok alkotmányos birodalommal alakulnak” (39.). A hibás irányú, téves, öncsaláson alapuló reformkori politizálás Eötvös szerint patthelyzetbe, dezorganizációba, a semmibe vezetett. Elemzésében teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy az egyik áramlat mégiscsak kormányon volt, s enniben az erő pozíciójából politizált, továbbá azt, hogy a reformkorban mégiscsak voltak eredményei anyagi téren (vasút, Lánchíd) és jogi téren (önkéntes örökvltság, magyar államnelyv stb.).

Eötvös reformkor-képét csak teljes idegi-eszmei összeomlásként lehet értelmezni, éppúgy, mint a döblingi Széchenyiét, azzal a különbséggel, hogy Eötvös nem tesz kísérletet arra, hogy saját korábbi szerepét is önkritikusan újraértelmezze.

A reformkor pártjai Eötvös szerint nem is gondoltak a győzelem lehetőségére, a patthelyzethez hozzászokva politizáltak. Mindenki számára váratlanul a forradalom teremtet azután olyan helyzetet, hogy az egyik párt *maradéktalanul* megvalósíthatta elképzeléseit, pedig erre azok soha nem gondoltak. „A győztes fél saját, s most senki által nem ellenzett programját kénytelenítve törvényé emelni, olly törvények alkottattak, minőket maga e párt ha azoknak keresztül vitelét látja

nem indítványozott volna” (62.) – mondja az az Eötvös, aki az 1847-es *Ellenzéki Nyilatkozat* egyik megfogalmazója volt!

A Habsburg-birodalom forradalmainak bemutatásakor Eötvös váratlanul magára talál, s igen mély elemző-készséggel vázolja a folyamatokat. Először magyarázza, bár nem mentegeti a régi kormányrendszert, amely belső ellentmondásai folytán képtelen volt újítani (nem személyi okok, hanem strukturális problémák folytán), majd feltárja a nyugati és keleti birodalomfél forradalmának különbségeit. Bécs forradalmi népe nem is tudta megfogalmazni, mit is követeljen, ezért a régi rendszer második garnitúrájának emberei maradtak hatalmon. Bécsi alkotmányos szervek, parlament, kormány híján a magyarok nem tárgyalhattak a birodalom jövőjéről, a jövődő együttműködésről, ám a forradalom győzelmével érvényesíthették saját programjukat a teljes önállóságról. A birodalmi kapcsolat teljesen rendezetlen maradt – állítja Eötvös – , ezt a hiányosságot „az illető törvényhozások által” (48.) később kellett volna pótolni. Eötvös méltányos azzal a magyar politikával szemben, amely 1848 márciusában áprilisában a saját önállóság körülbástyázására törekedett, hiszen nem várhattak a bizonytalanul alakuló ausztriai helyzet tisztázására. Érthetetlen viszont az az állítása, hogy „a viszony, melyben a birodalomnak két nagy része egymáshoz állni fog határozatlanul hagyatott” (53.), hiszen maga is részt vett az államjogi kompromisszum kimunkálásában, amely, ha nem is teljes pontossággal, de szabályozta a kapcsolatokat. Eötvös nem említi a nádor jogkörét, a miniszteri ellenjegyzés következményeit, a király személye körüli miniszter szerepét, az uralkodónak fenntartott „rezervált” jogokat, amelyek pedig az *áprilisi törvények* fontos és hosszadalmas államjogi rendelkezései.

Osztárak részről továbbra sem volt várható új rendezési kísérlet – hangsúlyozza Eötvös –, mivel „e viszony melyben az Austriai német tartományok a német centralis kormányhoz állni fognak nem esmérített, addig azon helyzet sem határozthatott meg, melyben Magyarország s a birodalom egyéb részei egymáshoz állhatnak” (52.). Ezért kiegyenlítésről ennek eldől-téig szó sem lehetett (53.).

Sem a bécsi, sem a pesti kormány nem bírta a „korona bizalmát” – fejtegeti a továbbiakban Eötvös. Az igazi gondok azonban a nemzetiségi viszá-lyokban rejlettek (163.).

A magyar országgyűlés márciusban lényegében mindent megtett, amit az egyenjogúság (Eötvös kifejezésével: *haszonfeljogosítás*, *Gleichberechtigung*) el-ve megkívánt, s amit „a közállomány feloszlása nélkül adni lehet” (63.). Rá-adásul a konkrét törvények között alig akadt új intézkedés, amelyet a nemzeti-ségek sérelmesnek találhattak. Hiba volt viszont, hogy az egyenjogúsági elv érvényesítését nem hangoztatták. A demokratikus törvényhozás elvileg a „magyar felsőbbbséget” a „jövőre megsemmisíté” (64.). A nemzetiségek azonban ezzel nem elégedtek meg, az ország azonnali, föderatív átalakítására törekedtek (63.).

A szerbek – folytatja Eötvös – tudták, hogy követeléseiknek nincs jogalapja, s ezért nem törekedtek a megegyezésre. A horvátok pedig többet akartak elér-ni, mint amennyit nyíltan megfogal-maztak, konkrétan a birodalom mind-két felében élő déli szlávok egyesítését, s ezért a birodalmi egység híveiként léptek fel. Eötvös itt csak annyit ró fel a Batthyány-kormány hibájaként, hogy lemondásával nem próbált helyet adni egy másik, a megbékélést megkísérlő kormánynak (70.). (S ezzel csak naivitá-sát árulja el, hiszen az udvar csupán arra várt, hogy ne legyen törvényes magyar kormány.)

A nehéz körülmények között is meg-próbálta a politikai konszolidációt a Batthyány-kormány, s ebben az ország-gyűlés óriási többsége támogatta. Hogy a többség mégis az eötvösi értelemben vett forradalom útjára lépett 1848 szept-emberében, annak megmagyarázására Eötvös a nagy francia forradalmat hívja segítségül. Ott is a *külső támadás*, a fran-cia nemzet legitim berendezkedésének kétségbe vonása vezetett a konventhez, s Magyarországon is elsősorban az au-gusztus 31-i ún. *Wessenberg-féle emlék-irat* volt az, amely az áprilisi törvény-eket, az önálló Magyarországot, a Bat-thyány-kormány legitimitását kérdője-lezte meg, s forradalmasodáshoz veze-tett. Másodsorban pedig a horvát táma-dás, az *önvédelem* kényszere eredmé-nyezte a „forradalmi” intézkedéseket, Kossuth hatalomátvételét. Minden más – Kossuth, a baloldal, a sajtó – csak eset-leges szerepet játszott. S ezzel Eötvös *egyértelműen* az udvari körökre, a bécsi kormánypolitikára hárítja a felelőssé-get a konfliktus kibontakozásában.

A bizonytalan és torzító kiinduló helyzetképből, a reformkori pártviszo-nyok átfestéséből kiindulva Eötvös ön-magával is küzdve egyre közelebb ke-rül a reális helyzetfelismerésekhez. Bá-mulatos erőfeszítéssel kerüli el minden személyes, esetleges mozzanat emlité-sét (sem István nádor, sem Batthyány, sem Jellasics neve nem fordul elő, Kos-suthé is csak az utolsó sorokban). Tárgyszerű, erőviszonyokat mérlegelő. Felemlít emberi mulasztásokat, de vi-szonylagossá teszi őket: a konfliktus, a nemzetiségi és birodalmi összeütközés elkerülhetetlen volt.

Sajnos Eötvös elhagyja a *külpolitikai* szempontok további elemzését, nem foglalkozik azzal, hogy a német egység, mint a birodalom szempontjából fenn-álló külső „veszedelem” mint vált je-lentéktelenné, s tette cselekvőképpé az uralkodó köröket, mint szűkítette a magyar politika mozgáskörét. A részle-

tesebb realpolitikai elemzés helyett viszont – főként a *Müncheneri vázlat* vége felé – a valóságos helyzet és a korabeli „eszmék” ellentétének mesteri elemzését nyújtja. Egy birodalom csak akkor maradhat fenn – szögezi le –, ha az állam szilárd (jól elrendezett, alkotmánya van, külpolitikailag biztosított stb.), és a lakosságában *uralkodó eszmék* nem mondanak ellen az állam fennmaradásának (169.). A jó berendezkedés titka pedig – fejtegeti a továbbiakban Eötvös –, hogy *alkalmazkodni kell* az uralkodó eszmékhez, akár egyetértünk velük, akár nem. (Eötvös szerint például a nemzetiségi eszme rövidesen el fog halni – a birodalmat most népeinek igényei, vagyis a nemzeti eszme jegyében kell mégis újjá szervezni.) A tudattartalmak reális, történelemformáló erejének felismerése Eötvös ekkori elemzéseinek nagy érdeme. Felvilágosítás helyett alkalmazkodás; avagy más szóval: az irracionálissal is számolnia kell a modern politikának – tágtítja ki horizontját Eötvös. Saját racionalizmusában nem kételkedik, a Habsburg-birodalom fennmaradása számára axióma. A közelmúlt elemzésével pedig arról győzi meg önmagát, hogy a magyarok reformkori küzdelme jogosult, hiszen

csakugyan a *perszonális unió* volt a birodalomhoz fűződő viszony alapja, az eredmény nélküli félszázados küzdelemért nem az egyik vagy másik fél, hanem a helyzet felelős. A magyarok 1848-ban nem eredendően birodalombomlasztók, a szabadságharc nem egyéni hibák, hanem közös mulasztások következménye, jogvédő harc, amelyből – a küzdelem kimenetelétől függetlenül – az alkotmányossá váló birodalomnak kell kiemelkednie.

Eötvös 1848–1849 fordulóján biztos politikai és eszmei alapot keres, kétségbeesetten hinni akar egy birodalomban, annak alkotmányosságában, vezetésében. Ahogy telnek a hetek és hónapok, Eötvös látja, hogy a magyar állam erősebb, a birodalom gyengébb, mint valaha is hitte. Újra elbizonytalanodik, s most már a politikai elemzés elől az eszmei alapok felé hátrál: ha ekkora erő van a nemzeti elv mögött, hogyan egyeztethető az össze a birodalom fennmaradásával? A kérdés általános-ságban történő megválaszolása (amelynek realizálási kísérlete éppen az általánosság szintje miatt nagyon is kérdéses lenne) emeli majd korának legnagyobb állambölcselei közé.

Gergely András

VARGHA BALÁZS: ARANY JÁNOS JÁTEKAI

Budapest, Enciklopédia Kiadó, 1994. 131 l.

Ez a kis könyv kiválóan alkalmas arra, hogy a fejtörőkkel, nyelvi játékokkal szívesen foglalkozó olvasókban fölkeltse az érdeklődést Arany költészete és általában a költészet technikai kérdései iránt. Tapasztaltam, hogy még az egyetemen is „jól jön” egy-egy hallgatónak valamely kuriózum felidézése Vargha Balázs régebbi, ilyen jellegű sikeres kőnyveiből. Segítettek rögzíteni olyan retorikai, stilisztikai tudásanyagot, melynek közlésére „komoly” tanügyi körülmények között ritkán, vagy csak

futólag és túl kevés példával illusztrálva kerül sor. Ebből a gyűjteményből éppen csak a teljesebb filológiai apparátus hiányzik ahhoz, hogy formálisan is irodalomtudományi műként hasson. (Az Arany-idézetek lelőhelye megtalálható a *Jegyzetekben*.) A különbség sok tekintetben valóban csak formális, hiszen nem hogy említés és magyarázat nélkül semmilyen verstani, lexikai, stilisztikai, retorikai és egyéb tudnivalót, a tárgyhoz tartozó életrajzi, költészeti és művelődéstörténeti vonatkozást. Ér-

dekések a népköltészetből, kevésbé számon tartott írott forrásokból, nem egyszer a szerző önálló kutatásaiból, vagy éppen saját élményeiből, emlékeiből merített néprajzi, irodalom- és művelődéstörténeti kiegészítései, összehasonlításai. Problémaérékenyen támaszkodik a szakirodalom legfrissebb közleményeire, de sem ez, sem a korra utaló adatok, dátumok, a költő és levelezőtársak, korabeli események beszüremtetése nem nehezíti meg az olvasást, inkább az érdekességet növeli. Szó esik az értelmezés olyan gondjairól is, mint amilyenek a *Tölgyek alatt* vízimalmos, a *Bolond Istók* szalmaszál-messzelátós sorával kapcsolatosak.

Különösen megkapó helyenként a személyes hang: például a lyukas kulcsról s egyéb „talált” hangszerekről mondottak és a népi hangszerek elkészítésére vonatkozó tanácsok a *Macs-kazene és bohócfélvonulás* című fejezetben.

Talán ennek a műnek is szerepe lehet abban, hogy újólag ráterelődjék a figyelem a legkomolyabb magyar költő komolytalanságainak poétikai súlyára. A minap Csűrös Miklós tette szóvá, hogy a költő humora kissé elsikkad az összegezésekben („*Lesz idő, hogy visszatérhet.*” Bp., 1994. 107.). Pedig ez a viktoriánus színekben játszatott nagy magyar játékos értette a módját, hogyan „intsen be” subtextualiter a prűd érai értelmezésnek. Például a dalban elbeszélte tragédia tetőpontján egy rímhívó *kakemphatonnal*, mely mintegy legalizálja hallgatóim szoros olvasatát, miszerint az ifjú „hős” verbálneurotikus szuicidiuma az „ösi [sic!] vér” folytán támadt *misprision* folytán nevető örületbe kerget értetlen férjtől holtakor elpártolt bibliai nő nevét viselő titkos arát. De gondolhatunk fekete humorá-

ra, ahogyan állandó eposzi jelzőként emlegeti a *Toldi szerelme* leszibikus viselkedésre is hajlamos bánlányának illetőségi helyét, míg nem a dráma végi nagy felvonulás és párosítás helyén és helyett itt egyelőre az elvonulás és pártalanítás anagrammával „bensővé tett” büntetése sújtja (átmenetileg) a király után ácsingózó, bűnbánati feketébe bújtatott bosznai Örszét: „*Ősz érsek utána, mint képe királynak* [!]” (XII/89.).

A gyűjtemény Arany szinte féktelen játékos kedvét sejteti. Például két Tompához írt levél részleteivel – amikor a felesége nevében ír Tompa feleségének, vagy amikor leoninusokban pergeti le a Tompa által leírt falusi verekedés eseményeit, egészen a rímpárba illesztett illetlenségig (67–69., ill. 42.).

A betűjátékok, fejtörők közlése igazoló háttérül szolgál azoknak az újabb vizsgálatoknak, amelyek nem restelik Arany szövegét betű szerint görcső alá tenni. Így már sejthető, hogy nem a véletlen betűjátéka a *Toldi* és a *Miklós* név belefoglalása a sisaktoll-küldés szimbolikus aktusába: „*e tollat sisakomról vidd el*” (VI/52.).

Vargha Balázs irodalomtudósi munkásságában bensőséges tér jut Arany-nak. Amikor *par excellence* filológiai kérdésekről ejtett szót – többek között a levelezés kritikai kiadása vagy Arany szó- és mondatrendi felfedezései kapcsán –, akkor is az avatottság és beavatottság olyan hangnemét tudta megszólaltatni, amely az Aranyról szó-lás legtisztább, legegyszerűbb, a tárgyhöz legméltóbb módja. S persze az itteni újralfedezése is: a bensőséges megvilágításban kirajzolódó, eddig csak egészükben elkapott részletek a teljes Arany-kép nélkülözhetetlen vonásai.

Szili József

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON: ARS PHILOLOGIAE

Tolnai Vilmos és az irodalomtudományi pozitivizmus öröksége. Pécs, Pannónia Könyvek, 1994. 185 l.

A pozitivizmusnak az újabb időkben mind rosszabb a híre, egyre kevesebb a becsülete, s félő, hogy nem is jutott el még értékelésének a mélypontjára. E hajdan oly nagy vonzású, egyetemesnek tetsző tudományos irányzat neve napjainkban szinonimájává, ekvivalensévé vált mindannak, miről csak irtózáttal elegy megvetéssel képes nyilatkozni a magára adó, modern irodalmár: a lapos, fantáziátlan anyaggyűjtögetésnek, a kisszerű, távlattalan ténykultusznak, a metafizikai fogékonyság teljes hiányának, a metodológiai műveltlenségnek, az autentikus műelemzésre való alkalmatlanságnak s még sok egyébnek. Valamikor úgy látszott: a pozitivizmus a tudomány, az egyedül lehetséges és üdvöztető, ma sokaknak úgy látszik: a pozitivizmus kis híján egyenlő az obskurantizmussal. A *pozitivista* minősítés mostanában a legsúlyosabb vádak egyike, kimeríti a becsületsejtés fogalmát, rang- és hitelfosztást jelent, s az így megbélyegzett csak szárandóan komikus lényként, afféle páriaként tengődhet a továbbiakban a szakmai élet periferiáján. Ne tagadjuk: ily mértékű leértékelődésen az utóbbi másfél évszázad egyetlen irodalomtudományi irányzata sem ment át, a pozitivizmust váltó – s vele mégis össze szövődő – szellemtörténet kivált nem, hiszen előfutára volt a ma diadalmasan feltörő hermeneutikának.

Bármilyen furcsa fejlemény is ez, végső soron nincsen benne semmi meglepő: nem először (s aligha utoljára) esett meg a tudomány(ok) történetében. „Korontként – figyelmeztet Németh G. Béla – [...] egyes irányok és módszerek előtérbe kerülnek s árnyékba vonják a többieket. Divattá válnak, s fölkapott képviselőiket gyakran kísérti a veszély, hogy a többi módszer alkalmazóit s ágazat

művelőit konzervatívnak vagy egyenesen maradinak bélyegezzék.” S ugyanő mondja, ugyanott, egyértelműen a pozitivizmus örökségének mai megítélésére utalva: „A filológiai kutatást ugyan a legförlengzőbb irodalomtudományi irányok sem tartják fölöslegesnek, ám nem egy hívük alárendű, a többire nem képesek foglalatosságának tekinteni azt” (vö.: Németh G. Béla: *Nagy Miklós hetvenedik évére*. – In *Egy évszázad vonzásában* [Tanulmányok Nagy Miklós tiszteletére]. Studia Litteraria, Tomus XXXIII. Debrecen, 1995. 5.).

Mindezt előre kellett bocátanunk, hogy ne önmagában, hanem nagyobb összefüggésbe illesztve szemlélhessük Bogoly József Ágoston Tolnai Vilmos-könyvét, s valódi érdeme szerint szólhassunk róla. Mondjuk ki máris: véleményünk e monográfiáról ugyanolyan ambivalens, mint amilyen ellentmondásos viszonyban a szerző is áll tulajdon tárgyával és hőisével; írásunkban így egyazon intenzitással, bár korántsem azonos terjedelemmel lesz jelen a méltánylás és a bírálóat szólam. A dolog természetéből következik, hogy a polemikus megjegyzéseket indokoljuk bővebben, nem az elismerőket.

Bogoly József Ágoston témaválasztása egymagában is öröndetes és dicséretes. Szembe kell néznünk, számat kell vetnünk a pozitivizmus szellemi örökségével, kivált, hogy e hagyomány jelenünkbe ér, nemkülönben értelmeznünk s értékelnünk kell az irányzat legjelesebb honi képviselőinek életművét, főleg, ha oly méltatlanul hullt a feledésbe, mint például a Tolnai Vilmosé. Ennek a fölöttébb időszerű, ámde bonyolult és nehéz munkának az elvégzésére a szerzőt érdeklődése, fogékonysága és elméleti készsége egyaránt alkalmassá teszi. Bogoly József Ágoston

hosszabb ideje foglalkozik a XIX. század második felének és a századfordulónak az irodalomkritikai gondolkodásával, valamint az irodalomtörténeti irányzatok problematikájával, s nem túloz, amidőn kijelenti: e könyvében a számára elérhető hazai és külföldi szaktudományos fejtegetések minden fontos tanulságát fölhasználta (10.). Avatottságához ekként aligha fér kétség, olvasottsága pedig valóban imponáló: a monográfia végén található jegyzetanyag és a könyvészeti rész együttesen félszáz oldalra rúg, vagyis többre, mint a munka terjedelmének egynegyede. A szerző – kitészik tüstént okfejtéséből, terminológiájából – a hermeneutikai iskola neveltje és elkötelezettje, ez irányzat szemszögéből és módszereivel fogja vallatóra a pozitívizmus és Tolnai Vilmos örökségét. Fölfogása szerint „Érdemes is, fontos is úgy kérdezni, azzal a szókinccsel faggatni, értelmezni a távolibb múlt jelenségeit, amelyet a jelenlegi irodalomtudomány használ. Hiszen megtermékenyítő lehet gondolkodásunkra az a kutatói kiindulás, amely mai elméleti kérdésfeltevéseire a tizenkilencedik századi örökséggel párbeszédbe lépve hívja elő a választ” (10–11. – tőlünk a kiemelések!). E koncepció, e közelítésmód magában véve aligha kifogásolható – ellenkezőleg: roppant perspektivikus és hasznos lehet. Bármely irodalomtudományi irányzat jelentőségét, erőnyeit és fogyatékoságait csak egy másik felől, egy másiknak a nézőpontjából láthatni meg igazán; minden iskola önszemlélete elfogult és torzító, sohasem autentikus. Némileg meglepő viszont, hogy Bogoly József Ágoston szövegében – itt is, másutt is – a hermeneutika nem a ma virágzó irányzatok egyikeként szerepel, hanem „a jelenlegi irodalomtudománnyal” válik azonossá. Elméleti olvasmányaink tanúsítják, hogy léteznek és hódítanak másfajta iskolák is, s ezt nem csupán azért tartjuk szeren-

csésnek, mert a változatosság gyönyörködtet, a sokféleség pedig gazdagít, hanem mert megéltünk egy korszakot, amely a tudományban is kizárólagosságra tört, az egyedül lehetséges és üdvözítő felfogás birtokosának hirdette magát. Érthető, ha gyanakodva s elhárítón fogadunk minden, a letűnt idők szellemére csak a legcsekélyebb mértékben is emlékeztető megnyilatkozást. Ezenkívül úgy tűnik föl nekünk (s a könyv koncepcióját, „kérdésfeltevéseit” – mondhatnók: elváráshorizontját – illető kételyeink s fenntartásaink ebben summázhatók), hogy hermeneutika és pozitívizmus bajosan léphet egymással valóban gyümölcsöző „párbeszédbe”. E dialógus nem egyenrangú, azonos pozícióban lévő partnerek közt bontakozik ki, épp ezért vagy a süketek diskurzusához hasonlít, vagy – mert mindig a hermeneutika „kérdez” – teljességgel egyoldalúvá lesz, s csakis a pozitívizmus alulmaradásával végződhet. Egy metafizikával telített, erősen elméleti igényű, a nagy összefüggésekre fogékony, a művek befogadására koncentráló, önmagát folyvást tematizáló és problematizáló irányzat „faggat” itt egy, a metafizikától tartózkodó, jóval kevésbé teoretikus hajlandóságú, a részletkutatásba merülő, a művek kezelését vizsgáló, önnön létmódjával nemigen foglalkozó iskolát. Ugyan mi-féle párbeszédbe elegyedhet egymással a tűz és a víz, és számonkérhetjük-e mai ideáljainkat a tegnaptól és a tegnapelőttől? Utólag mindig könnyű okosabbnak lenni. Ha József Attila avagy Pilinszky felől ítéljük meg Balassi költői teljesítményét, bizony, eléggé lesújtó konzekvenciákra jutunk. Márpedig Bogoly József Ágoston úgy találja: „...a mai irodalomtörténész és irodalomteoretikus csak mai módon kérdezhet, s ezért az utókor talán szívesen kérné számon a pozitivistákon, a faktualizmus jegyében dolgozó irodalomtörténészekre a saját mostani szempontjait.

Ezt a munkát is el kell majd végeznünk..." (10. – kiemelés L. H.). Nincs kétség: jószerevel a vádló és a vádlott viszonya jön létre így, s kettejük „eszmeccseréjének” végkifejlete sem lehet kérdéses. A hermeneutika könyörtelen ítélőszéke előtt a pozitívizmus egyszerűen megsemmisül, de legalábbis önnön száználmas karikatúrájává válik. Ez a számonkérő közelítésmód, az ily típusú „kérdésfeltevés” történetietlennek tetszik számunkra, s rossz emlékeket is ébreszt bennünk. Találkoztunk már oly elmélettel, amely türelmetlenül, a saját mérhetetlen fölényének és csálhatatlanságának tudatában szemlélte és értékelte a korábbi idők teóriáit, s elutasította avagy megróttta, lesajnálta valamennyit, amiért nem ugyanazokat a következtetéseket vonták le, amiket ő.

Ám ha rigorózus is a koncepció, a könyvben érvényesülő felfogás – szerencsére – enyhültebb, árnyalatosabb, hajlékonyabb. Bogoly József Ágoston egyszerre szigorú és toleráns; mondhatnók – bántó szándék nélkül – úgy is: ambivalens módon, kételkedően végzi munkáját. Jól érzékelhetően nem kedveli, naiv és távlattalan irányzatnak véli a pozitívizmust, de tőle telhetően iparkodik méltányosan szólni róla, elismervén egynémely erényeit s mindmáig fontos eredményeit. Tiszteli, becsüli Tolnai Vilmos tudói magatartását és életművét („...szűk úton magasra jutott” – jelenti ki egy helyütt: 133.), bár lépten-nyomon el is marasztalja, amiért a tudományos paradigmaváltás idején nem volt kellőképpen fogékony a szellemtörténet hívására, s megrekedt az immár tradicionális filológiai módszerrel. Megfelelően eme „kettős látás”-nak, a monográfia igen kritikus, ám a legtöbb vonatkozásban helytálló véleményét formál a pozitívizmusról és a *Bevezetés az irodalomtudományba* szerzőjéről. Bogoly József Ágoston többször is hangsúlyozza a filológiai szemlélet és a

hermeneutika egymásrautaltságát (7., 23–24., 134.), s rámutat, mily nagy a különbség „...a korszakokon, irányzatokon átmutató Ars Philologiae” (22.) és a pozitivistá „...fakticismusba szervesült...” változata közt (23. – lásd még: 7., 9., 13., 17., 134.). Kár, hogy a monográfus sehol nem definiálja pontosan, mit is ért ő Ars Philologiae-n (a szakirodalomban a „filológia” kifejezés többféle értelemben használatos!), így a könyvben e fogalom jelentése némiképp ködös, bizonytalan körvonalú marad. Bogoly József Ágoston előbb néven nevezi (7–8.), majd szakszerűen jellemzi (17–24.) a pozitívizmus irányzatának legfőbb sajátosságait, s nem kis érdeme, hogy tág tudománytörténeti kontextusban vizsgálódik, képet adván a tizenkilencedik század végi bölcséleti koreshmék és a honi irodalomtörténet-írás viszonyáról, bemutatván a diszciplína magyar jeleseit s törekvéseit. Fejtegetéseiből kitetszik, hogy – akár literatúránk – a Nyugathoz képest irodalomhistória kutatásunk is fáziskésben volt, „...elméleti és módszertani kidolgozottságát tekintve...” (110.), nem tisztázódik viszont, mikortól számítsuk a kései pozitívizmus periódusát (37. stb.) – a szellemtörténet feltűnésétől? –, illetőleg: van-e különbség (s ha igen, minémű?) a kései és a posztpozitívizmus között (47., 108. etc.). S meg kell jegyeznünk: az áttekintő fejezetek (31–58., 108–119.) – noha jó összefoglalást nyújtanak, így feltétlenül hasznosak – egy kissé leltárszerűvé sikeredtek, s kevés bennük a tudományos újdonság; a korábbi szakirodalom kivonatának tekinthetők, oly fölösleges avagy meghökkentő észrevételekkel, mint hogy Gyulai bizonyos könyvei „...nagy stílművészettel megírt munkák” (43.), Katona Lajos pedig a századforduló tudományának „...igazi »hapax legomenon«-ja...” (52.). Bevalljuk: ez utóbbi kifejezést nemigen mernők emberre vonatkoztatni, lévén

jelentése „egyszer mondott”, „egyetlen helyen előforduló adat” (vö.: Bakos Ferenc, *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Bp., 1984. 319.). A „rőzse-dalok” Adytól csakugyan hapax legomenon, de hogy Katona Lajos is az legyen... Azt sem hallgathatjuk el, hogy a monográfia fölépítése, szerkezete nem a legszerencsebb; rengeteg benne az önismétlés, az átfedés, az újrakezdés, a gondolatmenet egységességét, szerves voltát ki-kezdő megoldás. A szerző kétszer is belefog Tolnai Vilmos pályájának, tudományos munkásságának vizsgálatába, kétszer is szemügyre veszi a magyar irodalomtörténet-írást helyzetét a századfordulón (ennek következtében kétszer is beszél Heinrich Gusztávról: 45–46., 110., Négyesy Lászlóról: 58., 112. és másokról), kétszer is fölidézi (74–75., 76.) Tolnai véleményét Faustról és Ádámról, számtalanszor hangoztatja ugyanazokat a kifogásokat a pozitívizmus ellenében etc. etc. Csekély nézetünk szerint a könyvnek semmiképp sem vált volna ártalmára, ha Bogoly József Ágoston logikusabb, áttekinthetőbb szerkesztésre tör, ha megkísérli egybegyűrní a két áttekinthető fejezet anyagát, nemkülönben, ha folytonosságot teremt a Tolnai Vilmost bemutató, hagyatékát elemző részek között – egy szóval: ha megszünteti a vonalvezetés esetlegességeit, a gondolatmenet töréseit, s ha kiszűri szövegéből az önismétlések sokaságát.

A munka legértékesebb, legtöbb újdonsággal szolgáló hányada a *Bevezetés az irodalomtudományba* érdemes szerzőjével foglalkozik. A Tolnai Vilmos tudósi portréját fölrajzoló fejezetek – paradox módon – azért is becsesek, mert érvényesülnek bennük a múlt századi filológia hagyományai is: a gondos adatgyűjtés, a tényisztelet, a részletkutatás, az indukció, az analízis, a leíró módszer stb. A pozitívizmusért nemigen lelkesülő Bogoly József Ágoston számos ponton és vonatkozásban vér-

beli pozitivistaként viselkedik, tán szándéka ellenére is bizonyítván ilyképp, hogy – a könyv egyik sűrűn használt szavát idézve – a hermeneutikán „iskolázott” kutató csakugyan nem nélkülözheti ez irányzat segítségét. A szerző igen jól látja annak jelentőségét, hogy Tolnai Vilmos egy személyben volt nyelvész és irodalmár (26–27. stb.), s noha nem nőtt – ebben némi szemrehányás rejlik – „...nagy egyéni elméletalkotó és korszakmeghatározó tudós”-sá (9.), hanem mindvégig megmaradt az „alapfokon”, „...a filológiai módszerű irodalomtörténeti vizsgálódások alapozó mezejében...” (133.), ténykedése, öröksége mégis roppant értékes. A róla szóló fejezeteknek úgyszintén erénye, hogy a monográfus széles összefüggésekben szemlélődik (például: 108–111.), s a szerző érdemei közt tartjuk számon azt is, hogy „hőse” szellemi mesterei közül külön is említi az angolszász tudománymetodológiát (61–62.). Bogoly József Ágoston helyesen jelöli ki Tolnai űuvre-jének jegecesedési pontjait (Arany János hagyatéka, Madách és *Az ember tragédiája*), szépen méltatja a tudós textológusi működését és fontos verstani munkásságát, s nem fukarkodik a dicsérettel, amidőn a Thaly-féle balladahamisítványok leleplezőjéről beszél. Fanyarabbul szól viszont a *Bevezetés az irodalomtudományba* című kézikönyvről, megkésetttségét, késő-pozitivistát voltát hangsúlyozván, de fölfigyel benne – korántsem meglepően – azokra a mondatokra, amelyek a szellemtörténet, illetőleg a recepcióesztétika irányába mutatnak (123.). Csakis toll- vagy nyomdahiba lehet, hogy bár Tolnai kilenc pontban foglalta össze Csokonai verselméleti gondolkodásának újdonságait, a monográfiában e szám nyolcra zsugorodik (88.). A nyomda egyébként sem remekelt – ezt jelzik a helyesírási vétségek is.

Összegezve: a Tolnai Vilmosról kapott kép még akkor is autentikusnak tetszik, ha a szerző – a hermeneutika felől nézvést – nemegyszer fölös szigorral nyilatkozik róla. Pedig Bogoly József Ágoston tisztában van azzal is, hogy a pécsi tudós nem pusztán eltökélt konzervativizmusból, hanem legalább annyira a „hajlam” és az „alkat” parancsának engedelmeskedve maradt meg a pozitivizmus bűvkörében (81., 130. stb.). Vagyis Tolnai Vilmos helyesen ismerte föl önnön adottságait, tehetségének természetét, s ezért őt (s a hozzá hasonlókat) aligha érheti gáncs. Nem követelhetjük mindenkitől ugyanazt – s ő maradéktalanul megfelelt annak a feladatnak, amelyre rendeltetett. S csakugyan vétke volna, amiért „Az irodalomtörténeti munkában nem szerette az absztrakciós megoldások túlhajszolását, s [...] nem szívlelte [sic!] a kevés konkrétumra építő elméletieskedést sem, s ezzel a kései pozitivisták között nem volt egyedül”?... (80–81. – a magunk kiemelései!). Érdemes meditálnunk e kérdésen.

Bogoly József Ágoston teoretikusan felkészült és igényes, állításait megfontoló szakember, épp ezért furcsálljuk, hogy némelykor fedezetlen kijelentésekre ragadtatja magát. Mihez kezdünk például „azzal a fölismeréssel”, „...hogy minden szöveg értelmezés eredményeként jött létre” (12.)? Ez ugyanolyan képtelenség (filozófiai szempontból is!), mintha azt állítanók: az asztal a rajta végzett tevékenységek, a só pedig az ízlelés eredményeként jött létre. Anélkül, hogy visszahátrálnánk az engelsi-lenini anyagfoglalomhoz, kénytelenek vagyunk hangoztatni: a szöveg – számos esetben a pozitivisták szürke, de áldozatos munkájának köszönhetőn – a tudatunktól (és az értelmezéstől) függetlenül létező, objektív valóság, ellentétben a szövegjelentéssel, amely valóban az értelmezés produktuma.

Végezetül néhány szót a könyv stílári arcúlatáról. Bogoly József Ágoston legfőbb törekvése a szakszerűség, s e szándékát a hermeneutika jellegzetes nyelvével, fogalomkincsével valósítja meg. Az igény tiszteletreméltó, a kivitelezés már kevésbé. A monográfia stílusa néhol költőien emelkedett (Tolnai „Folytonos küzdelemben élt, de lelki egyensúlyának következetes föntartásáért fénylő aranyban fizetett neki az élet”: 28. – ugyanó: „...műalkotást vizsgál. Olyan valamit, ami hordozza az örök szépség áramló fénybőségét”: 71. etc.), legtöbbször azonban nehézkes és körülményeskedő. Nyelvhelyességi hibák („erős virulencia”: 38., „szívlelte” – szívelte helyett –: 80., 130., „nem fektetett elegendő hangsúlyt”: 93., 130., „hézagpótló”: 112. stb.) és képzavarok („Személyisége az érték-választás, az életbizalom, az alkat és feladat, a helyzet és képesség pontosan metszett arányainak eredőjében bontakozott ki...”: 28. – kiemelés L. H.) szepelözik a szöveget, amidőn pedig teljesen elragadja a szerzőt a szakszerűség buzgalma, ily riasztó mondatok kerekednek ki a tolla alól: (a pozitivisták) „...magát az irodalmi mű alkotóját sem a történeti tér és idő egyediségének és egyetemességének hatásszövedékeként létesülő antropológiai karakterből eredő lehetséges irodalmi-művelődési magatartás kreatív személyiségeként fogták föl” (39.). Az efféle kijelentések láttán (sajnos, számos akad belőlük!) az olvasónak kedve támadhatna Ignótussal felkiáltani: „Akasszanak fel, ha értem” – ám ha ezt tenné, nem lenne igaza. E mondatok végső soron érthetők, azon viszont lehet és kell is merengnünk: csakugyan szükségzerű velejárója-e a tudományos hitelnak a nyakatekert fogalmazás. Nézetünk szerint a pontosságnak nem ikertestvére a körmönfontosság, s a világos beszédnek sem párja a gondolathiány.

Nem kis tett Bogoly József Ágoston-tól, hogy Tolnai Vilmos személyét és hagyatékát kiásta a feledésből. Könyvét – fenntartásaink ellenére is – becsüljük, a pozitívizmus teljes rehabilitálása pedig semmiképp sem állt szándékunkban. Ez irányzat korlátai számunkra is nyilvánvalóak, mégis úgy találjuk: méltányosabb bánásmódot s elbírálást érdemelne a mostanában szokásosnál. Vilcsek Béla higgadt vélekedéséhez csatlakozunk: „A pozitívizmus tényfeltáró adatszerűsége, filológiai pontossága és a szellemtörténet egyéni szempontú, intuitív beleéléssel felvillantott összefüggései, legyenek bármennyire kedvezőtlenek is alkalmazásának feltételei, manapság is sokat segíthetnek az irodalmi közgon-

dolkodásunkat még mindig átható legendák, tévhitek, torzítások és közhe-lyek megszüntetésében. Élet és életmű tényeinek objektív, pozitív számbavétele és az érzékeny, szellemtörténeti átélés hozzájárulhat írók, alkotások és folyamatok jobb (meg)értéséhez” (vö.: Vilcsek: *Az irodalomtudomány „provokációja”*. Bp., 1995. 111. – a saját kiemelésünk!). S akár benne, bennünk is él a töprengő kérdés: „... vajon az irodalomtudomány elkövetkező időszakában szerephez juthatnak-e a ma már klaszszikusnak vagy konzervatívnak nevezett iskolák és azok kétségtelen eredményei” (i. m. 286.)? A magunk részéről szkeptikusak vagyunk.

Lőrinczy Huba

CZIGÁNY LÓRÁNT: GYÖKÉRTELEN, MINT A ZÁSZLÓ NYELE

Írások a nyugati magyar irodalomról. Budapest, Szabad Tér, 1994. 352 l.

Hamarosan időszerűvé válik az 1945 és 1990 közötti nyugati magyar irodalom tudományos feldolgozása és történetének megírása. Lassan elérkezettnek látszik annak ideje, hogy valaki a művek számbavételére, elemzésére, értékelésére, az egyetemes magyar irodalomban való elhelyezésére, valamint az irodalmi mozgalmak és alkotói műhelyek áttekintésére vállalkozzék.

E munkához szinte minden előkészület megtörtént. Nemcsak a művek kritikai felmérése ment végbe évtizedeken át folyamatosan, de sor került összefoglaló írások elkészítésére és publikálására is. Ebben oroszánrészt vállaltak hazai irodalomtörténészek, köztük elsősorban Béládi Miklós és Pomogáts Béla, kisebb-nagyobb dolgozatokban tárva a magyarországi olvasóközönség elé az emigrációban élő szerzők működését és ennek termését. Árulkodó volt a korra, az azt jellemző politikai viszonyokra, hogy előbb született meg az emigráns irodalmat bemutatató – gyakran politikai felhangok-

tól nem mentes – ábrázolás, mint annak lehetősége, hogy a Nyugaton született művek Magyarországra bejussanak és olvashatókká váljanak. A velük foglalkozó irodalomtörténészek csaknem kivétel nélkül olyasmiről beszéltek és írtak, ami az olvasóknak hozzáférhetetlen volt. Az összefoglalások azonban nem voltak feleslegesek és haszon nélküliek. Valamelyes képet nyújtottak mindarról, vagy sok mindenről, ami a nyugati magyar diaszpóra irodalmában történt, és ha az eredeti művek nem jutottak is el a magyarországi érdeklődőkhöz, a szerzők, a témák, a műfajok, az összefüggések, az alkotói módszerek tekintetében némi eligazítást nyújtottak. Hibáik és hiányaik ellenére is hasznosak voltak.

Ez a fajta munka az emigrációban szerényebb és szegényesebb volt, mint a hazában. Ismertetések, méltatások, bírálatok csaknem minden jeles és fontos műről, némelyek esetében nem lebecsülendő számban, megjelentek. Annak ellenére, hogy kevesen voltak a hi-

vafásos és avatott kritikusok. A műbírálatokat mint szerzők gyakran az író-társak jegyezték. Költők írtak költőkről, elbeszélők elbeszélőkről, esszéírók esszéírókról és így tovább. A kritikai termés tekintélyes volt. Viszont annál kisebb volt azoknak a munkáknak a száma, amelyek egy-egy műfaj vagy alkotói kör egészét tekintették át. Kanadában Miska János és Bisztray György, az Egyesült Államokban Könnyű László végzett ilyen tevékenységet, azzal a korlátozással, hogy az első kettő csaknem kizárólag a kanadai, a harmadik pedig az amerikai magyar irodalommal foglalkozott.

Nyugat-Európában Czigány Lóránt volt az egyetlen, aki rendszeresen figyelte és feldolgozta a nyugati magyar irodalom eredményeit, és végzett a Béládiéhoz és Pomogátséhoz hasonló összegző munkát. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1975. szeptemberi tanulmányi napjai tárgyköréül a „Nyugati magyar irodalom” témát választotta és a konferencia anyagát hamarosan könyv alakban is megjelentette. Érdekes módon, a kitűnő előadók a témakörnek csak egy-egy vetületét vizsgálták meg, de senki nem vállalkozott arra, hogy az egészről adjon áttekintő képet. Azok is, akik olykor nyugati szerzőkről és művekről véleményt nyilvánítottak – például Sipos Gyula, Hanák Tibor, Határ Győző, Hellenbart Gyula, Csiky Ágnes Mária, Kabdebó Tamás, Gömöri György, Papp Tibor, Dénes Tibor, Vitéz György – az őket leginkább foglalkoztató mozzanatokra korlátozták mondanivalójukat. Igaz, az imént említettek többsége költő vagy író, és nem irodalomtörténész volt. Csak Czigány Lóránt törekedett arra, hogy az általa öntörvényű világnak nevezett nyugati magyar irodalom sajátos jegyeit, az irányzatok és alkotói egyéniségek kibontakozását, a jelenségek összefüggéseit vizsgálja, az eredményeket

összevesse és tudományos módszerrel leírja.

Erre őt kiválóan alkalmassá tette Nyugaton szerzett irodalomtörténeti felkészültsége, az emigráns irodalom meghatározó egyéniségei munkásságának alapos ismerete, némelyekkel több évtizeden át ápolt közvetlen kapcsolata, korosztálya tagjaival kialakult személyes barátsága, lefegyverző tárgyismerete és az irodalmi közéletben való biztos mozgása. Nem szobatudós, ismereteit az írásos dokumentumokon kívül a közösségi élet és mozgalmi tevékenység tapasztalataiból szerezte. Ráadásul kitűnő stilsztá. Szövegei világosak, pontosak és élvezettel olvashatók.

Válogatott tanulmányait, esszéit, cikkeit, előadásait tartalmazó könyvét a budapesti Szabad Tér Kiadó jelentette meg három és félszáz lapon. Címét Horváth Elemértől vette. A „Gyökértelen, mint a zászló nyele” a New York melletti Mahopac-ben élő költő *Teljesen szárny* című versének egy sora. Czigány ezt a kifejezést nemzedéke „emblematis metaforájá”-nak nevezi. „Meglepő és meghökkentő – írja. Mert lehet-e egyáltalán gyökere a zászlónak? De amikor viszik, kitűzik vagy kiszögeznek valahová: a zászló lobog. Lobog a hegytetőn, a barikádon, az épületek oromzatain, a páncélvonaton, a dísztribünön, muskátlis ablakban vagy a mentőautón és az iskolás gyerekek kezében hatalmi szóra. De akár zászlórúdra tűzik, akár zsineggel erősítik oda, jelt ad, üzenetet továbbít.”

Az 1994-ben megjelent tanulmány- és cikkgyűjtemény darabjai 1969 és 1993 között születtek, tehát a szerző életének csaknem két és fél évtizedét fogják át. Túlnyomó többségük nyomtatásban Nyugaton az Új Látóhatárban jelent meg, néhány az Irodalmi Újságban és a Bécsi Naplóban került az olvasókhoz. A hazai sajtóban főleg a Nyel-

vünk és Kultúránk, valamint a Magyar Nemzet közölte Czigány írásait.

A témák között jelentős hely illeti meg az írói arc- és pályaképeket. A leg-sikerültebbek a Cs. Szabó, Szabó Zoltán és Siklós portrék. Ezek rendkívüli adat-gazdagságukkal és a személyes barátság engedte közvetlenségükkel tűnnek ki. A Cs. Szabó Lászlóról alkotott kép igen plasztikus. Czigány eleven színekkel festi meg azt az író, akit kiváltképpen a fiatal pályatársak nagy tisztelettel és szeretettel vettek körül. Közülük számosan telepedtek le Nagy-Britanniában. Közöttük az 1956-os forradalom után Nyugatra menekült ifjú költők és írók, akik Londonban, Oxfordban és Cambridge-ben tanulván hamarosan két jelentős férfiú, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán személyes vonzáskörébe kerültek. Az ötvenhatos korosztály tagjai Cs. Szabót „osztályfőnökük”-nek nevezték, tőle kapták a kezdeti eligazítást a nyugati világban való tájékozódáshoz, és egyúttal az első véleményeket munkájuk irányát és értékét illetően. Czigány „a mi Kazinczyknak” nevezi és megjegyzi, hogy „az 1945 utáni magyar emigráns irodalomból soha nem jött volna létre a mai [1988-ról van szó – B. Gy.] virágzó nyugati irodalom, ha egy Cs. Szabó László-szerű egyéniség nem áll az élére”.

Valóban, így volt. Hadd jelentkezzem ehhez a tételhez tanúnak. De két kiegészítéssel. Amikor az ötvenes évek kezdetén Cs. Szabó László – Olaszországból már átköltözvén Angliába – az emigráns irodalmi sajtó tisztelt és kedvelt szerzőjévé vált, semmi jelét nem adta annak, hogy az irodalmi vezér szerepére pályázik és később sem igyekezett ennek az irodalomnak az élére állni. Sokkal inkább az történt, hogy irodalmi munkássága elismerése gyanánt mi, fiatalabb pályatársai és barátai, később kiegészülve az ötvenhatosokkal, emeltük lassan magunk fölé, vezérünknek, amolyan Kazinczyknak te-

kintve őt. Másik kiegészitésem a „Cs. Szabó László-szerű egyéniség” kifejezésre vonatkozik. Az ötvenhatosoknál valamivel idősebb emigráns korosztály – amelynek tagjai főként a Látóhatár, majd Új Látóhatár körül csoportosultak – Cs. Szabó Lászlótól nemigen tudták elvonatkoztatni Szabó Zoltánt. Kettejüket együtt és egyszerre emlegették, együvé tartozónak tekintették. Nem véletlen, hogy egy pillanatra sem feledkezve meg a köztük lévő különbségekről – úgy beszéltek (úgy beszélünk) róluk, mint „a két Szabó”-ról vagy „a londoni páros csillag”-ról. Nemcsak munkásságuk, magatartásuk, kapcsolatrendszerük fonódott össze, de irodalmi szerepük is, úgyhogy találóbbrak érezném kettejüket együttesen nevezni „a mi Kazinczyknak”-nak. Ebben nem volt eltérés köztünk, vagyis a negyvenes évek végén-ötvenes évek elején menekültek és a nálunk fiatalabb ötvenhatosok között, hiszen az utóbbiak – köztük Czigány Lóránt és társai – viszonya Szabó Zoltánhoz ugyanolyan meghitt és bensőséges volt, mint a Cs. Szabó Lászlóval kiépült kapcsolat. Ha csak arra gondolok, hogy mind a ketten mily észrevétlenül látták el az irodalmi vezérő csillag szerepet, mily körültekintéssel és tapintattal mondtak például véleményyt a magukénak is tekintett folyóiratnak – nevezetesen az Új Látóhatárnak – minden egyes számáról, mily erős és maradandó volt a köztük lévő kötelék még akkor is, amikor egyben-másban nem értettek egyet, igazat kell adnom Czigány Lórántnak, amikor az emigráns irodalomban játszott szerepüket méltatja. Mind a ketten – Czigány szavait használva – foggal-körömmel védtek és őrizték a magyar irodalom autonóm értékrendjét.

A Cs. Szabót övező tisztelet tükröződik a Szabó Zoltánról készített pályaképből is, amely az adatok és a személyes természetű adalékok tömegével nyűgözi le az olvasót. A szerző páratlan

emlékezőtehetséggel eleveníti fel találkozásait, együttléteiket, közös munkáik apró részleteit. Ez az esszé egy majdani monográfiának bőségesen kínál anyagot. Czigány Lóránt hitelesen és filológiai pontossággal tesz közzé mindent Szabó Zoltánról, amit egyfelől tudományos kutatómunkával összegyűjtött, másfelől évtizedek során személyesen megfigyelt, észlelt és tapasztalt.

Egy félreértést azonban el kell osztatnom. Czigány szerint: „Amikor a Szabad Európa Bizottság meghívta a rádió munkatársának, Szabó Zoltán ugyanúgy feltételeket szab, mint amikor a Parasztpárt akarja jelölni a miniszteri bársonyszékbe: Londonban marad saját rovatával, melybe hétről-hétre saját maga által választott kulturális témákról írhat.” Ez így a történetnek csak egyik fele. Szabó Zoltán 1951 kora őszén néhány hetes müncheni tartózkodás után visszatért Londonba. Feltételeket nem szabott, mert nem volt szükség rá. A Szabad Európa Rádió (SZER) amerikai vezetői kedvelték, a magyar osztály főnöke, Dessewffy Gyula barátjának tekintette, elég volt annyit mondania, hogy szívesebben dolgoznék Londonból, mint Münchenből. Jelen voltam a megbeszélésen; tanúsíthatom, hogy a londoni munkahelyhez az igazgatóság minden további nélkül hozzájárult, hiszen úgyszólván a tervek közé tartozott egy londoni, párizsi, római – majd később bécsi – tudósítói állás szervezése. Semmi akadálya nem volt annak, hogy Szabó Zoltán a müncheni szerkesztőség tagjaként londoni munkahellyel lássa el feladatait. Bármennyire igyekezett is kifele annak a látszatát kelteni, hogy az angol fővárosban kulturális szerkesztőként dolgozott, a valóságban minden tudósítói munkát elvégzett, tehát bármilyen – politikai, társadalmi, gazdasági – esemény történt Angliában, arról annak rendje és módja szerint rövid jelentésekben beszámolt. Ezt olykor nem

szívesen tette, mert erősen fárasztotta. Többször panaszkodott túlterheltségre. Ilyenkor kisebb konfliktusai támadtak a müncheni műsorszerkesztőkkel, akik anyagokért bombázták. A magyar osztály vezetői azonban soha nem élezték ki a helyzetet és baráti módon intézték el a vitákat. A kulturális témák kiválasztásában és feldolgozási módjában teljes szabadságot élvezett. A SZER irányvonalával soha nem került összeütközésbe, nem azért, mert meghunyászkodott, hanem azért, mert a lényegi kérdésekben egyetértett a műsorpolitikával.

Nagyon pontos Czigány Lóránt leírása arról, hogyan és milyen műgonddal készültek Szabó Zoltán kéziratok. Ezeknek százait volt alkalmam látni. A maga által gépelt szövegeit olykor kétszer is elolvasta, mindannyiszor annyi javítást, törlést, betoldást tett, hogy ezzel szinte átfírta az egész szöveget. A kívülálló nehezen ismerte ki magát az átjavított lapokon. A SZER-ben csak egyetlen gépirónő akadt, aki Szabó Zoltán-kéziratokat elolvasni és letisztázni tudott. Mindehhez hadd tegyek hozzá még egy adalékot. Ha konferenciákon előadott – Czigány említi is, hogy mily sok meghívást kapott – előfordult, hogy olykor egy pillanatra megakadt, mert nehezen silabizálta ki a többszörösen javított szövegrészeket, vagy összekeveredtek kezében a kéziratlapok. Ilyenkor nem jött zavarba, azonnal feltalálta magát. A kéziratcsomót letette az asztalra és szabadon folytatta az előadást. Rögtönözve mondta el a téma kidolgozásának egy újabb változatát, amely nem maradt el az írott szöveg mögött. Olyan formai tökélytelenséggel és élvezetes módon adta elő mondandóját, hogy azonnal ki lehetett volna nyomtatni.

Czigány Lóránt kötetében két terjedelmes dolgozat tárja elénk legjobb barátja, Siklós István pályafutását és munkásságát. Költői, szerkesztői és

szervező tevékenységének felidézése során érzékletes képet kapunk a londoni magyar irodalmi közéletéről, a kettjük által vezetett Szepsi Csombor Kör működéséről és az angliai ötvenhatos menekültek eredményeiről is. Sikerültnek mondhatók a további írói, művészi portrék is, Márai Sándorról, Faludy Györgyről, Thinsz Gézáról, Buday Györgyről.

A nyugati magyar irodalom történetének két fontos fejezetére vet fényt az Új Látóhatárban folyt „nemzedéki vita” leírása és az ötvenhatos nemzedék lírai termésének elemzése. Mind a két tanulmány olyan megfigyeléseket és felismeréseket tartalmaz, amelyek nélkül aligha érthetők és magyarázhatók meg a diaszpóra irodalmának sajátos jegyei. A leírás és elemzés oly pontos és minden részletre kiterjedő, hogy érdemben nem lehetne bármit is hozzáfűzni.

A filológiai alaposság és a példásan szép fogalmazás jellemzi a kötetbe felvett kisebb írásokat is. Ezek tárgyai a magyar nyelv, március tizenötödike, fontos könyvek, nyugati értelmiségi körök és tanulmányi napok, kiadói programok és teljesítmények, folyóiratok működése és szerepe, a kanadai magyar irodalom és Hugh Seton-Watson angol történész munkássága.

Külön fejezetbe kerültek azok az írások, amelyeket Czigány 1970 óta az anyanyelvi konferenciákról publikált és azok az előadások, amelyeket e konferenciákon tartott. Az anyanyelvi mozgalomban kezdettől fogva részt vett, amiért gyakran elmarasztalták és olykor durván támadták az emigráns sajtóban. Előadásai viszont azt igazolják, hogy a találkozók nem fejbőlöntő Jánosként vett részt, hanem felhasználta a lehetőséget, hogy a hazai nyilvánosság előtt olyan személyekről, intézményekről, kezdeményezésekről beszéljen, akiknek és amelyeknek a nevét a hatalmon lévők igyekeztek elhallgat-

ni, és olyan jelenségeket, tüneteket, módszereket tegyen szóvá, amelyeket hivatalos részről vonakodtak tudomásul venni. Azok közé a kevesek közé tartozott – Nagy Károllyal, Sulyok Vincével, Nagy Pállal és egy-két más nyugati magyarral egyetemben –, akik Budapesten ugyanúgy beszéltek, mint külföldön és nem érezték, hogy a kötelező udvariasság bizonyos témákról való hallgatást, a bajok és panaszok elkenődzését is magában foglalja. A kötetben közölt előadások közül különleges jelentősége volt az 1987. augusztusinak. Ebben Czigány amellet érvelt, hogy elérkezett a nézetek nyílt szembeállításának az ideje, nemcsak – mint addig történt – arról kell beszélni, ami a mozgalom hazai és nyugati résztvevőit összeköti, hanem arról is, ami elválasztja őket, tehát az újabb kori magyar történelem úgynevezett kényes kérdéseiről is.

A kötetet három interjú zárja. Ezeket Hegyi Béla, Tóth Pál Péter és Gülch Csaba készítette Czigánnyal 1982 és 1993 között. Az utóbbiban Czigány érintette a nyugati irodalmi intézményrendszer elsorvadásának következményét, a külön, autonóm irodalmi tudat elvesztését. „A Kortársban vagy a Magyar Nemzetben más irodalmi magatartásforma szerint szólalok meg – mondta –, mint az Új Látóhatárban vagy az Irodalmi Újságban. A Petőfi Irodalmi Múzeumban vagy a szegedi egyetemen más látószögből, más attitűd diktálta előadást tartok, mint mondjuk a hollandiai Mikes Kelemen Körben. Nem arról van szó, hogy öncenzúrázom magam, hanem arról, hogy más elvárásrendszerbe csöppentem bele, ahol, tapintatból, bizonyos igazságokkal igencsak takarékosan kell bánnom, mert egyébként olyan érzékenységeket sértek meg a kintről hozott igazság kimondásával, amit semmiféleképpen sem kívánnék. Pedig továbbra is azért írok, amiért Orwellt írt, aki úgy vélte, hogy az igazság-

nak olyan részleteit ismeri, amit rajta kívül senki más, s ezt kötelessége elmondani.”

A *Gyökértelen, mint a zászló nyele* rendkívül tanulságos olvasmány annak, aki tanulni hajlandó. És a nyugati magyar irodalmat illetően van még tanulnivalójuk a hazai és a nyugati olva-

sóknak egyaránt. Amiként sokat tanult belőle és tudása további bővítésére kapott serkentést ennek az ismertetésnek az írója is. Aki majdan megírja a nyugati magyar irodalom történetét, legjobb, ha forrásmunkái élére Czigány Lóránt könyvét helyezi.

Borbándi Gyula

LAKATOS ÉVA: A MAGYAR SZÍNHÁZI FOLYÓIRATOK BIBLIOGRÁFIÁJA (1778–1948)

Budapest, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 1993. 485 l.
(Színháztörténeti Könyvtár 28.)

Lakatos Éva igen jó bibliográfus, az Országos Széchényi Könyvtár hírlaposztályán eltöltött évtizedek során a magyar folyóiratok és folyóirat-irodalom talán legjobb ismerőjévé lett. Ezt bizonyítja a jelen kötet is, amelynek a haszna nem pusztán színháztörténeti jellegű, hanem általános művelődés- és irodalomtörténeti is. Annál is inkább, mert jól tudjuk, hogy például a Színházi Életben számos nagy írónk publikált, Márai Sándornak rovata volt, a vidéki lapok pedig nemcsak a színházi, hanem olykor a társasági életéről is tudósítottak, egykorú színikritikáikból a műsorterv következtethető vissza; mindez akkor különlegesen fontos, ha más anyagokból nem rekonstruálható az évad programja. A jól áttekinthető bibliográfiát készítője két részre osztotta, 1921 indokolható cezúrának tetszik. Nyolc budapesti, huszonegy vidéki lelőhely (könyvtár, levéltár) mellett tizenöt külföldi, főleg utódállambeli lelőhelyről valók az adatok, továbbá újsághírekből, sajtó-bibliográfiákból. A bibliográfia hitelességét biztosítja, hogy készítője – amit csak tudott – kézbe vett, igyekezett autopszia révén meggyőződni a máshonnan kapott adatok hitelességéről. Érdekes módon a városi könyvtárak, levéltárak közül hiányzik a szolnoki és a szombathelyi, megtalálható a kiskunhalasi, de a ba-

lassagyarmati nem, Nagyszeben igen, de Marosvásárhely, Arad és Temesvár nem. A remélhetőleg folytatódó kutatás innen újabb adatokat remélhet. Annak ellenére, hogy a címleírások alaposágát, a gyűjtés kiterjedtségét, a kiegészítő utalások pontosságát tekintve Lakatos Éva egyaránt derekas munkát végzett, mind a címmel mind pedig a gyűjtőkörrel kapcsolatban némi kételem támadt. A bibliográfia címe ugyanis kevesebbet ígér, mint amennyit (szerencsére) ad, folyóirat-feldolgozással kecsegtet, de *napilapokat* is feldolgoz (Lugosi Színházi Lapok, alcím: ingyenes színházi napilap), *hetilapokat* szintén (Lugosi Színházi Ujság, alcím: színházi és művészeti hetilap). A célkitűzés szerint: „A rendszeresen megjelenő periodikumok mellett felvettük a színházi alkalmi lapokat is.” Néhány cím, íme, mutatóban, miről is van szó: Állandó múzsa. Az aradi színház megnyitójára. Arad 1900. június, 1 db; Bob herceg. Kassa 1903. márc. 8.; Emléklap a „Víg özvegy” 25-dik debreczeni előadása alkalmából. Debrecen 1907. máj. 5. Sőt: [A] Kassai Nemzeti Színház 1943/44. évi társulatának karácsonyi emlékalbuma, 72 (!) lap. Önmagában nemigen tudok vitatkozni azzal a felfogással, miszerint a valóban alkalmi lapok bibliográfiai regisztrálása szükségesnek mutatkozik. Számomra azon-

ban nagyon is kérdéses, hogy ha a napi-, hetilapok és folyóiratok közé zsúfolva a viszonylag rendszeresen megjelenő periodikumok rangjára (?), szintjére (?) stb. kerülnek. Nem lett volna-e elképzelhető egy olyan megoldás, amely külön csoportosítva közölte volna ezeket az efemer jellegű kiadványokat, amelyeknek időszerűséget egy egyszeri esemény kölcsönzött, egy bemutató, egy jubileum? Nem is szólva arról, hogy az „album” terjedelmével és jellegével kéri a sorból, nemkülönben a 369-es tételszámmal jelzett „drámai prólóg”, amelynek Csiky Gergely a szerzője. Igaz, az aradi színház megnyitására készült, 1877. október 4-ére, éppen ezért „egyetlen szám”, nem is lehetne több. Az annotáció megtévesztő; nem vitatom, hogy fontos adat, miszerint az aradi színházi évadban az utolsó előadás 1878. április 16-án volt, de ennek semmi köze nincs Csikynek *Thália megváltása* című művéhez. Ugyancsak kevéssé a bibliográfiába tartozónak érzem az alábbi nyomtatványt: Emléklap halhatatlan színművészünk id. Lendvay Márton születése házának megjelölése ünnepélyére. Nagybánya 1881. máj. 29. Itt egyébként hiányzik a lelőhely. A Zemplén című alkalmi lap, mint ez a bibliográfiából kitetszik, a Zemplén 1901. 32. évf. jan. 2-i számának melléklete, más jellegű, mint a többi újság, folyóirat. Probléma számomra néhány lap esetében, hogy csupán híradással rendelkezünk majdani (?) megjelenéséről, de nem bizonyos, hogy valóban megjelentek. Ilyen a Miskolczi Élet, valamint a Nagybecskerek Színház: jövő idejű a beharangozó.

Gondosabb lektorálás hozzásegítette volna Lakatos Évát, hogy jónéhány apró hibát elkerüljön. A 75. számú tétel Hatvani Károlya és a 107. számú Hatvany Károlya minden bizonnyal ugyanaz a személy, az első esetben 1891–92-ben a Magyar Színpad, az

utóbbi esetben a Nemzetközi Művészeti Szemle 1893-as szerkesztőjéről van szó. A 185. sz. tételben Kardos Géza, a 199. számúban Kardoss Géza társulata játszott két különböző időpontban Debrecenben, Lipsitz Sándor és Lipsitz S. Sándor, mindkettő szabadkai kiadó a XIX. század elején ugyanaz a személy (171., 214., 306. sz. tétel), Balogh Sándor és Balogh Sándor sem iker, sem hasonmás, bár az egyik esetben helyettes, a másikon segédszerkesztőként van feltüntetve (327., 50. sz. tétel), ráadásul a Komédia egyesült a Színházi Világgal; Opré János is azonos (lehet) Opré Jánossal (427., 558., 189. sz. tételek), 1927–1931 között szegedi szerkesztő. Nem világos, hogy a névmutatóban miért kerül kérdőjel a Fodor Kálmán és társa (kiadó) után, amikor a főszövegben nincsen kérdőjel; a 81. sz. tétel Darvas Richardja a névmutatóban Darvas Szilárdra lényegült át; a névmutatóban Harsányi Zsolt kétszer szerepel, egyszer Harsányi Zsolt (Toll) néven, elég lett volna összevonva egy alkalommal szerepeltetni; az 563. sz. tétel Friedman Lipótja a névmutatóban Friedmen; a 91. sz. tétel Winklerje Winkrer (nem tudom, melyek a helyes névalakok, valószínűleg a főszövegéi); a névmutatóban Bánóczy Dezső előbb áll mint Bánó, a C betűsök teljesen összekavarodtak. A 282. számú tétel Geszti-Sziklaija nincsen a névmutatóban. A helynévmutatóban Nagybecskerek mellett ott a Zrenjanin, csak hogy 1902–1911-ben Nagybecskereknek volt ugyan szerb neve, de semmi esetre sem ez, mivel így a partizánháború egyik alakjáról nevezték el a II. világháború után a várost.

Gondolom, Lakatos Éva munkáját ezzel a kiadással nem fejezte be, részben az eddig meg nem látogatott lelőhelyek kínálhatnak újabb anyagot, részben az OSZK katalógusainak, a saját bibliográfiáknak átnézése kecsegtethet a hiányok pótlásával. Itt hívom fel

a figyelmet arra, hogy a Magyar László szerkesztette szegedi színházi lap, a Homokóra (megvan az OSZK-ban) feltétlenül beiktatandó: „illusztrált társadalmi, színházi és művészeti hetilap” az alcíme, az első évfolyam első száma 1928. október 27-én jelent meg.

A terjedelmes kötetben nem túlságosan sok hibát, elírást találtam, még néhány géphibát is felsorolhattam volna, de nem lettem volna méltányos a bibliográfia készítőjével szemben, ha ezeket a feledhető, ám létező kis tévedéseket úgy tüntettem volna föl, mint a munka jellemzőjét. Inkább azt szeretném hangsúlyozni, hogy teljességre törő gyűjtésről van szó, amely nélkülözhetetlen eszköze a színház- és művelődéstörténészeknek. A kutatást erősen nehezíti, hogy a folyóiratok, újságok között a színházi lap az egyik leginkább fogyó eszköz, a műsoros lapokat használat után el szokták dobni, rajongók kivágják a kedvelt művészek fényképét még a közkönyvtári példányokból is, a néhány számot megért vidéki-helyi la-

pocskák pedig olykor el sem jutnak a nagyobb könyvtárakig. Ugyanakkor az egyes, főleg vidéki lapok, egy társulat szócsöveként, műsoraként, reklámként és beszámolóként szolgáltak, nélkülük aligha írható meg pontosan egy-egy társulat útja, ide-oda vándorlása, egyes városok színházi műsora. Így a bibliográfiába gyűjtés már csak azért is oly fontos tett, mivel egyáltalában lehetővé teszi a magyar színházi törekvések „mélyrétegének” megismerését, ezen keresztül a közönségizlés változásainak nyomon kísérését. Talán ennyi is elég annak dokumentálására, hogy Lakatos Évát hála és köszönet illeti kevésbé látványos, ám annál áldozatosabb munkálkodásáért.

Az említett apró hibák nem módosítják véleményemet: Lakatos Éva igen jó bibliográfus, hasznos munkát végző sajtótörténész, a jelen bibliográfia teljes mértékben igazolja ezt az állítást. Remélhetőleg lesz egy javított, második kiadás is.

Fried István

Keresztury Dezső emlékezete

Művelődési, irodalmi életünk nesztorának, Keresztury Dezsőnek halálával egy kitűnő nemzedék alighanem utolsó, példászerű megtestesítőjének távozását is gyászolja. Pályaútja, munkássága mielőbbi földolgozása az idősebb középnemzedék egyik szép és tanulságos feladata lesz. Azért e nemzedéké, mert Keresztury munkásságának értéseihez, méltánylásához a szokottnál is inkább szükséges erős sugárzású egyéniségének személyes ismerete.

Akik tanítványai, majd pályatársai, aztán barátai lehettünk Keresztury Dezsőnek, míg élünk sem felejtjük karaktere sokrétűségének és mélységének magával ragadó vonzását. A lélekbúvárnak tanulságos stúdium lehetne vizsgálni, hol-mindenütt ismerték, kik-mindenkik emlegették, miért s hányféleképpen szerették és tisztelték. Tertullianus, a szeretetről szólván, azt mondja: többszörös kör közepén áll minden igaz ember: a kör ívét a belőle kiáradó s a reá visszahulló szeretet vonja, rajzolja. Keresztury szinte körhalmazok sokszoros metszéspontjában állott.

Mi lehetett a titka? Tán azt kell mondanunk, a nyílt személyesség és a szigorú tárgyszerűség, a benső érdekelttség és a nemes tartózkodás, a szíves közvetlenség és a bölcs távolságtartás, az igaz lelkesültség és az okos higgadság, a puritán egyszerűség és az érzelmi emelkedettség, és annyi testvér ellentétpárjuk jelenléte és szép egyensúlya. Ha a képernyőn egy festményről, egy könyvtárról, egy elköltözött barátáról, egy életműről szólt, e vonások biztos egyensúlya mindig megmutatkozott. Talán ezért is volt, hogy szinte mindenkinek tudott egyazon megnyilatkozásban megragadót, elgondolkodtatót, élményszerűt nyújtani.

A költő születik, a szónok lesz, mondták a régiek. A személyiség viszont születik is, meg lesz is. A született alkatot munkával, élménnyel, sorssal formálni, alakítani kell. Keresztury szerencsés táji környezetből indult. A legbelsőbb Pannóniából, ahol rétege, az egykori középnemesség többségében nem vált dzsentrivé. Urbanizálódott, szakműveltséget szerzett, igazgatási és civilizációs közhivatalt viselt. A templomokat Maulbertsch, Donner és Dorfmeister képek ékesítették, az iskola-zás a legkisebb faluban is természetszerű volt s a hivatalnok-úri otthonokban gyakran szólt házimuzsika. Magyarok, németek, horvátok jó egyetértésben éltek itt fenn is, lenn is. Politikusszobor az első, sőt a második világháborúig alig állott itt a városokban. A kongó szónoklatoknál, a cigányozó hejehujáknál jobban szerették a színházat, a könyvet, a barátságos együttléteket délutáni szokását.

Apja Egerszeg polgármestere volt. Tragikus véggel, korán hagyta árván családját. Ezután a nem szűkösön, de nem is fölösleggel, hanem öröklött históriai ízléssel rendezett Balaton-felvidéki otthonukban nevelkedett a Kisfaludyak híres házában közelében. Varázslatos táj, apró román és gót falusi templomokkal, folklórba játszó hegyi kápolnákkal, barokk egyházakkal, hivalkodást kerülő, kis klasszicista kúriákkal teleszórva. Egyik oldalt Szigliget meg Sümeg vára s a fényes Keszthelyi Festetics kastély és a remek későbarokk sümegi püspöki palota, a másikon Tihany szép harmóniájú, messzetekintő apátsága s a romantikus-eklektikus Füred gazdag művelődési emlékvilága. Csupa történelmi, csupa művészeti ihletés, de egy-

ben szociális gond és ébresztés is, mert a nagybirtokokon bizony szegényen, bár azért itt nem ember alatti nyomorúságban élő cselédsorsokkal is megismerkedhetett.

Az Eötvös-kollégium tagjai sorába lépő Keresztury ezzel a tájörökséggel érthető módon választotta a történelmet, a művészetet, az irodalmat, a szegény nép sorsáért aggódó irodalmat is szaktárgyául. S épp ily érthető módon találta föl magát Berlinben is a kitűnően végző hallgató. A weimari Berlin ekkor az európai művészet fővárosa; de a szociologikus, az etikai, az esztétikai elmélkedésnek is egyik fő centruma. Számos termékeny ismeretségre tett szert, s nagy része volt abban, hogy az egyik legnevesebb tudományos kiadó, a Gruyter magyar tárgyú könyvsorozatát indította.

Midőn a náci erőszak előretörése nyomán haza kellett térnie, a Pester Lloyd munkatársaként hatékonyan közrejátszott abban, hogy a lap nemes hangvételi, okos mérsékletű liberális maradt, s hogy számtalan elhallgattatott, üldözött vagy emigráns német szerző kapott benne nyilvánosságot.

Szorosan csoporthoz sohasem kötötte magát. Illyéshez kezdettől s egyre sűrűbb szálak fűzték. (Németh László – kivált a történeti esszéista – iránt bő fenntartásai is voltak. A fiatal Márairól s a háború alattiról rokonszenvvel és elismeréssel beszélt.) Legmélyebb respektus és szimpátia azonban Babits iránt élt benne; belső lelkesültség pedig talán Kosztolányi iránt.

Az irodalmi alkotás sohasem hiúság vagy érvényesülés eszköze volt számára, hanem benső indítás, lelki szükség. Korán kezdett verset írni és fordítani, meg szépirodalmi értékű esszét alkotni; igazában azonban mégiscsak tudósnak, irodalomtörténésznek készült. Itt kapcsolódása is határozottabb volt. Míg a magyar klasszicizmus esszéirodalmáról szólóban Szekfűhöz állt közel, első kis Arany-könyvében Horváth Jánoshoz. Akaratlanul, kimondatlanul is vitairat mindkettő. A második a Móricz által kezdeményezett s a Németh László által is – bár árnyaltabban – erősített Arany-képpel szemben; az első viszont a kiegyezést előkészítő nemzedéket mutatta be az őket kicsinylők ellenében. Arany, számára, annak a megtestesülése, ami Európából az irodalomban, a költészetben akkor és itt megtestesülhetett, a Kemény-Eötvös-Csengery-féle esszéisták pedig azt képviselték, ami akkor és itt az európai liberális nemzeti gondolkodásból képviselhető volt.

Keresztury egyik fő jellemvonása mutatkozik meg itt: határozottan elutasítja, hogy a historikus egy csoport, egy réteg, egy irány, egy felekezet számára kisajátítsa az igazság kizárólagos birtoklását, a nemzet egyedüli képviselétét, a társadalom és művelődés irányítását, értékeinek hordozását, tulajdonságainak meghatározását.

Arra nézve, mennyire történeti tájékozottságára s az egyéniségében meg neveltségében rejlő józanságára, ítélőkészségére tekintettel becsülték kortársai, hadd említsük: midőn Illyés a Magyar Csillag alapítására készült, Márai, Németh László, Cs. Szabó mellett és előtt őt kérdezi meg, tegye-e vagy sem. S a lap egyik legfontosabb vitája, a *Helyünk a világban* záró cikkében a szerkesztő leginkább az ő, e vonatkozású írásaira támaszkodik. Amikor meg Illyés *Hídi vásár* címen – mintegy Sinka, Móricz s társai stíljét s világát megirigyelve – valami folklór-naturális, porba, zajba fulladt, mondjuk, ugor-türk-szamojéd orientális kaotikus vásári képet festett – Keresztury józanul fontoló-szemlélődő, tisztán öltözött, meg-gondolva szóló, falusiakkal telt, italos zajongástól idegen vásári rajzot nyújtott *Zalai vásár* című válaszában. Aligha lehet kétségbe vonni, hogy szemérmesen büszke írásai ott éltek Illyésben, midőn szelíden bár, de kikelt Móricz parasztab-rázolása ellen, s Joó Györgyben, a *Boldog emberben* látta a falu igazi ábrázolóját.

A második világháború után, Teleki Géza távozása nyomán a Parasztpárt delegáltjaként – amelynek ugyan nem volt tagja –, főleg Illyés sürgetésére művelődési miniszterséget vállalt a koalícióban. Megteremtette a nyolcosztályos általános iskolát, s ahol erre mód volt, osztályok szerint tagolt oktatást vezetett be. Az Észak-Dunántúlban Szombathelyen vagy Győrben, Észak-Magyarországnak Egerben – megvalósítva Esterházy Károly II. József által szerteszórt kezdeményét – egyetemet szeretett volna létrehozni.

Miniszterségből való kibuktatása nem fájt neki. Annál inkább az, hogy kicsinyes praktikákkal, hátmögött s hozzá néhány karrierista vagy megbolydult elméjű kollégista intrikája segítségével megszüntették előbb Eötvös-kollégiumi igazgatóságát, majd tanárságát, aztán magát ezt az oly fontos intézményt is. Ez utóbbi az egyetlen sérelem, amin az ő derős fölényével tán haláláig sem tudott egészen túllépni.

Zaklatottsága, folytonos lefelé buktatása évei után a hatvanas-hetvenes években nekilátott újra nagy álma megvalósításának: előbb Arany művei teljes kritikai kiadásának, majd vele párhuzamosan életműve földolgozásának. Amikor a Kiadó engem kért a szokásos lektorálásra, ámulva láttam, milyen friss maradt, s mennyire teljében van esztétikai érzékenysége, lélektani tudásának, történeti otthonosságának, ragyogó íráskészségének.

Akik tudományos területén is közel álltunk hozzá, boldogok voltunk. Mert féltünk, hogy nem marad ideje a nagy műre, mivel annyi s oly igen különböző feladatot vállalt közben magára, közműveltségünk emelésére. A magyar irodalom képeskönyve, A magyar zene képeskönyve, költői antológiák, versfordítások, festőprezentációk, kiállítás-rendezések, TV-beli könyvtár-bemutatók követték egymást. A gondviselés, amelyben megőrzött hitével mindig bizakodott s a feladat fontosságának tudata azonban megőrizte nemcsak tehetségét, de munkakedvét s munkaképességét is.

Gazdag és szép élet volt az övé, minden elszenvedett méltánytalanság ellenére is. Úgy töltötte be a folytonos munkálkodás, hogy szinte az ország minden lakójának adott valamit. Beteljesült ifjúkori vágya, előbb Babits bátor élesztésével, majd Arany nagyszerű bemutatásával.

Ebben a művében két irányzat, két felfogás és stílus összefogó, egy folyamatba ötvöző törekvését láthatjuk. Két irodalomeszmenyét s két tudománykonceptióját. Az egyik Kemény, Gyulai (s részben) Péterfy öröksége, melyet ő Horváth János életművében vélt modernizálva látni. A másik a Nyugat liberálkonzervatív esszéisztikájáé. Az egyik a nemzetnek, mint a társadalmat összefogó, az egyén és közössége kölcsönösségét meghatározó, magyarázó, minősítő tényezőnek a szerepét hangsúlyozza az irodalom alakulásában s értékteremtésében is. A másik – az előbbit nem tagadva – a személyiség, az egyéniség épülésének, karakterének, világszemléletének determináló erejét húzza alá a mű létrejöttében és hatásában egyaránt. Mindkét irányzathoz, mindkét felfogásból következik egyrészt a művek erős kortörténeti s életrajzi ágyazottságú eredeztetése s magyarázata, másrészt az eredmények oly, a szépirodalmihoz hasonló megfogalmazása, amely nemcsak a szakembereknek ad eligazító értelmezést, hanem a nemzet sorsát, erkölcsiségét, ízlését elsősorban meghatározó értelmiség egészének is élményt nyújt, indítást jelent. E jelleg nyomán a mai, erősen elméleti beállítottságú fiatalabb nemzedék némi archaikus ízt vélhet érezni könyvében: ám ezzel sem tagadhatja Arany értéséhez való nélkülözhetetlenségét, mint ahogy a költő művei Keresztury által készített kritikai kiadású köteteinek hatalmas jegyzetanyagának nélkülözhetetlenségét sem.

Am amikor átadta az olvasóknak négy Arany-könyvét, akkor sem szűnt meg tolla nyugodni. Nemcsak egy-egy szép vers vagy fordítás került ki asztaláról, hanem egy érdekes Zrínyi-dráma is, kitűnő dialógus- és jellemábrázoló készséggel. Hogy egykor nem véletlenül éleszthette meg Madách jó drámai magvú, de nehézkes mozgású és nyelvű Mózes-drámáját, amely akkor tiltakozás lett a zsarnokság és idegen uralom ellen, ez a darab jól mutatja, igazolja. Önéletírásában, amelyet annyira szorgalmaztunk, sajnos, csak minisztersége kezdetéig jutott el. Holott e nehéz időkről kevés hitelesebb tanú lehetett volna nála; tárgyilagos beszélgetései, elmélkedései nyomán barátai, jól tudhattuk. Am e nélkül is nagy ajándékot adott életművével nemzeti művelődésünknek.

Németh G. Béla

Vargha Balázs példája

„Vallomás a cédulákról” a címe a *Jelek, jelképek, jellemek* (Bp., 1984) bevezetőjének. Számvetés ez munkával, művel, sorssal: „Nem is az a baj, hogy sok a cédulám, hanem az, hogy minden csomójából cikket, tanulmányt, monográfiát kellene írni. A megírandó cédulák rendjében már formálódó témák száma gyorsabban nő, mint az elkészült tanulmányoké. Ötvenen túl a legoptimistább ember is biztosra veheti, hogy leélte életének felét. Hatvanon túl senki se hiheti, hogy alkotó életének a nagyja még hátra van” (10.). Adósságnak tartja a még meg nem írt tanulmányokat, „évről évre növekvő adósságnak” (11.).

Ragadjuk ki ebből a szavakba foglalt sóhajtásból a forma ügyét, miszerint a forma az adatgyűjtés fázisában elkezd ráerőltetni magát az alkotóra. A *témák formálódása*, ahogyan már a cédulák alakuló rendjében megmutatkozik, az anyag belső rendje szerinti formálódást sejtet. Pedig előfordulhat, hogy valamiképpen a formátlanság a forma. Valamilyen nézőpontból, valakik számára persze. Olyannyira, hogy az *anyag* mibenléte is kérdéses lehet: „Joggal kérdezheti a kedves olvasó – ha egyáltalán volt türelme eddig követni cikcakkos gondolatmenetemet: Miről is szól hát ez a vázlat?” (561.) A szóban forgó gondolatmenet egy nagyszabású transzhisztorikus, transzdiszciplináris tanulmány – monográfia dióhéjban. A kérdés ennek záradékaként hangzik el. A téma itt olyan nagy léptékű, számos szakterületet átfogó „vázlat”-ra képesíti, mint mondjuk Georges Poulet-t a KÖR témája (*Les métamorphoses du cercle*, Paris, 1961). Sőt a „kör” nagy irodalmi korszakokon átívelő pályafutásának félezer oldalas felmérésénél eredetibb és jelentősebb lehet az *ellentétekben mozgó analógiás észlelés és gondolkodás fenomenológiája*. A magyar szerző tökéletesen tisztában volt kezdeményezése jelentőségével: „A szemiotika kutatói – tudtommal – nem vizsgálták meg gondolkodásunk, tájékozódásunk alapformáit, így a leggazdagabbnak, a keresztezésnek változatait sem” (565.) – írja, aki már elkezdte ezt a vizsgálatot.

A hatalmas anyag virtuóz előadásához hozzátartozik egy olyan játék, amely mintha megfordítaná a súlyemelés bohózáti válfaját: itt a világrekordot jelentő súlytömeghez társul olyan látszat, mintha papírsúlyzóval folynék a kísérlet. A könnyed, csevegő hangvétel, a laza tartás, a finom mosoly és önironia, a példák, illusztrációk játékos elrendezése kelti ezt a látszatot. A tanulmány címe (*Bukfencsek a fejünkben*) bohócjelenetre utal. A „komoly” alcímmel („Vázlat az x-es szerkezetekről”) együtt ez maga is „keresztezés”. Hát még az a mód, ahogyan a tanulmány végén kidobja a labdát a porondról a *szakértő nagyérdemű* soraiba: „...szeretném hallani anatómusok, neurológusok, pszichológusok, etológusok, esztéták, fizikusok (stb.) véleményét: látnak-e erre felé kutatnivalót?” (565.)

Egy-egy ilyen felfedezésének a sorsa is beleértődhetik abba a gesztusba, amellyel egy értetlen korba nyűgözött tudós, Földi János nyelvtani zsenijének tudománytörténeti távlatait jelölte ki – egyszersmind a mai értetlenség egyik árnyalatát is odavetítve: „Ha a kontrasztív nyelvészet jobban kifejlődik, lehet, hogy újra ráfordul majd a figyelem...” (196.). Vagy: „Mintha a transzformációs grammatikát sejtene meg, úgy gyűjti össze az egymásba hatoló igei és névszói alakokat...” (191.)

Szövegelemző módszerével a modern hermeneutika és a dekonstrukció irodalomtechnológiai műformáit előlegezte meg egy olyan periódusban, amikor nálunk az ilyesminek még se keletje, se divatja nem volt. A hazai irodalomtörténetírás – ha szabad így általánosítani – a maga kimért, szigorú taxonómiája szerint prejudikálta a kutatási eredmények írásbeli kifejezésének műfajait, tematikai tartományait és legfőképpen a határait. Legmagasabb polcra az ún. *szintézis* került, s leginkább pusztán önérdemeikkel vívhattak ki talpalatnyi helyet maguknak az olyan vegyesrendű, változatos tematikájú, módszerű és nyíltan, sőt kihívóan „esszéizáló” tanulmányok, mint amilyenekkel Vargha Balázs tűnt ki. Kitűnt anélkül, hogy valaha is engedményt tett volna a szakmaiság taláros külsőségeinek. A kor íratlan irodalomtudományi jogszokásai és a publikálás államilag intézményesített műfaji demarkációs vonalai folytán (például külön tudományos és külön népszerűsítő kiadóvállalatok, külön-külön díjszabás tanulmány és esszé számára) az illetén fennhéjázás az *ismeretterjesztés* könnyű műfajának gyanújába keveredett. Amire aztán nem volt jogorvoslat, s amitől nem is lehetett egykönnyen megszabadulni. Őt virtuóz tudása, megfélemlíthetetlen játékos kedve megóvta az efféle beskatulyázástól. Az viszont aligha véletlen, hogy az eljárásait igazolni óhajtó kritikának igen részletesen, már-már magyarázkodva kellett foglalkoznia módszerének különös vonásaival. Két nagy szakmai tekintély sorait hívom segítségül azokhoz a műveletekhez, amelyek megvilágíthatják, mennyire előtte járt korának az irodalomkutatás formái és műfajai tekintetében.

Más szóval az a már-már „veszélyes” sokszerűség, sokoldalúság, jártasságának, érdeklődésének szélessége, szövegközelsége, nyomozókedve, stílusbravúraival elegyült ironiája, s végül, de nem utolsó sorban *irodalmi vénája* nem pusztán a kutatóegyéniség jellemzői, hanem egyszersmind olyan tulajdonságok is, amelyek széleskörű igazolást és elismerést csak a kánon megváltozásának időszakában, a modern hermeneutika és a dekonstrukció (vagy éppenséggel a hazai „deKON” vagy posztdeKON) közkinccsé vált eljárásainak közegében nyernek.

Érdekes az is, hogy a „jellemrajz” mint tudományos műfaj ebben az új közegben már nem határeset. Elfoglalja természetes helyét a szépirodalom és a szépirodalommal foglalkozó irodalom kölcsönösségében. Annak idején Yulow Viktor dicsérő szavaiban egyszersmind az eljárás apológiája is benne volt: „Az élet- és személyiségrajz felépítésében logika és fantázia szoros egységben segíti Vargha Balázst, s könyvének sodrása, érdekessége főleg a kutató kíváncsiság, a nyomozó izgalom hiteles átadásának köszönhető” (It 1976. 449.). A ma már természetes törekvés arra, hogy ne lezárt, folytathatatlan értelmezést állítsunk elő, még kénytelen különleges erényként és veszélyforrásként feltűnni Kovalovszky Miklós bírálatában: „A nyomok azonban néha fölismerhetetlenné mosódnak, a semmibe enyésznek, vagy zsákutcaba vezetnek. A megtorpanó nyomkereső ilyenkor legálább azzal próbálkozik, hogy föltevések, kérdések megfogalmazásával ösztönözön másokat a megoldás keresésére” (It 1985. 747.).

Yulow Viktor tudja, hogy a „biográfiai-filológiai »close reading« (It 1976. 450.) és az emberi helyzetek, jellemállapotok, szerelmi és baráti, haragosi és egyéb in-

terperszonális relációk már-már regényes szövegfestménye bonyolult együttállást alkot. A kitűnő filológus-teljesítménynek és a „szövegek »mögé« nézni”-tudásnak feltétlen elismerés jut. Mégis, ez a megközelítés Riedl Frigyes Arany-könyvéhez hasonlóan „kilóg” abból a sorból, amit a hazai irodalomtörténet-írás íratlan kánonja szab meg visszamenőleg is. (Még napjainkban, a hermeneutika és a történetírás integratív kombinációja idején is ez képezi az akadémikus mércék alapját.) Kilóg azonban nemcsak a szövegközeli jellemzést tekintve („jellem” itt: életrajzi, életműi személyiség, egy-egy mű személyisége és személyessége, sőt egy-egy stíluskarakteré), hanem a szövegben való „bennélése” folytán is. Azt hiszem, ez a „bennélés” legalábbis részben a Yulow Viktor által dicsért „intimitást” jelenti. Vargha Balázs Csokonai-könyvéről írt így: „Tagadhatatlan: ez a portré és életrajz minden eddiginél gazdagabb, léletszerűbb. És főleg intimebb” (uo.). De hogy mégis kilóg a sorból, az akkor derül ki, amikor a kritikus az eladás *komolyságát, távolságtartását* hiányolja: „Hősével kissé komázó, enyhén deheroizáló hangneme jó arra, hogy emberi közelségbe hozza a költőt. De arra nem, hogy végül el is távolítsa: mert így válna nemcsak valódivá, hanem igazzá is: a maga emberfelettségében” (452.).

Feltételezhető-e, hogy amit a bíráló a komolyság és távolságtartás hiányának tart, az nem holmi „bennfentesség”, hanem valóságos „bennlét” velejárója? Vagyis nemcsak „biográfiai-filológiai »close reading«” jellemzi Vargha Balázs eljárását, hanem a *poétikai* szoros olvasás is. Ez egyfajta empatikus együttgondolkodást jelent. Az érkező prózára is kiterjesztve érzékeljük ezt az együttgondolkodást például a *Jelek, jelképek, jellemek* Földi János és Arany *grammatikai* gondolkodásmódjáról szóló tanulmányaiban. Ezt a kiterjesztést más irányokban is igazolhatónak érzem. A költészet életrajzi, jellemszerű háttéréről, vagy inkább fogantatásáról is bebizonyosodik, hogy az ilyen szövegértés bensőségesen poétikai.

Alkotótársi ez a poétikai empátia. A *Magyar! Hajnal hasad!* szövegváltozatait veti össze: „Nem változtatta meg (tehát négy év múltán is helyesnek találta) az első sorpár rejtélyes enjambement-ját. Mik lehetnek ezek a »tömött javaink«, amelyekről a haza nem tagadhatja meg a valódi örömet? Értjük, de értelmezni mégis bajosan tudánk. A nyelv kifejezési lehetőségeit feljebb csigázó Csokonai egyik találmánya ez. Kisdíák korában is mindig kivágta magát, ha egy nyelvi szerkezet nehezebben akart kialakulni. S mindvégig élt azzal a költői jogával, hogy a használatos fordulatokat soha nem hallottakkal váltogassa” (233–234.). Még bensőbb látásmódról tanúskodik az, ahogyan „az egykorú metszetek stílusában” észleli a versbeli látomást, majd mint „barokk színpadi jelenetet” ragadja meg. S noha Yulow Viktor a máig definitív irodalomtörténet-írás-kánon nevében nem indokolatlanul hiányolja a „stílustörténeti szempontokat” (It 1976. 452.), éppen ez a hiány teszi megfoghatóvá a transzhisztorizáló módszer előnyét. Egy-egy ilyen felfedezésével Vargha Balázs kilép a leíró stílustörténet lineáris kronológiájából, s a „mér-tani” problémát „topológiai” eljárással, egy másik (virtuális) kronológiai dimenzió keresztül juttatja megoldáshoz. Így „megszüntette örzi meg” a stílustörténeti szempontot: „... nem rekedt meg a barokk szcenikánál. Klasszicizáló motívumokat gyűjtött hozzá a kor divatjából és antik tanulmányaiból. Mi már azt is tudjuk, hogy ezekkel a barokk eredetű tablókkel a romantikus magyar epika motívumkincsét készítette elő (235.).

Hogy ennek a poétikai szoros, sőt beleérző olvasásnak a státusa milyen határhelyzetben volt a kanonizált irodalomtudomány-felfogás műfaji hagyományai-ban, azt a Yulow-recenzió egyik szintén elismerő, de magára a jelenségre igen

érzékenyen reagáló részletével próbálom megvilágítani: „Szinte példátlan, hogy ez a fő célkitűzésében népszerűsítő könyv gyakran dolgozik a még sokszor a fiatalabb irodalmár-nemzedék szemében is száraz, unalmas szövegfilológiai módszerekkel, bizonyításokkal. Pedig ahogy például a *Földi Rózsa*, *A tihanyi echóhoz* szövegváltozatait egybeveti, s abból élet- és fejlődésrajzi, valamint a költő alkotásmódjára vonatkozó következtetéseket von le, az nemcsak tanulságos, hanem még a laikus számára is izgalmas” (It 1976. 451.). Ez a „szinte példátlan” határhelyzet, s ez a szövegfilológián alapuló élet-, fejlődésrajzi és poétikai komplexitás ma inkább természetes, mintsem kiütköző, s ugyanígy változtak meg a „laikus” és a szakmabéli közötti különbségtevés dimenziói. Az idő tájt azonban Vargha Balázs tudományelméletének határhelyzete abból adódott, hogy a szövegértelmezésnek – az érvényes tudománykánon negatív hatása alatt – többnyire olyan (életrajzi, mentalitás-, illetve jellemrajzi) centruma képződött, amely kuriozitásánál fogva elsődlegesnek tetszett, de kívül esett a szövegértelmezés hatályos poétikai tartományán. Ezáltal ezt az utóbbit valósággal excentrizálta.

Tájékozódásérzékünket megbolydíthatja az ilyen excentrizált ciklikus mozgás. Vargha Balázs szögezte le 1969-ben *Arany János Budapestje* címmel a Budapest című szaklapban megjelent négy közleményében, majd az Arany tájkép-verseiről szóló tanulmányának *Magyar impresszionista 1850-ben* című fejezetében: „Claude Monet tízéves, Édouard Manet is csak tizenhét, mikor Arany már tökéletes impresszionista képet festett – versben.” („Állok Dunánk szélén a pesti parton...” *Irodalmi városképek*. Bp., 1973. 77.). A publikálás és a cím jellege szinte elfedi az aktuális nóvumot, Arany zsenialitásának ezt a világirodalmi, sőt „világművészeti” szintű kinyilvánulását. (Így én is csak utóbb döbbsenem rá, hogy tanulmányában minden részletét, adalékát, távlatát megtalálom jóval későbbi, de akkor eredetinek vélt megfigyeléseimnek.)

Az ilyen excentrikus körökben van *haladás*. Az irányt azonban a változások közepette nem könnyű pontosan észlelni, az a benyomásunk támadhat, hogy a döntő, centrális vonatkozás az élet- és jellemrajzi mozzanat. Mint ahogyan az is. De nem úgy, miként szokásos: itt az életrajzi, jellemrajzi, interszónális vonatkozás egészében alárendelt része a poétikai hatáseggyüttesnek. Ez persze gyökeresen más szemlélet, mint a poétikai értéket az őt megillető komolysággal méltató, a fenséges érdekében távolságot tartó beállítódás. Aminek szintén megvan a maga hatástörténeti helye, szerepe, de ami persze minden veszteség nélkül föl is cserélhető a szakszerűvé tett empátia módszerével és hangnemével. Ez a másik nézpontról komázásnak, az intimitás túlhajtásának látszik. Pedig itt mintegy működése közben jelenik meg az esztétikai meg nem különböztetés gadameri ideája, a dekonstrukció felől tekintve pedig a kritikai és a művészi szöveg el nem különbözésének fázisa.

A magunkfajta intertextuálisan éli le életidejének nagyobb részét. S most, amikor egy olyan tudóssal létesítek intertextuális kapcsolatot, akit életében nem ismertem, nem tudom holtnak érezni. Akármilyen szentségtörés ez: itt áll előttem elevenen az a szellemisége, amit életvilágából nekem juttathatott. Barátság sugárzik ebből a szellemi alkattól, mérhetetlen jóindulat az ismeretlenek, az ismeretlenség, az Ismeretlen iránt, melyben maradandó felismeréseinek létalapja rejtett.

Szili József

Huszadik századi íróink személyi bibliográfiái

Mint a MTA Irodalomtudományi Intézete által megjelentetett *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című több kötetes összefoglaló munka szerkesztője fájó szívvel tapasztaltam tudományágunk bibliográfiai alapozásának féloldalasságát. Azt nevezetesen, hogy a múlt századi kezdetektől fogva e terület művelőinek figyelme szinte kizárólagosan az irodalomról írt munkák, az ún. szekunder irodalom regisztrálására irányult. S hogy ugyanakkor szinte teljesen kiesett figyelmük látómezejéből a sajtóban vagy önálló kiadványok formájában megjelent írói művek összesítésének az igénye. Holott a kutatás szempontjából – nem szólva az utóbbi fél században látványosan fellendült textológiai anyaggyűjtésről – a művek első megjelenésének és utóéletének a feltárása megkerülhetetlen feladat.

E hosszan érlelődő hiányérzet indította el velünk 1972-ben „A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei” című sorozatot, amely legalább madártávlatból kísérelt meg összesítést adni az antológiákban, hetilapokban és folyóiratokban megjelent irodalmi érdekű közleményekről. Feltárásunk módszerét tekintve ugyanis e füzetek nagy része csak évfolyamokra, illetve egy-egy könyvtestre lebontva sorolta fel a bennük található írók neveit. E tömörített tájékoztatást szervesen egészítette ki az a tíz folyóirat- és három napilap-repertórium, amelyek már nemcsak a szerzők neveit, hanem napra, illetve számokra lebontva az írások pontos címeit és műfaját is felsorolták.

Az immár több mint tíz éve megjelenő sorozat szerkesztői (e sorok írójának egy idő után Láng József is segítségére sietett, majd utána átvette a szerkesztés irányítását is) a nyolcvanas évek közepén azonban már érzékelték, hogy a bemutatott módszerrel nem tudjuk eltüntetni primer irodalmunk feltárásának fehér foltjait. Részben azért, mert „A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei”-ben alkalmazott módszerek egyszerre voltak túl általánosak (l. a rövidített leírásokat), másrészt viszont túl részletezők – nevezetesen a repertóriumokban, amelyek irodalomtörténeti szempontból számos, másodlagosnak tetsző adatot is részleteztek.

Ezért kezdeményeztünk 1986-ban *Huszadik századi íróink személyi bibliográfiái* címmel egy olyan pályázatot, amely elképzelésünk szerint a korábbiaknál célirányosabban kívánta elősegíteni a szövegfeltárás megvalósítását. Elgondolásunk az volt, hogy nem szükséges a sajtóban megjelent valamennyi szerző adatainak a rögzítése. Csak az irodalomtörténetileg számottevő teljesítményt nyújtó szerzői kör jelenlétére kívántuk figyelmünket összpontosítani. Ám e kiemelt névsorba tartozók műveinek a dokumentálásakor jelentősen ki kívántuk szélesíteni korábbi gyűjtőkörünket – a mindaddig teljességgel feltáratlan napilapok övezetével. (E körben nem szükséges részleteznünk indokainkat, hiszen köztudomású: századunk első felében szinte valamennyi jelentős írónk munkássága szorosan egybe fonódott a napi sajtóval.)

Az OTKA megértéssel fogadta elgondolásainkat és két cikluson át (1986–1990, 1991–1994) megközelítőleg 5 millió forinttal támogatta kutatásainkat.

A munka legelső lépéseként azoknak a szerzőknek a pontos listáját igyekeztünk összeállítani, akiknek a műveire a meginduló gyűjtés során figyelniünk kell. E több szempontból is megvitatott és lektorált tervezet végül is 239 szerző kiemelt bibliográfiai figyelése mellett döntött. (A kutatás munkaprogramját és a hozzá csatlakozó szerzői listát a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1987-ben, Salgótarjánban tartott vándorgyűlésén tettük közzé. Szövege egy évvel később az ugyan-

csak Salgótarjánban kiadott *Hagyomány és ismeretközlés* című tanulmánykötetben is megjelent.)

A munkálatok beindulásakor figyelemmel voltunk a textológia sürgős, napi igényeire is. Azoknak a forrásoknak a gyűjtését szorgalmaztuk, amelyekben a már folyamatban lévő kritikai kiadások szerzői: Ady Endre és Babits Mihály szerepelnek, illetve akiknek a szövegkiadása előbb vagy utóbb napirendre kerülhet. (L. Móricz Zsigmond, illetve Németh László életművét.)

Gyűjtésünk a munka ezen első szakaszában, 1986–1990 között – e „gyorssegélynek” minősíthető szolgáltatáson túlmenően – elsősorban azoknak a lapoknak a feltárását soroltuk előre, amelyeknek a fontossága „A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei”-nek addig megjelent köteteiből nyilvánvalóvá vált. Itt elsősorban a *Magyar irodalmi folyóiratok* és a *Magyar irodalmi antológiák* című munkákban leírt forrásokról van szó. De már ekkor elindítottuk a kiemelkedő művelődéstörténeti szerepet játszó fővárosi és vidéki napilapok, így a Bács megyei Napló, a Budapesti Hírlap, a Budapesti Napló, a Délmagyarország, Az Est, a Független Magyarország, a Magyar Hírlap, a Magyarság, a Népszava, a Pesti Napló és Az Újság adatainak a gyűjtését is.

A munkálatok második szakaszában, 1991 és 1994 között előtérbe kerültek a már nagyrészt elkészült személyi bibliográfiák (Radnóti Miklós és Németh László) gyűjtéseinek a kiegészítése, szerkesztése és megjelentetése. Különös gonddal vettünk részt a MTA Irodalomtudományi Intézetével közösen vállalt Babits-bibliográfia előkészületeiben, beleértve ebbe a már meglévő adatok ellenőrzését és az új, főképpen vidéki források célzott megvallatását. Mindez igen sok erőt és figyelmet igényelt, s így ebben a második időszakban az általános jellegű adatgyűjtés észrevehetően lelassult, s már-már háttérbe szorult. Ám ekkor is folytatódott a jeles napilapok: a Magyar Nemzet, a Nemzeti Újság, a 8 Órai Újság, a Pester Lloyd – és az 1920 után indult és a trianoni békeszerződés által elszakított területeken megjelenő kezdeményezések, a Prágai Magyar Hírlap, a kolozsvári Ellenzék, a szabadkai Napló és az erdélyi Brassói Lapok irodalmi közleményeinek számbavétele. A munka eredményeként az elmúlt nyolc év alatt összességében hozzávetőlegesen 160 ezer bibliográfiai leírás született.

E leírások füzetes formában és időrendben készültek. Egy-egy különálló füzetben mindig csak egy bizonyos forrás adatait vettük fel, hogy ily módon egyben visszakereshetően is dokumentálható legyen a gyűjtést végző személyes érdeme – és felelőssége. (A munkálatok leállását követően e füzeteket átadtuk a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának, amely azokat a címek betűrendjébe soroltan őrzi, s ahol a tár belső szabályzata szerint a kutatók rendelkezésére állnak.)

El kell még mondanunk, hogy a munka első periódusában a gyűjtések nem csupán e füzetes formáját kívántuk megvalósítani. Úgy gondoltuk, hogy a rendezés következő lépcsőfokán a füzetekben leírt minden egyes tételt cédula formájában is megőrizzzük, s e cédulákat szerzőnként, műfajonként és időrendbe rendezetten is a kutatás rendelkezésére bocsátjuk. Az adatoknak ezt a kettőzését, illetve szerzőnkénti rendezését három éven át folytattuk. Ám időközben kiderült, hogy ez igencsak munka- és időigényes feladat; választásra kényszerültünk: a rendelkezésünkre álló anyagiakat e sajátos katalógusépítésre, vagy inkább a további források feltárására használjuk-e fel. Az utóbbi mellett döntöttünk, fontosabbnak tartva az új és új ismeretlen adatok megismerését, mint a már elkészült leírások áttekinthetőbbé tételét. Úgy gondoltuk: ha a jövőben lesz további lehetőség a

munka folytatására, akkor e szerkesztéssel felérő feladatot később még mindig könnyebben el lehet végezni, mint az egyre nehezebbé váló forrásfeltárást.

Időközben szóba került a meglévő ismeretanyag számítógépre való áttételének a gondolata is. Tettünk is kísérletet e feladat megoldására, ám kiderült, hogy ez is erősen időigényes; a lehetőségeinket oly módon kötné le, hogy minden eddiginél erőteljesebben csökkenteni kellene a források megismerését. Így időlegesen erről is lemondtunk.

Nyolc év gyűjtőmunkája ilyenformán csak füzetes formában áll a kutatók rendelkezésére, bár megítélésünk szerint így is haszonnal forgatható, hiszen a használok többsége inkább csak meghatározott körben kíván tájékozódni.

Amikor füzeiteinket az alábbi felsorolásban a szakma figyelmébe ajánljuk, legyen szabad megjegyeznünk, hogy leírásaink kivétel nélkül egyszemélyes gyűjtés végtermékei. Olyan másodlagos források tehát, amelyek többoldalú ellenőrzését nem volt módunkban elvégeztetni. Ám úgy véljük, összességükben így is kiindulópontjai lehetnek számos folyamatban lévő (Déry Tibor és Márai Sándor munkásságát feltáró) személyi bibliográfiának és más új kezdeményezésnek.

(Ehelyütt kívánjuk megjegyezni, hogy a gyűjtőmunka gyakorlati irányítását – az utolsó másfél év kivételével – Láng József végezte. A legtöbbet foglalkoztatott gyűjtőink Erdődy Gábor, Füzes Iván, Jónás Károly, Kelevéz Ágnes, Lakatos Éva, Madár Lajos, Pesti Ernő, Reguly Ernő, Ruttkay Helga, Stauder Mária, Tertinszky Edit és Varga Rózsa voltak. Varga Katalin a két megjelentetett kötet szerkesztését vállalta.)

ABC Szalon 1929–1930
Akasztott Ember 1922–1923
Álföldi Szemle 1913
Állandó Tanügyi Melléklet (Fogarasz)
1909–1911
Április 1918–1919
Aurora 1919–1923
Bácsmegyei Napló (utóbb: Napló)
1903–1940
Brassói Lapok 1900–1940
Budapest 1900–1922
Budapesti Hírlap 1900–1920, 1930–1938
Budapesti Napló 1902–1918
Csiki Lapok 1918–1944
Déli Hírlap 1918–1919
Délmagyarország 1925–1944
Dél-sziget 1935–1937
Délvidéki Magyarország 1941–1944
Délvidéki Szemle 1942–1944
Délvidéki Újság 1941
Diákkultúra 1919
Dokumentum 1926–1927
Egyenlőség 1900–1938
Egyedül Vagyunk 1938–1944
Egyetemi Híradó 1935–1939
Egyetemi Lapok 1900–1910

Egyetértés 1900–1913
Együtt 1927–1928
Ék (Bécs) 1923–1924
Élet 1909–1944
Ellenzék (Kolozsvár) 1901–1944
Előőrs 1928–1932
Előre 1934–1944
Emberismeret 1936
Az Én Újságom 1900–1940
Érdekes Könyvtár 1904
Erdélyi Helikon 1928–1944
Erdélyi Iskola 1933–1939
Erdélyi Szemle 1917–1944
Az Est 1911–1939
Esti Újság 1900–1906
Esti Újság (Pozsony) 1939–1940
Eszterdó 1918–1919
Esztergom 1924–1938
Esztergom Vármegye 1941
Esztergom és Vidéke 1924–1944
Esztergomi Figyelő 1938
Esztergomi Hírek 1937
1928
Fáklya 1925
Fáklya 1932–1933
Fegyver 1935

A fény 1932–1933
 Flekken 1922–1923
 Fogaras és Vidéke 1904–1912
 Fogaras Megyei Népoktatás 1911–1914
 Fogaras Vármegye Hivatalos Lapja 1908
 Fogarasi Hírlap 1912–1918
 Forrás 1929–1930
 Der Friede (Bécs) 1918–1919
 Front 1917–1918
 Független Magyarország 1903–1919, 1939–1949
 Független Újság 1934–1940
 Genius 1924–1925
 Gondolat 1919–1921
 365 1925
 Hazánk 1900–1905
 A Hét 1890–1924
 Hetilap 1921
 Híd 1940–1944
 Híradó (Pozsony) 1919–1937
 Homokóra 1928–1930
 Hölgyek Lapja 1910–1925
 The Hungarian Quarterly 1936–1944
 Az Idő (Szeged) 1907–1908
 Irodalmi Revue 1929
 Irodalmi Újság 1957–1959
 Iskolai Ünnepek 1909–1916
 Jelen 1922
 Jelenkor 1917–1918
 Jelenkor 1939–1944
 Jövendő 1910–1912
 Jövő 1911
 Jung Ungarn 1911
 Kalangya 1932–1944
 Kékmadár 1923
 Képes Folyóirat 1899–1910
 Képes Hét (Prága) 1928–1930
 Képes Mozivilág 1919–1925
 Képes Világ (Pozsony) 1919–1921
 Kisfaludy Társaság Évkönyvei 1892–1940
 Kohó 1931
 Korunk Szava 1931–1938
 A Könyv 1926
 A Könyv 1934–1938
 Könyvbarátok Lapja 1927–1928
 Kultúrharc 1931–1934
 Lantos Magazin 1929–1930

A Látóhatár 1927
 Libanon 1936–1943
 Literatura 1926–1938
 Magyar Album 1941
 Magyar Csillag 1941–1944
 Magyar Diák 1919
 Magyar Figyelő 1911–1918
 Magyar Hírlap 1900–1938
 Magyar Hírlap (Kassa) 1922–1923
 Magyar Könyvpiac 1924
 Magyar Közélet 1902–1909
 Magyar Magazin 1928–1931
 Magyar Minerva 1930–1939
 Magyar Művészet 1925–1949
 Magyar Nemzet 1900–1913
 Magyar Szemle 1888–1906
 Magyar Újság (Jugoszlávia) 1932–1934
 Magyar Újság (Pozsony) 1919–1928
 Magyar Újság (Pozsony) 1933–1938
 Magyarok 1945–1949
 Magyarország 1905–1938
 Magyarság 1921–1944
 A Magyarság Képes Melléklete 1928–1931
 Mai Színlap (Miskolc) 1910–1912
 A Mi Lapunk 1921–1932
 Mozi Újság 1941–1944
 Múlt és Jövő 1912–1914
 Munka 1928–1939
 A Nap 1905–1910
 Napkelet 1920–1922
 Nemzeti Újság 1919–1926
 Népszava 1900–1923, 1930–1944
 Nouvelle Revue de la Hongrie 1932–1944
 A Nő 1914–1928
 Nők Újsága a Háztartás 1929–1932
 8 órai Újság 1915–1930
 Palota Újpest 1928–1931
 Pápai Hírlap 1903–1944
 Parasztok Lapja 1929–1930
 Pásztortűz 1921–1944
 Pedagógiumi Lapok 1904–1910
 Pester Lloyd 1930–1941
 Pesti Hírlap 1900–1901
 Pesti Napló 1901–1939
 Pesti Tükör 1913
 Prágai Magyar Hírlap 1922–1939
 Proletár (Bécs) 1920–1922

Rádióélet 1929–1940	Termés (Kolozsvár) 1942–1944
Református Család 1929–1944	Testvériség (Újvidék) 1920–1934
Református Élet 1934–1949	Tolnai Világlapja 1901–1944
Református Jövő 1940–1944	Tolnai Világlapja (Dolgozók Világlapja) 1945–1951
A Reggel 1922–1948	Tükör 1933–1942
A Reggel (Érsekújvár, Pozsony) 1923–1933	Tűz 1905
Reggeli Újság (Újvidék) 1929–1933	Tűz (Szeged) 1918–1919
Renaissance 1910–1911	Tűz (Pozsony) 1921–1923
Salon 1926–1928	Ugar (Jászberény) 1941–1944
Sárréti Lapok 1908–1909	Ugar (Pozsony) 1925
Sorsunk 1941–1948	Új Esztergom 1938
Szabad Írás 1934	Új Föld 1927
Szabadság 1932–1944	Új Hang 1932–1933
Szabadság (Kassa) 1921–1922	Új Kelet (Kolozsvár) 1918–1940
Szeged és Vidéke 1907–1908	Új Idők 1900–1915, 1930–1935
Szeghalom és Vidéke 1900–1943	Új Kor 1935–1937
Szemle (Temesvár) 1920	Új Magyar Föld 1929–1930
Szepesi Híradó 1921–1922	Új Magyar Szemle 1914
Szepesi Hírnök 1910	Új Munkás 1931
Szepesi Híradó–Szepesi Hírlap 1926–1931	Új Század 1900–1905
Szilágy 1900–1910	Új Szemle 1907–1908
A Színház (Kecskemét) 1912–1914	Új Világ 1919
Színházi Élet 1910–1937	Az Újság 1904–1944
Színházi Magazin 1938–1944	Út (Újvidék) 1922–1923
Színházi Újság (Arad) 1910	Ünnep 1934–1944
Színházi Újság (Szabadka) 1911–1914	Vajdaság 1924–1926
Szivárvány 1923–1924	Vajdasági Írás 1928–1929
Szózat 1919–1925	Vasárnapi Újság 1900–1921
Temesvári Hírlap 1903–1939	Világkép (Szabadka) 1940–1941
Termés (Miskolc) 1937–1938	Vörös Lobogó 1918–1919
	Vörös Újság 1918–1919

Személyes hangú és kesernyés utóirat

Szomorú szívvel zárjuk félig kész kezdeményezésünket, belátva, hogy folytatására nem jut elegendő anyagi háttér, s hogy befejezéséhez hiányzanak a megfelelő személyi feltételek.

Mindezt azért is sajnálatosnak tartjuk, mert forrásfeltárásunkat egyfajta adatmentésnek is szántuk. A modern irodalomtörténet forrásainak – legfőképpen, a napilapoké – fizikai állaga napról-napra, óráról órára romlik, pusztul. E hírlapokat a hatvanas–hetvenes években (állományvédelem címén) mikrofilmezésre készítették elő, s ennek során a hagyományosan bekötött címeteket – úgymond, a „jobb” felvételek érdekében – darabokra, lapokra szedték szét, s eredeti állapotukat azóta sem állították vissza. (Talán mondanunk sem kell, a legtöbb esetben egyedi, unikális példányokról van szó!)

Ismerve e katasztrofális helyzetet, kezdetben az volt az elképzelésünk, hogy az anyaggyűjtéssel egyidejűleg a múzeum beszerzi az eredeti forrásokról készült

mikrofilmek egy másolatát is; hogy egy speciális mikrofilm-leolvasó segítségével bármikor reprodukálható legyen gyűjtésünk minden egyes tétele, illetve az általuk jelölt irodalmi szöveg. E javaslataink – költségigényeik miatt – sajnos nem találtak meghallgatásra. Maradtak tehát a gyűjtés pusztta címfelvételei, amelyek egy része – az anyag visszavonhatatlan pusztulása miatt – bizonyos idő elteltével már csak adatszerűségében állhat az utókor szolgálatára.

Örölnénk, ha kasszandrai jóslatainknak végül mégsem lenne igazuk.

Botka Ferenc

Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1996. február 5-i üléséről

Február 5-én tartotta ez évi első ülését a Textológiai Munkabizottság a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Az ülésen húsz tag és egy meghívott vett részt.

Első napirendi pontként Szabó G. Zoltán mint sorozatszerkesztő számolt be a Kölcsy kritikai kiadás helyzetéről. A sorozat munkálatai 1991-ben kezdődtek az MTA Irodalomtudományi Intézetben Dávidházi Péter vezetésével, tőle vette át előbb a sorozatszerkesztést, majd a csoport vezetését Szabó G. Zoltán. Napjainkra a sorozat első kötete, melyet Szilágyi Márton rendezett sajtó alá (*Novellák, fiktív beszédek, drámatörzsek*) már leadásra vár, Gyapay László *Kritika I.* kötete is kész lektorálásra, valamint ebben az évben a *Versek* (sajtó alá rendezi: Szabó G. Zoltán) és a *Beszédek I.* (sajtó alá rendezi Ratzky Rita és Gángó Gábor) kötete is lektorálható lesz majd. Nem elhanyagolható probléma e kötetek megjelentetésének finanszírozása. A sorozat kétségtelen szakmai eredménye, hogy a Szauder-féle kiadáshoz képest nemcsak műfajánál fogva lesz bővebb, pontosabb és részletesebb, hanem gazdagabb anyagot is tartalmaz, mivel a csoport alapkutatásainak eredményeként új kéziratok is előkerültek. Pajkossy Gábor az Akadémia kézirtárában a Wesselényi-per iratainak kutatása közben megtalálta az *Országgyűlési napló*hoz készült feljegyzések folytatását, és az utolsó követ-jelentéseknek az eddigieknél hitelesebb szövegét. A közelmúltban került nyilvánosságra az OSZK kézirtárában Kölcsy verskézíratainak egy újabb gyűjteménye, és egyéb ismeretlen kéziratok egy másik vásárlásból származó csoportja is, összesen kb. 20–25 vers és 6–8 más műfajú kézirat. Ezenkívül Csorba Sándor gyűjtése is sok új adattal szolgál (*Családi, gazdasági iratok*). Az alapkutatások részeként készül Kölcsy kézíratainak katalógusa (Kalla Zsuzsa), műveinek bibliográfiája (Vas Johanna) és életének kronológiája (Várhelyi Heléne) is, valamint Gángó Gábor szerkesztésében egy Fontes-jellegű kötet (*Az országgyűlési tevékenység adatai, forrásai, dokumentumai*). Az *Országgyűlési napló* (Völgyesi Orsolya) és *B. Wesselényi Miklós védelme* (Pajkossy Gábor) című kötetek elkészítése folyik. Több kötet gondozása még gazdára vár. Szabó G. Zoltán végül hangsúlyozta a csoportmunka jelentőségét és előnyeit, amennyiben mindenki saját szakterületén szerzett tudásával gazdagítja a készülő kötetek anyagát.

Bíró Ferenc hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a Kölcsy kritikai kiadásnak a konkrét eredmények mellett egyik nagy érdeme az az alkotó műhely, amely a tagok köré szerveződött. A csoport havonta tart vitákat az egyes részkérdések kapcsán, s e rendszeres szakmai összejöveteleknek áldásos kisugárzását szélesebb körben is lehet érezni. A hozzászólók közül többen érdeklődtek egyes részletek iránt: Kovács Sándor Iván a Kölcsy-könyvtár jegyzékének megjelentetését sürgette, Voigt Vilmos pedig a *Himnusz* kiemelt jelentősége miatt e vers jegyzeteinek

minél részletesebb kifejtését szorgalmazta, különös tekintettel a zenei feldolgozás történetére. Kisebb vita bontakozott ki e kérdés körül, többen óvtak a jegyzetek parttalan kitágításától. Végül Dávidházi Péter jogosnak nevezte a *Himnusz* kiemelt kezelését, s hozzátette, hogy tudomása szerint Szabó G. Zoltán az összegyűjtött anyagból külön tanulmányt készül publikálni. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a számítógép használata milyen nagy mértékben segíti elő a közös munkát, hiszen a csoport tagjai a gép segítségével az egész Kölcsey-anyaghoz naprakész állapotban hozzáférhetnek. Végül a kiadás nehézségeiről esett szó. A jelenlévő kiadóigazgatók (Köszeghy Péter, Láng József) hangsúlyozták, hogy sajnos még a legnagyobb érdeklődésre számot tartó Kölcsey-kötet, a *Versek* sem jelentethető meg ráfizetés nélkül: tehát feltétlenül támogatásra van szükség.

Az anyagi lehetőségek beszűkülése kapcsán Dávidházi Péter mint a Fontes-sorozat szerkesztője kért szót. Elmondta, hogy a szóbeszéd szerint a sorozatot (az Új Magyar Múzeummal együtt) meg akarják szüntetni. Remélhetőleg ez nem felel meg a valóságnak, de az tény, hogy évek óta vesztegel megszerkesztve, de kiadatlanul például Kerényi Ferenc színháztörténeti forrásanyaga, és a sorozatszerkesztői sürgető levelekre még hivatalos válasz sem érkezik a kiadótól. Felolvasta a napokban Németh G. Bélának, az MTA I. osztálya elnökének írt levelét, melyben segítségét kérte ez ügyben. A szakma nevében a fontos forrásokat közlő sorozatok beszüntetésének lehetősége miatt tiltakozott és kérte a Bizottság támogatását. Bíró Ferenc megígérte, hogy mint a Bizottság elnöke, levelet ír ebben az ügyben, remélve hogy a hivatalos álláspont pozitív irányban tisztázódik.

Második napirendi pontként Bíró Ferenc arról a munkáról tájékoztatott, amelynek keretében a Bizottság – mivel egy akadémiai ciklus végére értünk – a különböző kritikai kiadások sorsának alakulását szeretné áttekinteni. Tisztázni kell, hogy az előzőekhez képest ebben az öt évben hány kötet jelenhetett meg, hány vesztegel asztalfiókban megfelelő pénzügyi fedezet híján, illetve, hogy a most készülő köteteknek mik az anyagi lehetőségei. Előre látható, hogy még az eddiginél is nehezebb korszak következik, ezért a szűkös anyagi lehetőségek között koncentrált munkára van szükség. Mindenképp az a célszerű, hogy a folyó sorozatok befejezését szorgalmazzuk, és új szerzői életmű teljes kritikai kiadásának indítását ne javasoljuk, hanem a folyó sorozatokon kívül inkább egy-egy fontosabb művet vagy levelezést feldolgozó, egyedi kiadványt támogassunk. Minden sorozatszerkesztőt személyesen fognak a Bizottság tagjai megkeresni, hogy az ülésen kiosztott kérdőív alapján az adatokat pontosan összegyűjthessék, és ennek segítségével számítógépes nyilvántartást nyissanak a folyó munkálatokról. A jövő nagy kérdése az, hogy az elkészülő kötetek milyen preferencia szerint kapnak támogatást, ezért is célszerű tisztában lenni a folyó munkálatokkal.

Kelevéz Ágnes

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1996

Megjelent 15,4 A/5 ív terjedelemben

A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte

Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 11991102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440).

Előfizetési díj egy évre: 900 Ft

Egy szám ára: 150 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

Ára: 150 Ft

SOMMAIRE

Bene, S. : L'évolution de la conception du message et de l'opinion publique dans les œuvres de Miklós Zrínyi	369
Szilasi, L. : « környékezi már minémű kétség » (« un léger doute le cerne déjà ») (János Arany : <i>Les tziganes de Nagyida</i>)	395
Milbacher, R. : Un essai pour (re)interpréter <i>Les tziganes de Nagyida</i>	415
Tverdota, Gy. : Le choix des boucs-émissoires dans la réception de l'œuvre d'Attila József	442

Bulletin

Tomiš, K. : Deux traductions slovaques du poème <i>Dalaim</i> (<i>Mes Chansons</i>) de Petőfi	469
Latzkovičs, M. : Correction de mon étude <i>Argument et prologue dans l'ancien drame hongrois</i> (ItK 1995. 586–595.)	473

Textologie

Szabó, G. Z. : Les manuscrits jusqu'à présent inconnus des poèmes de Kölcsey à la Bibliothèque Nationale Széchényi	474
--	-----

Atelier

Szakály, F. – Dávid, G. : Nouveau élément à la crédibilité de Sebestyén Tinódi comme historien	481
Völgyesi, O. : La naissance et la publication du <i>Országgyűlési napló</i> (<i>Journal parlementaire</i>) de Kölcsey	490

Revue

Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészetkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században (Médailles d'or et couronnes d'argent. Le culte et la protection des arts au XIX ^e siècle en Hongrie) (Tüskés, G.)	504
Bényei Miklós : Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról (Des parlements sur la liberté de presse à l'époque des réformes nationales) (Gárgó, G.)	507
Eötvös József: Az 1848 ^{iki} forradalom története – Müncheni vázlat (L'histoire de la révolution de 1848 – Pochade de Munich) (Gergely, A.)	508
Vargha Balázs: Arany János játéka (Les jeux de János Arany) (Szili, J.)	514
Bogoly József Ágoston: Ars Philologiae. Tolnai Vilmos és az irodalomtudományi pozitivizmus öröksége (Ars Philologiae. Vilmos Tolnai et l'héritage du positivisme de science littéraire) (Lőrinczy, H.)	516
Czigány Lóránt: Gyökértelen, mint a zászló nyele. Írások a nyugati magyar irodalomról (Déraciné comme le manche du drapeau. Des écrits sur la littérature hongroise d'ouest) (Borbándi, Gy.)	521
Lakatos Éva: A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778–1948) (La bibliographie des revues théâtrales hongroises 1778–1948) (Fried, I.)	526

Chronique

En mémoire de Dezső Keresztury (Németh, G. B.)	529
L'exemple de Balázs Vargha (Szili, J.)	532
Les bibliographies personnelles de nos écrivains du XX ^e siècle (Botka, F.)	536
Rapport sur la séance du Comité d'action de Textologie (le 5 février 1996) (Kelevész, Á.)	541

BALASSI KIADÓ • BUDAPEST